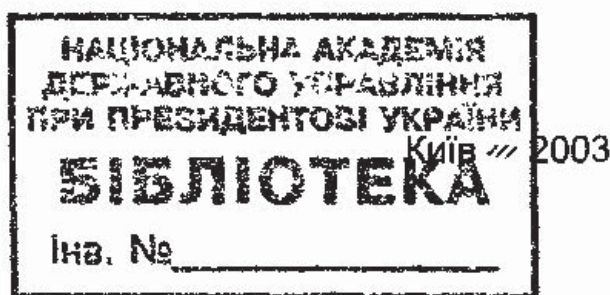

Національна академія державного управління
при Президентові України

Державне управління: філософські, світоглядні та методологічні проблеми

За редакцією
доктора філософських наук, професора
В.М. КНЯЗЄВА

УДК 35.077.6
ББК 67.99(2)1
Д 36

*Рекомендовано до друку Вченою радою Української Академії
державного управління при Президентові України
Протокол № 74/4 від 25 квітня 2002 р.*

Рецензенти

М.І. Михальченко, доктор філософських наук, професор, член-кореспондент НАН України, головний науковий співробітник Інституту соціології НАН України, президент Української академії політичних наук;

О.М. Гугнін, доктор філософських наук, професор кафедри політичного маркетингу університету "Жешовська політехніка" (Республіка Польща)

Авторський колектив

Князєв В М, д.філос.н., професор (Вступ, розд. 2.1)

Надольний І Ф, д.філос.н., професор (розд. 2.3)

Мельник М І, д.соціол.н., професор (розд. 1.2.1, 1.4.1)

Бакуменко В Д, д.н.держ.упр., професор (розд. 2.1)

Бакаєв Ю В, к.н.держ.упр., доцент (Вступ, розд. 1.1, 1.2.1, 1.3.2, 1.4.1, 1.5)

Василевська Т Е, к.філос.н., доцент (розд. 3.1, 3.3)

Фаренк С А, к.філос.н., доцент (розд. 2.2)

Войтович Р В, к.н.держ.упр., доцент (розд. 1.2.2, 1.3.2, 1.4.2, 1.6)

Гусєв В О, к.е.н. (розд. 2.4)

Колтун В С, к.н.держ.упр. (розд. 3.4)

Руденко О М, к.н.держ.упр. (розд. 1.2.1, 1.3.2, 1.4.1)

Сербинська Т О, аспрант (розд. 3.2)

Босчко Р М, аспрант (розд. 1.7.2, 1.7.8)

Д 36 Державне управління: філософські, світоглядні та методологічні проблеми. Моногр. / Кол. авт.; За ред. д-ра філос. н., професора В.М. Князева. – К.: Вид-во НАДУ. – Міленіум, 2003. – 320 с.

УДК 35 077 6
ББК 67.99(2)1

ISBN 966-619-122-9

- © Оригінал-макет.
Видавництво НАДУ, 2003
- © Обкладинка,
видавництво "Міленіум", 2003

Державна влада та державне управління як предмет філософського розгляду

Загалом існує кілька сотень визначень філософії. В прямому перекладі з грецької це слово означає "любов до мудрості". Очевидно, таке визначення є досить абстрактним і під нього можна підвести різні форми людської культури та поведінки. Тому ще давні греки, скажімо, Аристотель, розуміли філософію як "метафізику", себто як знання про надприродну реальність, яку не можна звести до емпіричних та фізичних фактів ("мета" - це "над" або "поза" "фюзіс" "природа", знання про те, що перебуває над або поза фізичною природою). Разом з тим, безперечно, надприродним, можна сказати, "метафізичним" феноменом є, наприклад, Бог. Отже постає запитання: де межа між філософією та релігією з її теоретичною формою - теологією? Не випадково світоглядно-ідеологічна монополія середньовічної християнської церкви одним з перших своїх наслідків мала пряму заборону давньогрецької філософії як такої (запроваджена указом візантійського імператора Юстиніана в 526 р. н. е.). Європейська класична філософія XIX ст. в особі таких представників, як Г. Гегель або К. Маркс визначає філософію як "науку про найбільш загальні закони розвитку природи, суспільства та мислення". Саме це визначення було загальноприйнятим за радянських часів. Але якщо філософія є наукою, то що робити з рядом, загальноновизнаних філософів різних епох - від Сократа або Тита Лукреція Кара до Ф. Ніцше і нашого співвітчизника Г. Сковороди, - які викладали свої філософські погляди зовсім не в науково-теоретичній, а в художньо-літературній та афористичній формі? Отже, філософія може бути наукою, але не завжди є такою та й сама по собі не може бути зведена до виключно науково-теоретичної форми.

Кожна наука - фізика, хімія, біологія чи історія - як принципово, сутнісну рису має тільки її притаманний предмет дослідження. Саме за цим предметом одну науку можна відрізнити від іншої. Проте у випадку з філософією проблема в тому, що предметом її вивчення може виявитися будь-що (про це свідчать, наприклад, такі навчальні дисципліни, як "філософські проблеми фізики" тощо,

в той час як питання про “фізичні проблеми філософії” ніколи не виникало, хоча з огляду на формальну логіку таке формулювання цілком коректне) Відтак філософію, на відміну від інших наук, неможливо визначити через її предмет Для філософії найважливішим є питання не що досліджується (себто про предмет класичної науки), а питання як, яким чином цей предмет досліджується Саме тому такі науки, як гносеологія, логіка та методологія (тобто ті, які вивчають проблему принципової доступності для пізнання предмета дослідження та засобів, якими це пізнання здійснюється) належать до філософських дисциплін І в цьому контексті філософські проблеми фізики, історії або економіки - це проблеми, що розкривають, як, яким чином людина може дослідити фізичні, історичні або економічні факти

Тут уже можна побачити специфіку саме філософського підходу Але логіка методологія та гносеологія - це окремі філософські дисципліни, а не сама філософія як цілісне явище Сутність філософського підходу в цілому найбільш вдало висловив видатний представник німецької екзистенц-філософії ХХ ст М Хайдеггер, вказуючи, що будь-яке метафізичне запитання слід ставити так, щоб той, хто його ставить, сам опинявся під запитанням Врешті-решт це питання про самого себе, свої місце та роль в тому чи іншому процесі Справді філософські питання - це не питання про факти як такі, а питання про те, що ці факти означають у нашому житті Це не питання про перебіг тих чи інших процесів, до яких ми залучені або які нас так чи інакше стосуються, - це питання про сенс цих процесів для нас і нашого існування Завдяки такому підходу філософія може мати як науково-теоретичну, так і художньо-метафоричну форму Через це і виникають філософські проблеми фізики, мистецтва, інших наук та видів людської діяльності, в тому числі й державного управління Зміст останніх досить точно показав німецький філософ ХХ ст К Ясперс, сформулювавши основну проблему соціальної філософії та філософії історії (почасти може розглядатися й філософія державного управління) так “Чим може бути людина в різних умовах, що їх визначає структура влади?” [170, с 96] У ширшому контексті - це питання про сенс та призначення тих чи інших соціальних технологій реалізації державної влади, відповідних їм державно-політичних інститутів у суспільному житті та існуванні окремої людини

Тут мова йтиме про феномен влади як предмет науково-теоретичного аналізу Насамперед нас цікавитимуть політологія та со-

ціологія як суспільні науки, що ґрунтуються на емпіричних фактах. Найбільш безпосередньо розглядає владу як свій об'єкт політологія, яку ще визначають як "науку про владу". В межах політології вироблено кілька визначень влади. В найбільш узагальненому плані влада визначається як тип відносин між окремими індивідами та групами індивідів. Але який саме тип відносин маються на увазі, коли мова йде про владу? З'ясування змісту цього типу відносин політологія здійснює за такими напрямками. По-перше, владу розуміють як функцію керівництва спільною діяльністю людей, тобто як передумову керівництва. По-друге, влада - це організована сила, яка забезпечує єдність дій та стабільність у суспільстві, тобто виступає як соціальний інститут. По-третє, влада - це реальна можливість нав'язати свою волю, виконати її через інших.

Як можна зрозуміти, внутрішніх суперечностей ці визначення не мають. В перших двох випадках влада розглядається як щось, що властиве певній людській спільноті. Але що тоді вирізняє, специфічно характеризує усвідомлену таким чином людську спільність? Очевидно, мова йде про спільність дій. Відтак передумовою виникнення влади є здійснення людьми спільної діяльності. Разом з тим про яку діяльність може йти мова, коли ми говоримо про владу? Будь-яка діяльність передбачає суб'єкт (тобто того, хто діє) та об'єкт (те, на що спрямована діяльність). Отже, хто може бути суб'єктом та об'єктом влади? Тут треба звернутися до третього визначення, яке фіксує якісну специфіку влади, - реальної спроможності нав'язати свою волю, виконати її через інших. В цьому випадку як суб'єктом, так і об'єктом влади виявляються якраз люди, індивіди. Взагалі діяльність - це суб'єкт-об'єктні відносини. Але такі відносини між людиною та долюдською, позасоціальною реальністю на зразок наукового пізнання в природничих і точних науках, виробничої діяльності, "підкорення природи" тощо ще не є владою в строгому розумінні (поширені фрази на зразок "влади над природою" за змістом є, скорше, метафорою, ніж фактичною констатацією). "Справжня влада, - писав автор відомої антиутопії "1984" Дж. Оруел, - це влада не над предметами, а над людьми" [95, с. 109]. Простіше - це маніпулювання людьми як предметами. Отже, влада - це суб'єкт-об'єктні відносини між індивідами та групами індивідів. Тобто, влада є своєрідною дією по тому, хто діє. Об'єктом влади стає не інша людина сама собою, а суб'єкт діяльності (виробник, платник податків, солдат, науковець тощо). Отже, з точки

зору методологі об'єктивно-наукового пізнання, влада - це спроможність до підкерування собі суб'єктів діяльності

Встановивши зв'язок між владою та дією (влада як діяльність, що спрямована на діяльність інших людей), можна йти далі. Адже сама така діяльність є предметом іншої науки - соціології "Соціальне явище, - пише засновник сучасної американської соціології П Сорокін, - є насамперед взаємодією який властиві специфічні ознаки" [141, с 32] Встановлюючи ці ознаки, П Сорокін наполягає на принциповій відмінності підходу природничих наук та соціології до вивчення одних і тих самих явищ (як приклад він розглядає статеві стосунки) Соціологія не має ніякої справи до суто біологічного статевого акту, її проблема - відносини шлюбу сім'ї, типи сексуальної поведінки тощо - "ось що становило та становить суть "статевого питання" як питання соціального" [141, с 40] Отже, предметом соціології є відносини людей між собою, що розглядаються в прагматичних категоріях діяльності (від грецького "прагма" - діяльність), тобто міжлюдська взаємодія Розвиваючи цю концепцію, П Сорокін пропонує загальну систему класифікації будь-яких типів поведінки людини в суспільному оточенні Будь-які акти міжлюдської взаємодії можуть бути віднесені до трьох таких класів 1) дозволені, 2) рекомендовані, 3) заборонені З цими класами співвідносяться відповідні реакції 1) нормальна, 2) нагорода, 3) покарання [141, с 57-60] Неважко зрозуміти, що сама класифікація актів міжлюдської взаємодії П Сорокіна залежить від відповідних реакцій, які, по суті, служать її критерієм І справді, на який підставі П Сорокін оголошує ті чи інші дії "забороненими"? Тільки тому, що їх скоєння тягне за собою покарання Але карати може лише той, хто спроможний таке зробити По суті, в класифікації П Сорокіна мова йде не про що інше, як про підкерування суб'єктів діяльності, тобто про владу Сам П Сорокін висловлює незгоду з іншим соціологом, Е Дюркгеймом, який стверджував, що "примусовість - характерна риса соціального явища" [141, с 32] Проте, як можна переконатися, П Сорокін фактично підтверджує версію Е Дюркгейма - хіба що в більш витонченій і не такій прямолінійній формі

Якщо звернутися до іншого фундатора сучасної соціології, німецького вченого М Вебера, то його поєднує з П Сорокіним розуміння соціології як прагматичного тлумачення людського життя "Такі поняття як "державна", "спільнота", "феодалізм" тощо, - пише він, - з соціологічної точки зору означають категорії певних видів спільної діяльності людей" [13, с 507] Виходячи з цього, М Вебер

пропонує свій варіант класифікації будь-яких актів людської взаємодії. Таких класів два: 1) спільно орієнтовані дії, 2) соціально (усуспільнено) орієнтовані дії. До першого класу належать типи діяльності індивіда, які "суб'єктивно-усвідомлено співвідносяться з поведінкою інших людей" [13, с. 509]. По суті, це будь-які сукупні дії, що мають спільну мету - полювання первісних людей на мамонта, матеріальне виробництво, спортивна гра тощо. Другий клас розглядається як різновид першого, що відрізняється від нього такими рисами: 1) ці дії орієнтовані на очікування, що ґрунтуються на певних настановах, 2) ці настанови мають цілераціональний характер, 3) сенсова орієнтація індивідів також цілераціональна. Отже, визначальною рисою усуспільнено орієнтованих дій є цілераціонально сформульовані очікування. Ці очікування розглядає М Вебер подвійно: 1) як категорична вимога одних людей до інших, 2) як категоричне двостороннє з'ясування стосунків, яке зводиться до очікування дій певного типу [13, с. 511]. Отже, "усуспільнено орієнтовані дії" мають своїм об'єктом дії інших людей. Якщо проводити аналогію з класифікацією П Сорокіна, то ці дії приблизно відповідають сорокінським "реакціям". Врешті решт, "усуспільнено орієнтовані дії" являють собою дії суб'єкта влади. В цілому веберівська класифікація відповідає тому, що писалося вище про "спільність дій" та про владу як про дію, що спрямована на суб'єкт цих спільних дій.

Підбиваючи підсумки, можна стверджувати ось що. Неявною, прихованою передумовою об'єктивно-наукового вивчення суспільних процесів (тобто такого, яке має на меті сформулювати свої знання в абсолютно однаково зрозумілій для всіх та кожного формі) є прагматичне витлумачення людських взаємин. Завдяки цьому індивідуальні та неповторні риси нашого існування, які в реальності присутні в кожному суспільному явищі, постають у суб'єкт-об'єктній формі - тобто формі, яка принципово доступна для науково-теоретичного аналізу (спроба врахувати в соціальній теорії особисті уподобання або забобони людей, дії яких вона описує, матиме своїм наслідком деструкцію самої цієї теорії як цілісної інформаційної системи та перетворення її на набір мало пов'язаних одне з одним тверджень, саме тому об'єктивно-наукова теорія має справу з діями людей та їх матеріальними наслідками, а не з внутрішнім світом цих людей - хоча, безперечно, імпульси до дій в кінцевому результаті походять саме з людської свідомості). Але наслідком цього є те, що саме влада як суб'єкт-об'єктний тип міжлюдських взаємин постає або як єдино доступний предмет до-

слідження, або як прихована умова можливості здійснення такого дослідження. По суті, влада виявляється фундаментальною соціальною реальністю, з якої може бути виведена вся решта феноменів людського життя. Причому слід мати на увазі тією мірою, якою суспільство і справді є спільністю дій, тією мірою все суспільне буття може бути представлене як інституалізація відносин влади. Інакше кажучи, позаяк релігія існує у вигляді церковної організації, наука у вигляді адміністративних структур на зразок ВНЗ або Академії наук, та і наука, і релігія теж можуть постати як інститути влади.

Але ми не дарма неодноразово вживали терміни на кшталт “тією мірою, якою” або “може бути представлене”. Проблема в тому, що й справді будь-яка форма людської діяльності потенційно може стати предметом влади. Але це ще не означає, що ця потенційна можливість повинна реалізовуватися в будь-якому разі. З того, що релігія, наприклад, функціонує в суспільстві як система організованої церковної влади, аж ніяк не випливає, що вона завжди, у будь-яких випадках та обов'язково є такою організованою владою і нічим більше. Інше питання, що для створення об'єктивно-наукової теорії їй необхідно представити в такому вигляді. Але в цьому випадку ми стикаємося з принциповими обмеженнями об'єктивно-наукового підходу як такого в соціально-гуманітарній галузі. Ця проблема виходить за межі нашої тематики, тому тут варто зазначити тільки ось що: Ігнорування цих принципових обмежень, спроба створити соціальну теорію, що спроможна дати об'єктивно-правильну відповідь на будь-який факт суспільного життя, цілком може призвести до небезпек, які передбачав ще Ф. Ніцше “воля до влади” дійсно виявиться “до кінця продуманою логікою наших великих цінностей та ідеалів” [108, с. 4], а замість соціології виникне “вчення про форми та образи панування” [108, с. 211].

Якщо залишатися в межах об'єктивно-наукової парадигми, соціальність як таку можна розкласти на три форми влади, які відповідають основним змістовним напрямкам людської діяльності: - інформаційну, економічну і соціально-політичну владу. Ці форми влади відрізняються за предметом управління та механізмами реалізації.

Найбільш ранньою, значно давнішою, ніж державна організація, є інформаційна влада. Тут мова йде про феномени культури та колективної свідомості, які об'єктивовані у вигляді соціальних інститутів, - релігія як церква, наука як НДІ або Академія наук тощо.

Прикладом інформаційної влади може бути найдавніша форма влади та управління в історії людства - влада шамана над племенем. Основний механізм такої влади - авторитет, який спирається на монополію знання. Конкретний зміст цього знання тут значення не має - це може бути наукове знання, яке забезпечує створення чергової "диво-зброї" або магічне знання шамана щодо виконання племінних ритуалів. Досить специфічною формою такої влади може слугувати популярність співаків або акторів, які знають, як подати себе широкій публіці. Прикладом інформаційної влади також можуть бути відносини майстра та учня - перший знає секрети майстерності, якими другий ще мусить оволодіти. Предметом управління цього різновиду влади є пізнавальна здатність людини та ширше - індивідуальна та колективна свідомість.

Наступною з історичної точки зору є економічна влада. Принципово вона зводиться до контролю за засобами існування - "воля до влади, яка спеціалізується як воля до їжі", за вдалим висловом Ф.Ніцше [108, с. 314]. Основний механізм економічної влади - власність. Але виходячи з того, що власність принаймні потенційно є механізмом влади, зовсім не варто робити висновків на зразок тих, що зробив К.Маркс, - власність завжди є засобом панування над оточуючими, а будь-яка економічна діяльність неодмінно зводиться до пригноблення та експлуатації одних людей іншими (навіть якщо погодитися, що справа полягає саме так - варто ще довести, що шкода, яку експлуатація завдає людині, перевищує користь у вигляді розгалуженої системи задоволення суспільно визнаних життєвих потреб). Предметом управління економічної влади постає людина як родова, біологічна істота - як виробник та споживач засобів до існування.

Історично останнім типом є соціально-політична влада. Особливість цього типу влади в тому, що її носій реалізує свою владу щодо інших суб'єктів влади. У цьому сенсі її можна визначити як "управління управлінцями". В контексті соціально-політична влада постає своєрідним клеєм, який скріплює суспільство як єдине ціле. Основний механізм такого типу влади - різноманітні форми організованого примусу: від адміністративно-бюрократичних розпоряджень до прямого насильства. Але, знов ж таки, навряд чи виправдано абсолютизувати останній момент - з того, що кожна держава має силові структури, зовсім не випливає, що вона реалізує свою політику виключно за їх допомогою. Предметом управління соціально-політичної влади постає людина як соціальна, колективна

істота - як "ансамбль суспільних відносин" у термінах К.Маркса або "zoön politikon" ("політична тварина") за визначенням Аристотеля. Прикладами інститутів соціально-політичної влади можуть бути політичні партії, громадські організації, фінансово-політичні лобістські групи, різноманітні "неформальні" утворення аж до мафіозних кланів.

Якраз до цього типу влади і належить держава, державна влада та відповідні їй засоби управління. Державна влада - це різновид соціально-політичної влади, який відрізняється такими рисами, як тотальність, публічність та легітимність. Під тотальністю (яку не варто плутати з тоталітарністю) розуміють спроможність влади прямо та опосередковано вплинути як на суспільство в цілому, так і на кожного окремого громадянина. Публічність влади є наслідком та засобом реалізації її тотальності - рішення та настанови суб'єкта державної влади мусять бути загальновідомими саме через те, що їх адресатом є як суспільство в цілому, так і окрема людина. Легітимність влади означає комплекс уявлень, звичаїв та процедур суспільної взаємодії, завдяки якому державна влада визнається суспільством і воно погоджується підкорятися її настановам.

Такими можуть бути стисло викладені загальні філософські підходи до проблем теорії державної влади та державного управління.

Розділ

**ІСТОРИЧНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ
ФІЛОСОФСЬКИХ ПОГЛЯДІВ
НА ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ**

**1.1. Держава та державне управління
в суспільній свідомості цивілізацій
Стародавнього Сходу**

***1.1.1. Релігійно-міфологічні уявлення
про державу та державне управління
в цивілізаціях Близького Сходу
та їх вплив на сучасність***

Світоглядне, а згодом і теоретичне відображення проблем держави, її ролі й місця в житті суспільства та окремої людини, сутності, структури та змісту державно-управлінської діяльності формується практично одночасно з виникненням найдавніших державних утворень близько 5 тис. років тому. Так, найдавніші уявлення та погляди на державно-управлінську проблематику відомі вже з часів перших династій єгипетських фараонів та перших міст-держав Давнього Шумеру в Месопотамії (кінець IV - початок III тис. до н.е.). Варто зазначити, що вивчення цих уявлень має не тільки загальноосвітнє, а й актуальне практичне значення для підготовки сучасних управлінських кадрів. Як буде згодом показано, ці уявлення та відповідні соціальні технології управління виявились напрочуд життєздатними, а приклади їх достатньо ефективного використання можна знайти навіть у XX ст. Власне, певні фундаментальні, архетипові уявлення щодо структури та функцій державного управління, які присутні й нині у суспільній свідомості, в основних рисах сформувалися в початковий період розвитку давніх цивілізацій Близького Сходу.

При вивченні поглядів на державу та державне управління в умовах перших цивілізацій Близького Сходу варто мати на увазі ось що. По-перше, міфологічна форма свідомості, яка домінувала

тоді, характеризувалася *синкретизмом*, тобто нерозчленованістю уявлень. У сенсі державно-управлінської діяльності це мало вигляд, насамперед, явища, яке К.Поппер називає “наївним конвенціоналізмом”, коли *відмінності між нормами суспільного життя та фактично наявними закономірностями природного існування не фіксуються людською свідомістю*. “...Уявляється, - пише він, - що природні та нормативні регулярності виявляють рішення людиноподібних богів чи демонів” [119, с. 94]. Наслідком цього є те, що державне управління як у свідомості, так і практично ще не виокремлюється в особливий різновид людської діяльності (наприклад, адміністративно-бюрократичний апарат цих архаїчних монархій складався переважно з жерців, а храми були провідним елементом адміністративної системи). Отже, явних, сформульованих теоретичних моделей державного управління цієї цивілізації не залишили. Державно-управлінська проблематика міститься (часто-густо-у прихованому вигляді) в релігійно-міфологічних текстах. По-друге, вплив цього фактора посилювався характером соціальної системи цих давніх держав. Це виявилось у практично повній відсутності (принаймні в початковому періоді розвитку) таких явищ, як приватна власність, товарно-грошові відносини, суспільна ініціатива тощо. Можна стверджувати, що сучасне поняття “суспільства” поглиналось поняттям “держава”, а зміст поняття “держави”, в свою чергу, зводився переважно до сучасних понять “адміністративна система”, “бюрократичний апарат”, “адміністративний менеджмент”.

Переходячи до більш докладного розгляду, варто зазначити, що погляди на державу та державне управління в різних цивілізаціях Стародавнього Сходу головним чином збігалися. Тому основну увагу при розгляді проблематики розділу буде приділено уявленням, які склалися в Стародавньому Єгипті. На підтримку такого підходу можна навести такі міркування:

1. Соціально-політична та державна система імперії фараонів виявилась однією з найбільш стабільних за всю історію людства (в практично незмінному вигляді вона існувала більш як 2500 років - з кінця IV тис. до н.е. до 526 р. до н.е., що є абсолютним рекордом в історії Європи та споріднених з нею цивілізацій).
2. Історія Стародавнього Єгипту (насамперед - державно-політична) є найбільш ретельно задокументованою порівняно з історіями інших народів Стародавнього Сходу.

3. Характер давньоєгипетської релігії. На відміну від решти тодішніх вірувань, які являли собою обожнення природних стихій (грому, блискавки, океану тощо), релігія Єгипту обожнювала стихії *соціальні*, насамперед - державу та її інститути, а сам єгипетський пантеон будувався не на зразок первісної громади, що спостерігалось практично скрізь, а на зразок царської канцелярії, тобто органу державної влади та управління.
4. Єгипетські уявлення про природу держави та державного управління зробили великий вплив на подальший розвиток державно-управлінської думки саме Європи (наприклад, майже прямі запозичення можна знайти в теорії та практиці системи принціпату часів Римської імперії), й опосередковано - практично до сьогодні.

Якщо стисло викласти зміст давньоєгипетських уявлень про природу державної влади та державного управління, то їх можна звести до такої формули: пряме обожнення глави держави, фараона. За єгипетськими уявленнями, державу безпосередньо очолює Бог, що зійшов на землю. Для спілкування з фараоном було вироблено особливий етикет, вимоги якого не відрізнялись від вимог храмового культу, ім'я глави держави заборонялося згадувати даремно [119, с. 148]. У великій кількості єгипетських текстів містяться гімни, в яких фараони оспівуються як боги. Такими є, наприклад, гімни фараонам Сенусерту III, Рамсесу II, Меренпту, Рамсесу IV. До наших днів зберігся велетенський храмовий комплекс на честь фараона Рамсеса II, збудований ще за його життя. Там містяться скульптурні зображення глави держави (добре відомі під показовою назвою "колоси Рамсеса"), яким колись вклонялися як зображенням богів. Навіть у мові офіційних державних документів словосполучення "нефер нетер" ("прекрасний бог") було синонімом поняттю "живий цар" [119, с. 152]. І, нарешті, офіційна титулатура фараона містила формулу "Добрий Бог - життя, здоров'я, сила".

Такі уявлення знайшли відображення у релігійно-міфологічній концепції, яку можна розглядати як найдавнішу теорію державного управління та історично першу спробу осмислення його природи. Цю концепцію розробили жерці найдавнішого загальнонаціонального релігійного центру Єгипту - міста Геліополя (загальноприйнята грецька транскрипція, справжня єгипетська назва Іуну) - ще близько 3000 р. до н.е. Остаточну форму цій доктрині,

скоріше за все, надав видатний лікар, архітектор та адміністратор свого часу *Імхотеп*, який за часів фараона *Джосера* (близько 2800 р. до н.е.) обіймав посаду прем'єр-міністра (до речі, саме він разом зі своїм шефом були організаторами та творцями першої в історії адміністративно-бюрократичної системи державного апарату, яка в основних своїх рисах залишилася незмінною й сьогодні). Ця доктрина мала, так би мовити, глобальний характер, виводячи природу держави із загальної картини Всесвіту (як її уявляла давньо-єгипетська міфологія). Верховний бог Сонця - спочатку Ра, потім Амон-Ра - був творцем всього матеріального світу, богів та людей. І, відповідно, володарем всього суцього. Але на відміну від подібних верховних богів інших релігій (таких, як Зевс, Перун тощо), владарював він досить специфічно, не звертаючись по допомогу до грому, блискавки або біблійного всесвітнього потопа. І в цьому сенсі єгипетська релігія досить унікальна. "... Бюрократичні порядки панують у світі богів, - коментує сучасний історик, - Еннеада (дев'ятка головних богів. - *Авт.*) має своїм секретарем та доповідачем першого міністра бога Ра - Тот; сам Ра виглядає як справжній фараон" [119, с. 149]. Тот, якого зазвичай вважають богом мудрості, "за сумісництвом" був також богом-покровителем "писців", себто державних службовців. Це, мабуть, єдиний у світовій історії випадок - культ бога державних службовців.

Отже, Ра не просто верховний бог та творець Всесвіту, він був першим фараоном з усіма відповідними державно-політичному лідерові та відомими навіть сьогодні атрибутами влади та державного управління - канцеляріями, секретарями, доповідачами, нарадами тощо. Після нього царювали інші боги, "подібно до фараонів, маючи в особі також богів своїх міністрів та чиновників" [119, с. 149]. Бог Тот, до речі, зберігав свою керівну адміністративну посаду при всіх богах-фараонах. Отже, його можна охарактеризувати не просто як бога мудрості, а, скоріше, як бога апаратної мудрості. Нарешті на троні Всесвіту (який в цьому випадку ототожнювався з Єгиптом) опинився бог Хор. Саме він став праобразом усіх фараонів, а фараони - його земним втіленням.

Таким чином, держава - це надприродне, божественне створіння творця Всесвіту, вона виникла одночасно зі Всесвітом та є його атрибутивною рисою, за допомогою якої підтримується встановлений богами порядок. Лідер державної ієрархії, вже в силу займаної посади, є істотою божественного походження, яку неможливо порівнювати з будь-ким з простих смертних. Внаслі-

док цього його рішення щодо них є такими самими незвіданими, як і воля Бога, і можуть тільки виконуватися. Аналогічним чином є принципово неможливий будь-який громадський та навіть взагалі поцейбічний контроль за діями державної влади, яка як надприродне творіння може нести відповідальність тільки перед надприродними, божественними силами.

Оцінюючи наведену вище теорію, яка, безперечно, являє собою релігійно-політичну фікцію, було б помилкою впадати в нинішні крайнощі та вважати, що вона являла собою стародавній варіант “опіуму для народу”, який підтримувався адміністративно-поліційним примусом, або не має ніякого відношення до сучасного світу. Насамперед, не варто уявляти пересічного громадянина навіть п’ять тисяч років тому забобонним невігласом, що був неспроможний усвідомити різницю між надприродною потойбічною істотою і хай всевладною, але живою людиною, що, як і він сам, вимагає їжі та відпочинку, народилась та помре. Для подолання цього протиріччя існувала допоміжна релігійно-політична фікція, відома як “міф теогамії” - Амон-Ра, набувши вигляду земного чоловіка матері майбутнього фараона, вступав з нею в стосунки, внаслідок чого народжувалась дитина божественного походження. Цей міф відіграв неабияку роль у справі легітимізації влади в разі зміни династії, адже Амон-Ра міг мати стосунки не тільки з царицею, а й з простою жінкою (ми ще стикатимемося з доктриною теогамії, оскільки завдяки цьому примітивному, на перший погляд, міфу теорія божественності державної влади потрапила до Європи й її вплив сягнув сьогодення).

Втім, справа не тільки в теогамії, а й насамперед у тому, що релігійно-політична фікція божественності державної влади мала під собою досить потужні та переконливі реальні, фактичні підстави. І ці підстави зберігали свою актуальність протягом усієї подальшої історії людства, і, щоправда в адятованій для нинішніх часів формі, існують і зараз. Слід зважати на те, що суспільний лад “азіатського способу виробництва”, що панував на Стародавньому Сході, ніс з собою не тільки тотальне пограбування та примусову мобілізацію до “трудових армій” фараонів. Наслідком його вражаючих, нелюдських з сучасного погляду рис була велетенська надконцентрація людських та матеріальних ресурсів у руках правлячої бюрократичної верстви держави-деспота, що і дало змогу прокласти магістральні шляхи, збудувати палаци та піраміди - одне слово, створити матеріальну інфраструктуру цивілізації. І в цьому

полягає справжнє історичне надбання створеної вперше в Єгипті державної адміністративної системи; метафорично можна висловитися, що саме вона стала “акушеркою” організованого суспільства та цивілізації загалом. “Разом із здатністю концентрувати велетенські механічні зусилля до гри вступив новий динамізм, який одним імпульсом своїх досягнень покінчив з мертвлячою рутинною та дріб’язковими заборонами дрібномасштабної селянської культури, - відзначає американський історик Л.Мемфорд: - Весь ландшафт було перетворено, і віднині він ніс у своїх чітких межах та геометричних формах печатку космічного порядку та незламної людської волі” [86, с. 85-86].

І в цьому контексті треба мати на увазі, що виникнення цих найдавніших державних утворень знаменувало собою, очевидно, найбільш глибокий революційний злам в історії людства. Порівнюючи ті часи з суспільними катаклізмами сучасності, К.В.Марек відзначає: “Ми дивимося очима доісторичної людини, і перед нами постає абсолютно новий світ” [180; 21]. Можна сперечатися щодо сучасності, але соціально-психологічна характеристика моменту, коли людство вперше зіткнулося з феноменом ним же створеної організованої державної влади, яка його ж і забезпечує засобами існування, але над ним і панує досить точна - “абсолютно новий світ”. Світ цивілізації відкрила перед людиною саме державна організація. Переконливі та детальні наслідки усвідомлення цього моменту в суспільній свідомості змальовує вже цитований Л.Мемфорд, вказуючи, що тільки одноосібний лідер державної ієрархії міг поводити себе як самосвідома та відповідальна особистість, ухвалювати рішення, змінювати і навіть скасовувати старовинні племінні звичаї, табу та досягати “колективних успіхів, які раніше були не те що недосяжні - немислимі”; основою цього було те, що “саме цар - і тільки він один - мав богоподібну владу перетворювати людей на механізми” [86, с. 92-96].

Саме наведене вище і виступало реальною, матеріальною, переконливою та незаперечною основою релігійно-політичної фікції божественності державної влади. Образно кажучи, пересічний громадянин п'ять тисяч років тому, як і у випадку персонажі “Майстра і Маргарити” М.Булгакова, дістав “сьомий доказ” справедливості цієї фікції, спостерігаючи прояви “богоподібності” влади та її наслідки, що перетворювали весь навколишній світ на геометрично точно впорядкований ландшафт, а людей - на механізми. Саме тому уявлення, ідентичні єгипетським, набули широкого

розповсюдження і в інших цивілізаціях Стародавнього Сходу, релігія яких зовсім не змальовувала своїх богів як державно-політичних діячів, міністрів або чиновників. Боги Шумеру являли собою персоніфіковані природні стихії повітря, океану, землі, неба тощо - так само, як і боги слов'ян, греків або римлян. Але і в цьому випадку цар Зуісудра був нагороджений богами Аном та Енлілем вічним життям - щоб він був "як Бог" [50, с. 97].

Втім, такі уявлення в практично первісному вигляді існують і сьогодні. Традиційна релігія синто, яка домінує в сучасній Японії, прямо оголошує імператора безпосереднім біологічним нащадком Аматерасу - верховної богині сонячного сьйва. Наприкінці Другої світової війни, в серпні 1945 р., американці, вбачаючи одну з головних причин шаленого та відчайдушного спротиву японських збройних сил у цій релігійно-політичній фікції, зажадали, щоб імператор Хірохіто офіційно спростував "міф про своє божественне походження" (це було однією з умов припинення бойових дій). Хірохіто виступив з відповідним радіозверненням, але хіба радіозвернення спроможне спростувати релігійні догми тисячолітнього віку? Чи сама релігія синто була зруйнована цією декларацією? Тому для десятків мільйонів сучасних японців нині правлячий імператор Акіхіто - істота божественного походження, прямий 125-й нащадок верховної богині сонячного сьйва. Що стосується суперечностей між релігійно-політичною фікцією божественності імператора, з одного боку, та декларацією Хірохіто від 15 серпня 1945 р. разом з рештою державно-правових реалій сьогодення - з іншого, то вони були подолані приблизно в такий спосіб, в який єгипетські жерці конструювали свою доктрину теогамії. Оскільки в Японії, як і в решті цивілізованих країн світу, релігія відділена від держави, на державному рівні ніде не стверджується божественна природа конституційного монарха. Нині чинна конституція Японії визначає імператора дещо інакше - не просто як главу держави (на зразок британської королеви, скажімо), але як "втілення нації та держави". Втім, ніхто ніколи не заперечував, що єгипетські фараони або японські імператори до 1945 р. теж були "втіленнями нації та держави" (врешті решт, конституційна монархія в Японії існує не з 1945 р., а з 1868 р.). Причому все це має місце не в Єгипті часів будівництва пірамід або африканському бангусані, а в найбільш технологічно розвиненій країні сучасного світу, яка перебуває на авангарді науково-техніч-

БІБЛІОТЕКА

ІНВ. № _____

ного прогресу та вважається замалим чи не модельним зразком постіндустріального та інформаційного суспільства XXI ст.

Разом з тим варто мати на увазі, що причини феномену обоження держави та її лідера значно глибші, ніж момент першого знайомства людства з організованою державною владою. Проблема в тому, що держава є найбільш потужною та організованою соціальною силою в будь-якому суспільстві, в тому числі і сучасному. За своїми ресурсними, організаційними та будь-якими іншими можливостями усіяка держава, в тому числі і найдемократичніша, виступає як справді космічна сила стосовно до більш-менш локальних людських груп та тим більше до окремого індивіда. І будь-яка державна влада, в тому числі найбільш демократична, як атрибутивну рису має тотальність, всеохопність, тобто спроможність прямо та безпосередньо вплинути як на суспільство в цілому, так і на кожного громадянина, зокрема. Саме в цих фактах фундаментальна причина того, що безсмертні (справді безсмертні, на відміну від ленінських) ідеї жерців бога Ра відроджувалися знову і знову у найрізноманітніших, вже не тільки релігійно-міфологічних, а й рафінованих філософсько-теоретичних формах, попри всі цивілізаційні, культурні, політичні та соціальні відмінності.

“Усе велике та земне розлітається на порох, - виголошувала гомерівська Кассандра: - Нині жереб випав Трої, завтра випадє іншим”. Єгипетська імперія впала під ударами перських завойовників у 526 р. до н.е. Перська держава, у свою чергу, невдовзі сама стала жертвою Олександра Македонського. Нібито давньогрецька релігія не створювала жодних передумов для обоження влади, навіть навпаки - греки заклали підвалини справді світської, демократичної держави та громадянського суспільства в сучасному розумінні. До речі, Олександр оголосив війну Персії не як спадкоємний цар маленької Македонії, а як протектор Панелінського союзу, тобто, кажучи сучасною мовою, як президент всегрецької федеративної республіки. Переможну війну проти персів і юридично, і фактично вела ця федеративна республіка, а не крихітна гірська македонська монархія, що входила до її складу. Проте й це не стало на заваді. Коли Македонський завоював Єгипет (чи звільнив від персів - як кому більше подобається), жерці Амона-Ра, не дуже переймаючись відмінністю між богоподібним деспотичним монархом та виборним республіканським президентом (яким, по суті, був тоді Олександр), коронували його як фараона, переказавши божественне достоїнство його владі в повній відповідності до

доктрини теогамії - "Олександр, син Амона та Олімпіади" (Олімпіада - реальна мати македонського завойовника).

Прецедент було створено та ще який! Олександр Македонський, безперечно, - один з найбільш прославлених полководців та найбільш яскравих харизматичних лідерів усієї європейської історії. Але він був дуже молодою людиною (під час війни йому не виповнилося й 30 років) з досить нестійкою психічною структурою. А хвиля гучних перемог була здатна зламати і набагато зрілішу та стабільнішу психіку. Олександр дуже швидко й щиро увірував у свою божественність. Для його нових єгипетських та азійських підданих це було звичним явищем, але його давні грецькі соратники та співгромадяни взагалі не сприйняли нового культу - їхня реакція мала характер відвертого та радикального заперечення до відвертих іронічних глузувань. Щоб довести серйозність намірів новоз'явленого земного бога, довелося вживати репресивні заходи (у тому числі і до найближчих друзів Олександра) та терміново конструювати нове верховне божество, штучно поєднавши в ньому грецького олімпійця Зевса з єгипетським "царем богів" Амоном. Саме цей Зевс-Амон й мав стати прийнятним для греків небесним "батьком" Олександра. Так теорія божественності державної влади потрапила до Європи.

Уже через кілька століть після остаточної загибелі імперії фараонів тодішнім цивілізованим світом (ойкуменою) опанувала нова імперія - Римська. Релігія римлян, як і греків, була віротерпимою, мала формальний характер і виконувала досить обмежене коло функцій у суспільному житті. Боги олімпійського пантеону завжди визнавали за пересічною людиною право на власні вчинки та, як і вона сама, корилися нездоланній долі. "Навіть Сонце не може переступити мір, які йому притаманні, інакше його розшукують еринії (богині помсти. - Авт.), які є співницями правди", - писав давньогрецький філософ Геракліт. Діти цієї культури рішуче протестували та іронічно посміхалися, коли Олександр Македонський називав себе земним богом. Це світовідчуття й склало фундамент правового суспільства, що відбилось у римській формулі: "Хай гине світ, але торжествує закон". Мабуть, у цьому й полягає основний заповіт античної культури, який створив фундамент сучасної плюралістичної цивілізації.

Втім, так тривало не дуже довго. Необхідність упорядкування територіями колосальної імперії викликала до життя необхідність різкого посилення організованої влади. І тут віротер-

вимість та еластичність античної релігії відіграла злий жарт зі своїми вірними - вона дуже легко сприйняла культ обожнюваної державної влади. Загалом випадки обожнення простих людей, але вже після смерті, траплялися і раніше - стосовно військових героїв, діячів культури тощо (така практика була сприйнята й християнством у вигляді інституту канонізації, тобто надання статусу святих видатним церковним діячам). Але від часів Юлія Цезаря та Августа Октавіана, коли республіканська форма правління в Римі замінюється на імперський авторитаризм, відомий як система принципату (назва від титулу "принцепс", тобто "найперший" - так офіційно титулували імператорів, починаючи з Августа), така практика зазнає значних змін. Віднині людина обожнюється не за власні здобутки, а завдяки займаній посаді; не після смерті, а за життя. Знову, як і за часів фараонів, обожненню підлягає імператор, цезар та август (ці власні імена згодом перетворилися на титули), - тобто лідер державної ієрархії. "Божественний Юлій", себто Гай Юлій Цезар, був останнім державним лідером Риму, якого обожнили вже посмертно. Вже його наступник Август Октавіан дістав божественне достоїнство за життя - спеціальною постановою сенату. Після Августа положення живого бога, що зійшов на землю, стає невід'ємною та законодавчо закріпленою складовою правового статусу глави держави.

Саме ці юридичні тонкощі й привели на хрест Ісуса Христа й стали причиною репресій проти його послідовників. Уже відзначалась віротерпимість римлян - тільки за те, що людина сповідує християнство, її ніхто не переслідував би. Ікона Ісуса Христа була в особистій капличці імператора Олександра Севера поруч із зображеннями інших богів, і не виникало жодних проблем. Проблеми виникали тоді, коли християни відмовлялися визнати законодавчо закріплений "божественний геній імператора". Прилюдне визнання цього культу мало не тільки і навіть не стільки релігійне, скільки політико-юридичне значення, щось на кшталт присяги на вірність державі та її уряду. Тому така відмова одразу приводила в дію проти християн політичні обвинувачення, подібні до сучасних статей Кримінального кодексу, які карають державну зраду.

Слід зазначити, що Ісус був одним з небагатьох інтелектуальних та духовних лідерів людства, які свідомо та цілеспрямовано прагнули розвіяти божественний ореол державної влади, не впадаючи при цьому в анархістські крайнощі. Засновник християнства цілком визнавав непересічне значення держави в суспіль-

ному житті, однак відмовлявся визнати її божественну природу та відповідні їй абсолютистські претензії. Саме тому він за зовнішньою формою наслідував фараонів та цезарів, оголосивши себе “Богом-Сином” (як і фараон був “Сином Сонця”). Але всім своїм життям він прагнув довести, що “Бог Живий” має насамперед надавати смисл існуванню пересічної людини, а не з’являтися перед народом із захмарної висоти, геометрично точно впорядковуючи ландшафт та перетворюючи людей на механізми. І що справжнє божественне достоїнство та достоїнство носія вищої державної влади - зовсім різні речі. Саме в цьому сенсі Він і виголосив формулу, в якій міститься основний зміст Його державно-політичної філософії: “Віддайте кесарю кесарево, а Богу - Боже” (“кесар” - старослов’янська форма імені Цезар). Тут варто пригадати, в якому контексті була оголошена ця формула. Ісуса запитали, чи варто сплачувати податки. Він попросив дати йому монету, якою сплачують податки і, вказуючи на неї, сказав наведені вище слова. На монеті було викарбуване ім’я імператора, який правив тоді: “Тиберій Цезар, син Августа Бога”.

Але, оволодіваючи свідомістю мас, християнство перетворювалося на реальну політичну силу. Державна влада з часом усвідомила, що репресивними заходами успіху досягти неможливо. І тоді імператор Костянтин сам перейшов у християнську віру. Церква намагалася віддячити такому цінному придбаному вірному. Результатом став компроміс - нова релігійно-політична фікція, яка за зовнішньою формою начебто відповідала євангельській проповіді, але, по суті, перекреслила її внутрішній сенс, змісту якої могли б аплодувати жерці бога Ра часів Хеопса. Ця нова християнізована фікція знайшла свій вираз у двох формулах: “Немає влади, як не від Бога” та концепції суб’єкта влади та державного управління як “помазаника Божого” - себто, хоча і смертної людини, але піднятого над іншими людьми намісника Бога на землі. Легенда про звернення Костянтина до християнства має досить дивний вигляд на тлі євангельської проповіді. Костянтин прийшов до влади внаслідок громадянської війни. Під час вирішального бою над легіонами Костянтина, які пішли в наступ, на небі з’явилося зображення хреста з надписом: “З цим переможеш!” Важко уявити, щоб релігія, яка заповідала: “Тому, хто вдарив тебе в праву щоку, підстав ліву”, вкидала таке гасло над легіонами імперії, що атакували. Хіба загідозрити, що з цією релігією відбуваються певні трансформації.

Справжня ціна такого компромісу виявилась уже в часи Середньовіччя. Загальновідома трагічна історія шотландської королеви Марії Стюарт, яка стала сюжетом для багатьох театральних драм. Але в цій романтично-трагічній історії є один епізод, який досить цікавий з погляду на філософію державного управління. Щоб зрозуміти сенс цього, треба мати на увазі, що все це відбувалось у Великій Британії, де з XIII-XIV ст. діяли справжні правові норми, акт про недоторканість особи та презумпція невинності. Так чи інакше, але Марія Стюарт скола кримінальні злочини. Вона замовила вбивство своїм обридлим чоловіком, який її публічно принижував (успішно, але дуже відкрито), та своєї двоюрідної сестри, англійської королеви Єлизавети I, щоб успадкувати її корону (не вийшло, оскільки таке "замовлення" насправді було багатогодовою провокацією англійської секретної служби). Єлизавета I призначила судовий процес з розгляду цієї справи. Суду були надані необхідні докази обвинувачення. Але тут з'ясувалась досить цікава річ, яку прихильники до особи Марії Стюарт її біограф, австрійський письменник XX ст. С. Цвейг влучно описав так: "Будь-яка юрисдикція закінчується на сходинках трону", а повноваження суспільства щодо носія державної влади строго дорівнюють нулю. Марія Стюарт, відмовившись від адвокатів, пояснила присяжним та суддям, що вона, як законно коронована на царство королева та помазаниця Божа, взагалі не підсудна будь-якому земному суду - щоб вона не вчинила. Чим християнська королева Шотландії в такому разі принципово відрізняється від поганської фараона Єгипту - зрозуміти проблематично. Є побоювання, що нічим. Так середньовічна європейська цивілізація, начебто християнська, в повному обсязі сприйняла давню єгипетську доктрину божественності держави та її лідера, лише адаптувавши її зовнішню форму до зовнішніх, формальних вимог християнства. Так прадавні боги влади та апаратної мудрості, самі імена яких вже були призабуті, перемогли Спасителя людства, переробивши його заповіді в потрібному для себе дусі.

Подібна колізія є біля витоків нашої вітчизняної історії, тобто наведене вище має відношення не тільки до католицизму, а й до православ'я. Існує зворушлива легенда, як Володимир Великий навернувся до християнства. Він осліп, але православні ченці своїми молитвами зцілили його, і князь навернувся до істинної віри. Так воно було чи ні - не дуже важливо, оскільки наявні факти змушують визнати, що перехід Володимира до православ'я був виклика-

ний принаймні не тільки його чудесним зціленням (не кажучи вже про відверто силові, милитарно-поліційні засоби християнізації Київської Русі) Перед Володимиром Великим близько 988 р. поставило те саме завдання, що й перед засновниками Єгипетської імперії, фараонами Менесом, Нармером та Джосером, на межі IV-III тис до н.е. Зараз можна почути висловлювання, що Володимир зробив “адміністративну реформу” Це не зовсім так Він не міг зробити такої реформи, оскільки взагалі не мав інституту влади, який можна охарактеризувати як “державну адміністрацію” Його завдання, як і Джосера, було в тому, щоб створити такий інститут Для цього було необхідно підняти верховну владу на принципово нову висоту - вище за будь-які місцеві звичаї, племенні відмінності, спадкоємні права боярства тощо Таке завдання вимагало відповідного світоглядного та теоретичного забезпечення Спочатку Володимир для досягнення цієї мети услякно підтримував традиційні поганські вірування східних слов'ян у вигляді культу Перуна або Ярила, намагаючись перетворити поганську релігію на щось подібне до церкви Але на відміну від жерців Ра, волхви Перуна були забобонними родоплеменними шаманами, а не дисциплінованими храмовими інтелектуалами, які займалися математикою та вираховували рух зрок на небі

Нарешті Володимирові, вочевидь, набридло займатися винаходженням “велосипеда” Він вирішив скористатися вже набутим світовим досвідом та зажадав від законних спадкоємців Римської імперії - імператорів Візанті Василя та Костянтина - корони цезаря, імператорського титулу та їхньої сестри, принцеси Анни, собі за дружину Відповідно, це означало оголошення православного християнства офіційною державною релігією, оскільки титул імператора автоматично передбачав положення “помазаника Божого” Якщо не вийшло стати земним богом, князь вирішив погодитися на статус земного намісника Бога небесного, тим більше, що його завдання цілком вирішувалися в такий спосіб Щоб переговори були успішними, Володимир захопив як заставу кримське місто Херсонес, що належало Візанті Саме тут його і спіткала легендарна сліпота Залишається відкритим одне питання - навщо Володимир перейняв християнство? Щоб зцілитися та врятувати свою душу? Чи для того, щоб отримати богоподібну владу перетворювати людей на механізми і щоб будь-яка юрисдикція закінчувалася на сходинках його трону? Втім, це питання не таке вже й важливе Сам Володимир, скоріше за все, широким мав на увазі обидві ці мети

Але важливо те, що православна церква виявилася чудово пристосованою для розв'язання суто фараонівських проблем, а теорія божественності державної влади потрапила до історичного фундаменту нашого власного державного будівництва.

Ми безмежно далекі від думки в чомусь звинувачувати Володимира або Джосера. Вони були, безперечно, видатними державно-політичними та історичними діячами, які відкрили для своїх народів принципово нові перспективи розвитку. Вони діяли так, як мусили діяти монументи, споруджені на берегах Дніпра та Нілу на їх честь. Питання не до них, а до християнської церкви. Церква оголосила Володимира "рівноапостольним", прирівнявши його до тих, хто йшов на смерть, відмовившись визнати божественність держави. І за що? За незаперечні успіхи в державному будівництві? Але хіба це - справа церкви? Чи за успішне опанування технологією богоподібної влади перетворювати людей на механізми? Де були послідовники заповіді "Віддайте кесарю кесарево, а Богу Боже", коли імператор Володимир зброєю заганяв людей у воду хреститися - людей, які навіть не розуміли, що цей ритуал означає і навіщо він? Вони протестували? Ні. Що вони робили - відомо. Вони стояли і, перекикуючи волення натовпу, голосно співали: "Ісполайте, деспоте!" ("Многія літа, володарю!"). Коли за чотири тисячі років до хрещення Русі жерці Ра скандували на честь того ж Джосера дуже подібні слова - "Живи вічно, Син Сонця!" - вони принаймні були чесними та не вводили в оману ні себе, ні інших. Вони з повним усвідомленням своєї місії служили організованій владі - вбивчій, але одночасно й такій, що завдяки їх енергії та здібностям створювала цивілізацію. І вони ніколи не проголошували одночасно вірність взаємовиключним заповідям - "Віддайте кесарю кесарево, а Богу Боже" та "Немає влади, як не від Бога".

Але яким богам насправді слугує церква, авторитет якої століттями освячував божественність європейських держав - тих самих держав, в яких живемо ми і наші сучасники? Римським імператорам, яких і після прийняття християнства треба було титулувати "Ваша Вічність"? Володимирові Великому, який прагнув і домігся того, щоб нічим від них не відрізнятись? Шотландській королеві, на сходинах трону якої закінчувалася будь-яка юрисдикція? Втім, усі ці риторичні запитання мають на меті довести одне: *саме завдяки офіційним догматам Церкви (як у православному, так і в католицькому варіантах) теорія божественності державної влади була основною світоглядною концепцією держави та державно-*

го управління протягом більш ніж тисячі років історії європейської цивілізації - з періоду пізньої Римської імперії до початку нового часу.

Кажучи словами Геракліта, Церква, коли діяла таким чином, безперечно “переступила межі, які їй притаманні” і під час європейських катаклізмів XVIII-XX ст. (насамперед - французької революції 1789 р. та російської 1917 р.), її “розшукали еринії, які є спільницями правди”. Французькі якобинці саме тому й відправили на гільйотину короля Людовіка XVI, щоб його кров’ю перекреслити догмат про божественне достоїнство суб’єкта влади та державного управління. Але творіння жерців Ра навіть і за такої ситуації продемонструвало свою фантастичну життєздатність. Насправді якобинці домоглися тільки одного - десакралізації та деперсоналізації (в останньому випадку - далеко не завжди) цієї теорії. “Республіка - вона як Сонце!”, - виголошував у 1797 р. ще молодий тоді республіканський генерал на ім’я Наполеон Бонапарт. Чим у такому випадку республіка принципово відрізняється від “Сина Сонця” або навіть французького “Короля-Сонце”, якого вона замінила? Хіба що деперсоніфікованим, світським та колективним характером влади - більше нічим. Зрозуміло також, що не могли переконані атеїсти Й.Сталін та А.Гітлер прямо оголошувати самих себе богами, а свої держави - божественними. Вони цього і не робили. Але в чому принципова відмінність між гаслами жерців Ра “Живи вічно, Син Сонця!”, римським “Ave, Caesar!”, православним “Іспойайте, деспоте!” й добре відомими з історії XX ст. “Хай живе товариш Сталін!” та “Хайль Гітлер!”? Між ними - тисячоліття, країни, народи та цивілізації. Але суть залишилась незмінною.

Втім, і в цьому випадку справа значно глибша, ніж владолітні інтенції окремих державно-політичних діячів. Ідеолог французької революційної буржуазії XVIII ст. Ж.Ж.Руссо, заперечуючи особистий суверенітет королівської влади, висунув теорію “спільної” або національної, народної волі. І ця воля має бути інституалізована у формах державної організації. Але якось непомітно вийшло, що ця “спільна воля”, з одного боку, почала нагадувати літаючу тарілку, про яку всі чули, але ніхто не бачив, а з іншого, - завдяки своїй “спільності” висунула не менш абсолютистські претензії, ніж очолена змним Богом держава фараонів. Не випадково одним з найбільш палких прихильників державно-політичної філософії Ж.Ж.Руссо був той самий молодий республіканський генерал, згодом перший консул та імператор Франції Наполеон Бона-

парт. Він, до речі, доси гь удало впровадив цю філософію в практику державного управління, підкреслюючи, що для нього не існує “ні червоних ковпаків (символ революційних санкюлотів. - *Авт.*), ні червоних каблуків” (символ феодальної шляхти. - *Авт.*), а існує тільки одна партія - французи. І на цій підставі відправляв на страти та у заслання (однаково як і приймав на державну службу) як яacobінців, так і роялістів. Так само прихильниками концепції Ж.Ж.Руссо були “революційні демократи” ХІХ ст., насамперед - російські, з політичних доктрин яких виросла теорія та практика радянського більшовизму.

У концепціях такого гатунку держава, по суті, з божественного творіння, яким вона була в очах жерців Ра та офіційної християнської церкви, переітворювалася, перефразуючи Г.Гегеля, на “бога в собі та для себе”, який для свого виправдання не потребує жодної зовнішньої санкції - ні божественної, ні людської. Тут варто пригадати, що за визнанням представника сучасної ліберальної політичної філософії американця Д.Роулінгса спадщина Ж.Ж.Руссо становить один з провідних елементів сучасного лібералізму. І саме в такому, адаптованому до сучасності вигляді світоглядні концепції держави та державного управління, коріння яких сягає давньоєгипетської давнини, існують і сьогодні - як теорії етатизму, тобто абсолютної зверхності та самоцінності держави. Ще побачимо, як подібні погляди в дуже рафінованій теоретичній формі пропагував зовсім не якийсь прихильник фашизму, а філософ громадянського суспільства Г.Гегель. І, очевидно, теорії такого гатунку виникатимуть та знаходитимуть прихильників доти, доки буде існувати держава. Тут слід мати на увазі, наскільки тонкою та майже непомітною може бути межа між наявним та необхідним організуючим впливом держави на суспільні процеси та абсолютистсько-етатистськими висновками, які можна зробити з цього факту.

1.1.2. Держава та державне управління в соціально-філософській думці Стародавнього Китаю

У загальному плані в Стародавньому Китаї панував той самий азіатський спосіб виробництва, що і на Близькому Сході. Але мали місце певні соціальні та культурні відмінності, які суттєво вплинули на розвиток світоглядно-філософських поглядів на дер-

жаву та державне управління. По-перше, це стосується якщо не масштабів організованого насильства, яке застосовувала влада (масштаби були якраз одного порядку), а скоріше його спрямованості. Так, уже відомий нам фараон Джосер близько 2800 р. до н.е. здійснив справжню та повномірну колективізацію сільського господарства, випередивши товариша Сталіна в цьому питанні на п'ять тисяч років: на державні хліборобські поля (а інших просто не було) виходили "взводи" робітників, "взводи об'єднувалися в роти, крокуючи та проводячи огляди під власним прапором. На чолі кожної роти стояв головний робітник, який носив звання вождя роти" [50, с. 89]. Нічого подібного в Стародавньому Китаї не спостерігалося. Об'єктом влади та державного управління була не парамілітарна структурна одиниця, створена самою владою, а селянська громада або родовий клан, що склалися спонтанно. По-друге, це відносна слабкість соціальної ролі релігії. В Китаї ніколи не існувало чогось подібного до типової для європейської історії організованої релігії у вигляді єгипетської касты жерців або християнської церкви. Через це китайська бюрократія від самого свого виникнення зосереджувалася на суто управлінських проблемах, не відволікаючись на світоглядно-ідеологічне забезпечення державної політики. Хоча китайський імператор теж оголошувався "Сино́м Неба", але священною була сама посада, а не людина, яка її займала. В Китаї з перших імператорських династій та значною мірою до сьогодення підкорення владі забезпечувалося традицією, а не ідеологією, на відміну від Європи, де, починаючи з фараонів, кожна держава намагається ототожнити себе з певною світоглядною етикеткою, від наведеної вище єгипетської доктрини до "демократії" та "прав людини", комунізму чи чогось іншого. Очевидно, таке явище є зворотним боком та ціною, яку суспільства європейського типу платять за більшу динаміку свого розвитку.

Це мало свої наслідки. Насамперед, давньокитайські світоглядно-філософські погляди на державу та державне управління не знають того глобального замаху та абсолютистських претензій, які ми мали змогу побачити. В центрі роздумів представників китайської філософії - не проблема "що таке держава" або "звідки вона виникла", а спроба узагальнити наявний державно-управлінський досвід. Не випадково найбільш видатні представники давньокитайської філософії значну частину життя проводили на державній службі. В цьому сенсі саме їм належить історичний пріоритет у створенні *теорії* державного управління. Характеризува-

ти наведену вище єгипетську концепцію та споріднені з нею погляди як “теорію” з огляду на стандарти методології науки можна лише умовно. Строго кажучи, це не теорія в повному, науковому розумінні, а світоглядно-ідеологічна доктрина. Вона не так досліджує та пояснює дії суб’єкта влади та державного управління, як обґрунтовує та виправдовує ці дії - якими б вони не були поза залежністю від їх конкретного змісту. Спроби теоретичного узагальнення практики державного управління вперше зробили саме китайські філософи V-IV ст. до н.е.

Хронологічно одним з перших був засновник філософської школи “даосизму” *Лао Цзи* (V ст. до н.е., точні дати життя невідомі), який займав посаду зберігача державних архівів при дворі династії Чжоу. Він намагався вивести принципи своєї державно-політичної філософії із загальних законів розвитку Всесвіту. Центральне поняття його філософії - категорія “дао”. Дати адекватне тлумачення цій категорії в термінах європейської свідомості досить важко. В прямому перекладі слово “дао” означає “шлях”. У ширшому розумінні під “дао” мається на увазі як першопричина походження світу, так і загальний закон його розвитку. Але “дао” не можна розуміти як “закон” у тому сенсі, який вкладає в це поняття європейська філософія та наука. По-перше, “дао” принципово не підлягає теоретичній експлікації у вигляді раціонального визначення. “Дао, яке може бути виражено словами, не є постійне дао”, - стверджує Лао Цзи [50, с. 19]. По-друге, для свого осягнення “дао” зовсім не потребує жодних науково-дослідних процедур. На думку Лао Цзи, усвідомити “дао” можна не виходячи з власної кімнати.

У цілому форми прояву “дао” у спостережному світі Лао Цзи характеризує так: “Світлий початок, коли доходить до межі, змінюється на темний” [50] або “той, хто має сильні війська, знищується” та “надмірна скупість неодмінно викликає великі витрати” [50, с. 55; 56]. Здається, тут має місце досить поширена в Європі диалектична доктрина, якої дотримувалися і сучасник, Лао Цзи Геракліт, і представники XIX ст. Г. Гегель, К. Маркс та Ф. Енгельс - будь-яка річ містить у собі джерела власної протилежності. На перший погляд, Лао Цзи підтримує таку версію: “Перехід до протилежності - шлях руху дао” [50], - пише він. “Коли у Піднебесній усі дізнаються, що вродливе є вродливим, з’явиться потворне. Коли всі дізнаються, що добро є добром, з’явиться зло” [50]. Але висновки, які він робить з цих спостережень, прямо протилежні європейським. Геракліт стверджував на наведеній вище підставі, що

“війна є батьком усього та царем усього”, Г.Гегель сформулював як один з головних законів світового розвитку “єдність та боротьбу (курсив наш. - *Авт.*) протилежностей”, К.Маркс та Ф.Енгельс дійшли висновку, що діалектика суспільного розвитку - це діалектика стосунків пана та раба, панування та підкорення (в їх власних термінах - “класова боротьба”). Виходячи з діалектики “дао”, Лао Цзи, навпаки, стверджує, що “слабкість - метод дії дао” [50], а “міцне та потужне - слуги смерті” [50]. На його думку, “у Піднебесній немає нічого м’якшого та слабшого за воду, але ніщо не може перемогти її” [50]. На цій основі Лао Цзи формулює основний принцип впливу “дао” на спостережний світ: “Дао постійно перебуває у недіянні, але нема нічого, чого б воно не робило” [50]. В цілому можна стверджувати, що розвиток, який відповідає “дао”, - не результат антагоністичних конфліктів та боротьби, а спонтанний процес на зразок росту рослин, коли все виходить нібито “само собою”. Інтуїтивно осягнувши, усвідомивши внутрішній сенс розвитку такого типу, можна осягнути й загальний принцип розвитку Всесвіту, а також відповідно на нього вплинути відповідним чином.

Саме виходячи з таких світоглядних засад, Лао Цзи формулює свої погляди на філософію державного управління. Згідно з ученим Лао Цзи, суспільні конфлікти виникають через “бажання”, насамперед - бажання можновладців. Задля їх здійснення влада вдається до тих чи інших дій, наслідком яких є зростання суспільної напруги. Через це Лао Цзи пропагує принцип “управління, яке побудовано на недіянні” [50], який обґрунтовувався тим, що “збереження м’якого є силою” [50]. Конкретна розшифровка цих положень означає, що для того, аби влада втримала під контролем “бажання” підлеглих (себто їх корпоративно-егоїстичні інтереси, які загрожують стабільності соціальної системи в цілому), суб’єкт влади та державного управління мусить насамперед сам “не мати бажань”, не вклонятися “мудрим” та досягти “відсутності знань” (практично це означає вимогу радикальної відмови від глобальних світоглядно-ідеологічних доктрин на зразок єгипетської, а також теоретичних моделей державної політики, які претендують на спроможність надати “єдино правильну відповідь” на будь-яку проблему суспільного життя). “Управління країною за допомогою знань є нещастям для країни, а управління країною без допомоги знань - щастям для країни” [50], - підкреслює Лао Цзи. Він визначає кінцеву мету своєї концепції державного управління так: “Здійснення недіяння призведе до того, що ніщо не залишиться некерованим” [50].

По суті, Лао Цзи виступає як послідовний прихильник принципу “не нашкодити” в галузі державного управління. Слід зауважити, що тут він у певному розумінні досить вигідно відрізняється від ідеологів, теоретиків та практиків системи державного управління європейського гатунку (від фараонів до Платона, Г.Гегеля або Ж.Ж.Руссо), для яких явним чи неявним, але визначальним критерієм була *ефективність*. Це стало особливо наочним на тлі глобальних соціальних катаклізмів та екологічної кризи, які супроводжували розвиток європейської цивілізації протягом ХХ ст. Приклад практичного застосування принципів державно-управлінської філософії Лао Цзи продемонстрував його ідейний послідовник, давньокитайський військовий теоретик Сунь Цзи стосовно такої специфічної та силової галузі державного управління, як військова стратегія: “Найліпше з найліпшого - здолати ворожу армію без бою ... Тому найліпша війна - розбити задуми ворога; на другому місці - розбити його союзи; на наступному - розбити його війська. Саме найгірше - атакувати фортеці” [50, с. 8]. Тут можна пригадати іншого військового теоретика, теж вихованого на принципах діалектичної філософії, але у варіанті Г.Гегеля, за іронічним висловом О.Бісмарка “напівбога” європейської військової науки К.Клаузевіца, який писав: “Ми навіть чути не бажаємо про тих полководців, які на чейо перемагали без пролиття людської крові ... Як не захоплює така думка, тим не менше вона містить оману, яку слід розвіяти. ... Криваве розв’язання кризи, прагнення до знищення ворожих збройних сил - першорідний син війни” [74, с. 391] та висновок Б.Ліддел-Гарта, що наведене вище, по суті, “знижує військове мистецтво до техніки масової різанини” [74, с. 391]. Можна також пригадати гордовиті, переможні та вибиті на камені реляції єгипетських фараонів щодо того, скільки фортець зруйновано, скільки сотень тисяч людей при цьому загинуло, а скільки захоплено в полон - традиція, яка однозначно домінувала протягом усієї європейської історії. Лише коли такий підхід унаслідок обох світових воєн та створення атомної зброї дійшов до логічного фіналу - ідеї та можливості тотального знищення всього живого - наведена вище традиція помітно похитнулася, але так і не була подолана остаточно.

У цьому контексті Лао Цзи виступає не тільки як прихильник принципу “не нашкодити”, але і як теоретик *обмеження* влади. Не випадково він стверджував, що найкращий правитель - це той, про якого народ знає тільки те, що він існує. Як це не дивно, але саме

такий принцип покладено в організаційно-інституціональну основу демократичної системи державного управління. Стосовно сучасних державно-політичних реалій Європи аналогічний принцип формулює К. Поппер так: “Необхідно замість питання “Хто мусить правити?” поставити інше питання “Як нам організувати політичні установи, щоб погані або некомпетентні урядовці не заподіяли занадто великої шкоди?” [119, с. 161]. В певному розумінні філософія Лао Цзи значно ближча до сутності громадянського суспільства та правової, демократичної держави, ніж філософія Г. Гегеля або Ж. Ж. Руссо.

Але ми не дарма неодноразово робили застереження на кшталт “в певному розумінні”. По-перше, сам Лао Цзи все ж таки не втримався на висотах своєї діалектики та зробив не менш радикальні висновки, ніж апологети абсолютності, божественності та всемогутності держави - лише в протилежний бік. Згідно з Лао Цзи, найліпша система державного управління, основні принципи діяльності якої він виклав, можлива лише “в маленькій державі з невеликим населенням” [50, с. 48]. Варто зауважити, що тут він мав цілковиту слушність. Але оскільки вже в часи Лао Цзи Китай являв собою конгломерат кількох досить великих та щільно населених держав, які згодом перетворилися на величезну централізовану імперію, - постає питання про принципову можливість практичного застосування його державно-управлінської теорії. По-друге, все має свою ціну. Дійсно, з лав державної бюрократії, яка вихована в традиціях Лао Цзи, навряд чи коли-небудь вийдуть персонажі, подібні до джосерівського прем'єра Імхотепа, сталінського прем'єра В. Молотова, прем'єр-міністра Великої Британії У. Черчилля або гітлерівського рейхсміністра А. Шпеєра - кваліфіковані, досвідчені, талановиті, які задля “великої мети” не шкодують ні себе, ні інших. Але зворотним боком ідеологічної ангажованості європейської системи державного управління та відповідних глобально-абсолютистських претензій було те, що вона практично завжди орієнтувалася на дію в горизонті нескінченності - кінцевому рахунку на свідоме та цілеспрямоване “творення історії” та повне перероблення всього фактично наявного універсуму відповідно до суспільних потреб. У свою чергу, це вже в часи фараонів забезпечувало значно більшу динаміку соціального розвитку (щоб переконатися в цьому, достатньо порівняти кількість монументальних пам'яток матеріальної культури в порівняно невеликому Єгипті та величезному Китаї - мабуть, один Рамсес II залишив більше

монументів, ніж усі китайські імператори, разом взяті). Великий вплив започаткованої Лао Цзи філософії державного управління був однією з причин довготривалої - на кілька століть - стагнації китайського суспільства, що призвело до повномасштабної кризи, з якої Китай дуже болісно виходив більше століття (з середини XIX ст. - аж до реформ Ден Сяопіна на початку 1980-х рр.).

Іншим представником давньокитайської філософії, який приділив увагу проблемам державного управління, був *Кун Фу Цзи* (551-479 рр. до н.е.), відомий в Європі під ім'ям *Конфуцій*. Як і Лао Цзи, Конфуцій зробив кар'єру на державній службі, досягнувши посади начальника судового департаменту в царстві Лу. Після виходу у відставку він зайнявся науковою роботою. "Мене не використали по службі, тому я оволодів багатьма мистецтвами", - написав він згодом [50, с. 59]. Його філософія досить тісно пов'язана з державно-управлінською галуззю та навіть відома як "школа служилих людей".

Центральною ідеєю його концепції є так звана "атака на серця". Згідно з Конфуцієм, державна влада повинна насамперед ґрунтуватися не на *силі, могутності*, а на *авторитеті* суб'єкта державного управління. Цей авторитет має переважно моральний характер та повинен ґрунтуватися на чеснотах. "Той, хто править за допомогою чеснот, - стверджує Конфуцій, - подібний до Полярної зірки, яка займає своє місце, а решта зірок оточують її" [50, с. 63]. Головну чесноту державного керівника Конфуцій визначає як "людинолюбство". "Не роби людям того, чого незабажаєш собі", - пояснює він [50, с. 65]. Безпосередню технологію "людинолюбного" державного управління Конфуцій описує як "шлях золотієї середини": "Тримати в руках дві крайнощі, але використовувати для народу середину, яка полягає між ними", що дасть змогу уникнути як "надмірності", так і "відставання" [50, с. 73]. На думку Конфуція, правитель повинен бути "величним, але не зухвалим; суворим, але не жорстоким" [50, с. 74]. Одночасно Конфуцій, відхилив безпринципні компроміси та прагнення жити, нікого не зачіпаючи, підкреслюючи, що такий підхід - не "шлях золотієї середини", а "лицемірство" [50, с. 75]. Разом з тим у цьому пункті Конфуцій робить досить нетипові для китайської державно-політичної філософії висновки, які зближують його з європейськими ідеологами етатизму. Він вводить до своєї в цілому раціонально-теоретичної концепції відверто ідеологічні та навіть міфологічні елементи та фактично наполягає на обожненні влади свого "людинолюбного"

урядовця. “Тільки Небо є більшим, ніж він!” [50, с. 68], - прямо оголошує Конфуцій.

Запропонована Конфуцієм система державного управління стане реальною, якщо народ буде постійно освічуватись владою щодо моральних чеснот. На його думку, не виховавши народ, в разі скоєння злочину відрубати винному голову - прояв безглуздої жорстокості: “Не навчивши народ правил поведінки, його вбивають за скоєні злочини” [50, с. 65]. Соціальною технологією такої освіти підданих з боку влади повинна стати розроблена Конфуцієм теорія “виправлення імен”, себто спроба за допомогою уточнення сенсу слів, які виражають факти соціальної реальності, вплинути на саму цю реальність. На думку Конфуція, якщо “імена неправильні, мова суперечлива; коли мова суперечлива . . . покарання та штрафи накладаються помилково; народу нема куди поставити ноги та покласти руки” [50, с. 61]. Кінцевою метою застосування технології “виправлення імен” має бути подолання явно кризового та нестабільного соціального становища, коли “правитель не правитель, слуга не слуга, батько не батько, син не син” [50, с. 61].

Загалом варто відмітити сильні риси теорії Конфуція. Він був, мабуть, першим державно-політичним теоретиком, який поставив проблему *етики влади, розуміючи її насамперед як форму зворотного зв'язку між владою та суспільством*. У цьому сенсі він виступив, як і Лао Цзи, теоретиком обмеження влади, доводячи, що система державного управління має слугувати суспільству, забезпечувати його інтереси, а не використовувати підданих як сировину для своїх дій з “творення історії”. На думку Конфуція, влада повинна “використовувати народ так, нібито робить важливе жертвоприношення” [50, с. 67]. Він очевидно був найпершим, хто виходив з того, що саме пересічний громадянин має власні інтереси, які мусить першочергово враховувати суб'єкт влади та державного управління при виробленні державної політики. “Можливо прибрати командувача трьома арміями, але неможливо позбавити простих людей їх прагнень” [50, с. 67], - писав Конфуцій. У цьому пункті він не тільки вигідно відрізнявся від більшості європейських теоретиків державного управління з їх “розгнudzаним романтизмом ефективності” (А. Камю), а й виявився більш проникливим та логічним, ніж Лао Цзи. Конфуцій пов'язав необхідність обмеження влади саме з реальними суспільними потребами, а не з таємничим космічним принципом, який навіть не може бути виражений у словах.

Разом з тим теорія Конфуція містить і досить серйозні недоліки. По-перше, це стосується основного соціально-технологічного механізму, за допомогою якого Конфуцій сподівався втілити в життя свою морально відповідальну та помірковану систему державного управління - концепцію "виправлення імси". Принципово аналогічні погляди в Європі ХХ ст. висловлював засновник лінгвістичного аналізу Л.Вітгенштейн. "Якщо ми не знаємо точних значень слів, які ми використовуємо, ми не можемо сподіватися на будь-яку користь від наших дискусій . . . Якщо політиків за допомогою спеціального закону примусили б визначати будь-який термін, який вони збираються використовувати, вони б втратили більшу частину своєї привабливості, їх речі були б набагато більш стислими та багато їх суперечок виявилися б чисто словесними" [50, с. 25], - писав він. Але К.Поппер, який зробив собі вчене ім'я саме як фахівець у галузі логіки та методології науки, прокоментував такий підхід так "Справа в тому, що визначення не в більшому ступені може встановити значення терміна, ніж логічний висновок встановити істинність висловлювання. І те, й інше тільки відкладає розв'язання відповідної проблеми. Логічний висновок зводить проблему істинності висловлювання до проблеми істинності посилок, визначення зводить проблему значення до значення визначаючих термінів . У будь-якому разі нам надалі доведеться визначати терміни з визначаючої формули, які, в свою чергу, також мають бути визначеними, й так до нескінченності. Неважко помітити, що вимога, згідно з якою треба визначати всі наші терміни, так само нереальна, як і вимога, згідно з якою слід доводити будь-які наші твердження" [119, с. 25-26]. Інакше кажучи, помилкові імена ми виправляємо за допомогою інших імен, але де гарантія, що ці інші імена ми вживаємо в адекватному розумінні? Отже, основний соціально-технологічний важіль, на який хотів спертися Конфуцій, виявився значною мірою ілюзорним (принаймні в тому сенсі, яке мав на увазі сам Конфуцій).

По-друге, ще більший недолік є наслідком позитивних рис теорії Конфуція. Він відкрив та дослідив проблему етики влади, але він же її й абсолютизував. За Конфуцем, морально-етична легітимізація влади не тільки найбільш адекватний, а й узагалі практично єдиний шлях державного управління. Так, він взагалі відкидав таку новітню на той час технологію державного управління, як законодавча регламентація. "Якщо керувати народом за допомогою законів та вносити в народ порядок за допомогою пока-

рань, - пише він, - народ буде намагатись уникнути покарання та не відчуватиме сорому" [50, с. 60]. В певному розумінні так воно і є, але з цього навряд чи доцільно робити висновок про принципову непридатність законодавства як такого. Разом з тим, як це не дивно, саме законодавча регламентація створює найбільш сприятливі умови для застосування конфуціанської процедури "виправлення імен". Тут достатньо пригадати законотворчу практику Верховної Ради України, де практично кожний законопроект розпочинається зі статті № 1 "Визначення термінів": "Для мети цього Закону наступні терміни вживаються в такому розумінні..." Але Конфуцій законодавчу регламентацію принципово заперечував, наполягаючи на "виправленні імен" не знеособлених понять законодавства, а морально-етичних категорій, що стосуються життєвого світу конкретної людини.

Втім, така обставина є зовнішнім проявом більш глибоких вад концепції Конфуція. Неявною, прихованою соціальною та культурною передумовою успішності конфуціанської моделі державного управління є те, що сучасні китайські історики визначають так: "... Повний збіг родових та ієрархічних відносин, моральних принципів та управління, влади роду та політичної влади" [50, с. 64]. Конфуціанський "людинолюбний" урядовець - це, скоріше за все, кланово-родовий патріарх з деякими рисами племінного шамана, а не державно-політичний діяч або чиновник у повному розумінні цих слів (тут можна "виправити імена" в самого Конфуція). Філософія Конфуція, як і Лао Цзи, все є таки "в певному сенсі" значно ближча до стандартів громадянського суспільства, ніж абсолютистсько-етатистські теорії єгипетських жерців або грецького філософа Платона, з якою ми згодом ознайомимось. Але причини цього "певного сенсу" слушно викрив Л. Мемфорд, коли схарактеризував неолітичну хліборобську громаду як "демократичну" через те, що вона базується на "сусідській інтимності та згоді" [86, с. 80], - риса яка принципово присутня й у громадянському суспільстві. Намагаючись обмежити владу (а це, безперечно, позитивна риса давньокитайської філософії державного управління), і представники даосизму, і конфуціанства помилилися в методах, по суті, запропонувавши замінити *державну* владу на *патріархально-родову*. Разом з абсолютистсько-етатистською "водою" вони, практично, виплескували й "дитину" - організоване суспільство та новонароджену цивілізацію (тут і жерці Ра, і Платон виявилися значно сильнішими як науковці - вони все ж таки мали своїм предметом

саме державну владу, а не займалися свідомою чи несвідомою підміною понять).

Доки людство в цілому залишалося на доіндустріальній стадії розвитку - органічні вади даосько-конфуціанської моделі залишалися прихованими. Ще в 1840-і рр. китайський імператор надсилав ноту британській королеві Вікторії: "Слухайте та коріться!". Але вже через кілька років сталися принизливі поразки Небесної імперії в боях проти експедиційних підрозділів Великої Британії та Франції у ході так званих "опійних воєн" - "перший дзвінок" тривалої та руйнівної кризи китайського суспільства. Тут треба з одного боку віддати належне китайським урядовцям - вони не дійшли до того, щоб кидати натовпи озброєних бамбуковими піками солдатів на гармати та скорострільну зброю супротивника (що їх радянські, німецькі або японські колеги робили без усіляких коливань; до речі, коли б Єгипетська імперія потрапила в ситуацію "опійних воєн", вона, скоріше за все, відбилася б, хоча і ціною неймовірних людських втрат). Але разом з тим об'єктивно розв'язати проблему технічної, соціальної та економічної модернізації власного суспільства китайські державні управлінці виявилися зовсім неспроможними. Навіть найкращих з них (як, наприклад, Кан Ювея) вистачило тільки на те, щоб писати патетичні вірші з цього приводу: "Поспішаймо розвинути нашу промисловість та створити парові машини..." Але дали віршів справа не пішла. Й оскільки державно-управлінська філософія Конфуція була офіційною ідеологією китайської керівної бюрократії протягом двох тисяч років, а її суспільний вплив значно перевищив вплив філософії даосизму, - мабуть, Конфуцій повинен нести ще більшу частину відповідальності, ніж Лао Цзи, за нездатність та безпорадність цієї самої керівної бюрократії. наслідком чого стала трагедія його власної країни протягом 1850-1980-х рр.

На завершення варто зробити ще одне зауваження загально-методологічного характеру, що стосується як вже розглянутих матеріалів, так і наступних. Тут мова йде про *світоглядно-філософську теорію державного управління*, а не про його *практику*. Тобто, те, що описане, стосується насамперед того, як люди *уявляли* процес державного управління, а не те, як вони його *здійснювали*. На практиці справа була, зрозуміло, не такою однозначною. В тому ж самому Китаї масштаби організованого насильства влади були не менші, ніж в Єгипті, та й тенденції розвитку були аналогічними - хіба що в Єгипті ці тенденції перетворилися на факти (власне кажучи, саме

ці обставини й змусили Конфуція та Лао Цзи виступити теоретиками обмеження влади) Аналогічно і в Єгипті абсолютистсько-етатистська доктрина державного управління в “хімічно чистому” вигляді трималася не досить довго - приблизно з 3000 р до н е до 2500 р до н е Величкі триумфи державної “мегамащини” (Лі Мемфорд), матеріальні втлення яких у вигляді пірамід назавжди залишилися височити біля Нілу, мали своїм наслідком жорстоку соціальну кризу та повномасштабну пролетарську революцію, яка зруйнувала державну організацію Але після того, як фараони XII династії відновили централізовану імперію, боги Єгипту - потойбічні партнери та патрони державної машини - заспівали трошки інакше “Я створив великий розлив, щоб бідний міг отримати в ньому своє, як і багатий Я наказую кожному любити свого ближнього” [50, с 82] Тобто, необхідність врахування владою реальних суспільних потреб врешті-решт визнавалася і в цьому випадку

1.2. Світоглядно-філософські підходи до проблем держави та державного управління епохи античності

1.2.1. Теоретична модель ідеальної державної організації Платона

У найбільш розвиненому, класичному та рафінованому вигляді античні погляди на призначення, соціальну роль та технологію державного управління можна розглянути на прикладі діалогів Платона (427-347 рр до н е) “Держава”, “Закони” та “Філеб” Платон найбільш відчутно відрізняється від своїх попередників тим, що він, мабуть, першим зробив ретельну спробу теоретичної експлікації основних рис державного управління (що відбулося навіть у назвах його діалогів - “Держава” або “Закони”)

Але Платон не просто висунув загальну ідею щодо структури державної влади Його теоретична модель державної організації була вбудована в розроблену ним загальну теоретичну картину розвитку Всесвіту Як відомо, основна концепція Платона в цьому сенсі полягала ось у чому загальний розвиток будь-якого предмета або явища відбувається від ідеального, уявного першозразка, який містить у найбільш повній формі всі сутнісні риси цього предмета

(“ідеї”) до його матеріальних втілень, тобто реальних явищ, які ми можемо емпірично спостерігати. В цьому контексті Платон навіть доходить до тверджень, що риби та інші тварини - це продукт виродження недосконалих людських істот. Отже, згідно з Платоном, щоб зрозуміти сенс та призначення держави та державного управління в людському бутті, ми повинні здійснити побудову теоретичної моделі “найкращої”, ідеальної держави, держави, якою вона *повинна* бути, попри всі недоліки та випадкові нашарування, які є наслідком недосконалості людських дій та які емпірично спостерігаються в повсякденному суспільному житті.

На підставі наведеного вище, Платон розробляє таку концепцію: найкраща, ідеальна держава - це забута праісторична першодержава “золотого віку”, тобто міфологічного часу, коли держава була найбільш наближеною до ідеального першозразка. Її наступники менш досконалі, бо являють собою результат виродження ідеального першозразка. Процес виродження реалізується в фактах постійних соціальних та політичних змін, саме вони є причиною зростання людських страждань (тут можна пригадати давньокитайський прокльон, який дуже актуальний у сучасній Україні - “щоб ти жив в епоху змін”; отже, ця ідея не така вже поверхнева та банальна, як може здаватися на перший погляд). Отже, ідеальність та досконалість ідеальної прадержави всезагального щастя насамперед полягали в тому, що ця держава є самодостатньою, а відтак незмінною. З цього Платон робить перший принциповий висновок: *ідеальним є державний устрій, який визначається максимально можливим рівнем суспільної стабільності та спроможністю унеможливити будь-які соціально-політичні зміни.*

З огляду на формальну логіку з Платоном важко сперечатися: якщо держава ідеальна та забезпечує всезагальне щастя, навіть якщо їй будь-які зміни та й хто в них буде зацікавленим? Однак уже тут міститься певна, поки що не помітна підміна логічних термінів - посилення та висновку: ідеальна держава загального щастя справді не потребує жодних соціальних змін, у тому числі і в структурі управління. Але хіба стабільність та незмінність системи державного управління та суспільного ладу, як такі, є ознакою ідеальності держави та загального щастя її жителів?

Однак Платон продовжує розробляти свій проект на шойно зазначених засадах, пропонуючи розв'язати відсутність прямої кореляції державної стабільності та людського щастя шляхом специфічної інтерпретації самого поняття “щастя”. За Платоном,

“найдосконаліша за своїм устроєм і через це щаслива держава наділена чотирма головними чеснотами: мудрістю, мужністю, розсудливістю, справедливістю” [113, с. 217]. Провідна ідея платонівської концепції полягає у вимозі необхідності будувати суспільний лад, “який буде не просто дещо кращим або раціональнішим за нас, але вільним від усіх його негараздів” [113, с. 207]. Ознакою ідеальної держави є забезпечення щастя окремої людини. “Володіючи щастям, я володів би всім”, - казав давньогрецький філософ Плутарх, і ця думка лягла в основу моделі Платона (діалог “Філеб”). Саме в цьому пункті Платон долає протиріччя стабільності та щастя, однозначно пов’язуючи особисте щастя з соціально-функціональною роллю людини в межах державно-політичної системи.

Тут Платон практично дійшов висновку, що існування людини як саме людини можливе тільки в соціальному оточенні, яке, в свою чергу, інтерпретується переважно як той чи інший тип державної організації, та здобув багатьох наступників - від Аристотеля, що визначав людину як “політичну тварину” (*zoon politikon*), до Г. Гегеля, який писав, що “держава є, з одного боку, зовнішня необхідність та їх (людей. - *Авт.*) вища влада..., а з іншого вона є їх *іманентною метою*” [22, с. 287] (курсив Гегеля. - *Авт.*). Оскільки ідеальна держава повинна бути найбільш стабільною та незмінною, то щастя окремої людини полягає у відповідності її індивідуального та соціально-функціонального призначення. На думку Платона, людського щастя можна досягти, якщо привести у відповідність особисте призначення людини та її соціальну роль. В узгодженості цих пунктів і полягає основна вимога справедливості як одного з понять етики.

Позиція Платона щодо порівнянності особистого призначення та соціальної ролі як передумови індивідуального щастя з часом значно радикалізується, причому саме в сенсі посилення питомої ваги соціальної ролі. Якщо в “Державі” спостерігаються вимоги суворого нормування всіх аспектів життя і поведінки (починаючи від дитячих розваг і аж до зачісок, одягу та взуття), то в “Законах” такі ідеї посилюються ще більше, переходячи до жорсткого підкерування кожного громадянина відповідним начальником: “Найголовніше тут ось що: ніхто ніколи не повинен залишатися без начальника - ні чоловік, ні жінка. Ні в серйозних заняттях, ні в грі ніхто не повинен привчати себе діяти на власний розсуд; ні, завжди - і на війні, і в мирний час - потрібно жити, постійно оглядаючись на начальника і виконуючи всі його накази. ... Сло-

вом, нехай людська душа набуде навичок абсолютно не вміти робити будь-що окремо від інших людей і навіть не розуміти, як це можливо” [113, с. 221].

Втім, Платон увійшов би до історії як один з банальних теоретиків тиранії та етатизму, якщо б обмежився викладеним вище. Але він чудово усвідомлював, що державна система авторитарного, диктаторського типу, де “ніхто ніколи не повинен залишатися без начальника”, яка спирається на поліцейські сили та адміністративний примус, є безмірно далекою від цілковитої стабільності та абсолютно неспроможна вирішити його головне завдання - створення ідеального суспільства загального щастя, позбавленого недоліків та досконалого до повної незмінності. Тому Платон зовсім не покладався на поліцію або “охоронців”, як він сам їх називає (принаймні, переважним чином), запропонувавши справді оригінальну та ефективну програму соціально-технологічних перетворень у структурі влади та відносинах власності, яка і становить основну частину його спадщини в історії державно-управлінської думки.

За Платоном ідеальність та досконалість системи державного управління виявляється в тому, що вона має забезпечити знаходження та збереження на вищих щаблях державної влади найкращих. *Ідеальна, найліпша держава - це держава, яка керована ідеальними, найкращими людьми, людьми з повним набором платонівських чеснот - мудрість, мужність, розсудливість, справедливість.* Це положення знаходить вияв в ідеї, що на чолі держави мають стояти філософи: “Доки в державі не царюватимуть філософи, або так звані нинішні царі та правителі не стануть шляхетно та ґрунтовно філософствувати і це не зіллється в одне - державна влада та філософія - і доки не будуть в обов’язковому порядку усунені ті люди - а їх багато, - які зараз прагнуть окремо або до влади, або до філософії, доти ... держава не позбудеться зла” [113, с. 257].

Свою вимогу щодо урядування філософів Платон обґрунтовує так. Оскільки філософія - “наука наук” (як скажуть його ідейні нащадки через тисячоліття - “наука про найбільш загальні закони розвитку природи, суспільства та мислення”, тобто практично всього на світі), то філософи - найбільш освічені люди, що спроможні побачити та зрозуміти те, що залишиться прихованим від решти людства. Цю здатність (за Платоном - “діалектику”) визначає К.Поппер як “інтелектуальну інтуїцію світу чистої краси” [119, с. 208]. “Платонівський політик буде міста в ім’я краси”, - комен-

тує К Поппер [119, с 208] Метою державного управління та політичної діяльності у виконанні філософів є приведення наявної реальності у відповідність до ідеалу - за Платоном, у філософа, який "спілкується з божественним", "виникає необхідність внести до приватного та суспільного побуту людей те, що він там побачив", а держава "ніколи, ні в якому разі не процвітатиме якщо її не накреслять художники за божественним зразком" [119, с 208] З цього випливає погляд на політику та державне управління як на мистецтво в прямому розумінні цього слова - на зразок музики або живопису Інакше кажучи, *ідеальність системи державного управління знаходить вияв у тому, що саме це управління дотримується етико-естетичних критеріїв, а суспільство всезагально-го щастя є синонімом суспільства, яке прекрасне, як витвір мистецтва*

Оскільки при владі перебувають найкращі, що забезпечують загальне щастя, головне інституціональне та організаційне завдання системи державного управління в тому, щоб ці найкращі влади ніколи не втратили Таким чином стабільність та незмінність державного устрою буде забезпечена спільно із загальним щастям Звідси випливає фундаментальний принцип, який можна справді вважати одним з найбільших соціологічних відкриттів Платона, - *суспільно-політичні зміни, що є причиною державно-політичних перетворень, будуть унеможливлені, якщо вдасться забезпечити монолітну єдність правлячої еліти, уникнувши їй розколу* Саме в цьому полягає головний "секрет" стабільності державного устрою

Як свідчить суспільно-політична практика протягом тисячоліть, у цьому висновку Платон зовсім не помилявся Але зазначене вище протиріччя між суспільно-політичною стабільністю та щастям цим зовсім не усувається, а, навпаки, говорячи термінами формальної логіки, відбувається "регрес у безкінечність" - влада правлячої еліти може бути як завгодно стабільною та незламною, але хіба незламність та стабільність влади є обов'язковою ознакою загального щастя? Та й крім того, правляча еліта може бути як завгодно монолітною і ніколи не зазнати розколу, але хіба ця монолітність обов'язково означає, що урядовці - неодмінно найкращі, яких відрізняє "мудрість, мужність, розсудливість, справедливість"? Разом з тим, запропоновані Платоном організаційні та інституціональні заходи, що мають на меті унеможливити розкол правлячої еліти та забезпечити вічність її влади, справді виявили-

ся “рецептом на всі часи”. Вони в різних варіантах та рекомбінаціях були присутні в багатьох державно-управлінських текстах наступних епох, а згодом використовувалися і в практиці державного управління саме з метою увічнення влади правлячої еліти (що правда, залишивши відкритим питання щодо чеснот цієї еліти). Таких заходів два: *досягнення максимального рівня усупільнення, колективізації всіх сторін життя панівної верстви ідеальної держави та державний контроль за освітою.*

Державний контроль за освітою, що практично набуває вигляду державної монополії, Платоном розглядає як головний важіль вирішення двох взаємно пов'язаних вимог: перебування при владі найкращих та забезпечення монолітності правлячого класу. Перша вимога означає наявність своєрідного “цензу освіти” для кандидатів на керівні державні посади і тісно пов'язана з ідеєю філософа-правителя. Тобто, *правителі будуть найліпшими, якщо будуть найбільш освіченими членами суспільства.* І тільки людина, що має неабиякий життєвий та практично-політичний досвід в поєднанні з відповідною спеціальною освітою (яку Платон називає “філософією” та “діалектикою”) може ефективно виконувати обов'язки урядовця ідеальної держави. З цією ідеєю сперечатися немає потреби. Можливо, що для часів Платона вона була оригінальною, але сьогодні є скоріше банальною, хоча й правильною. Вона втілюється в життя в діяльності та принципах організації, наприклад, Української Академії державного управління при Президентіві України та її аналогів в інших країнах. Але знову ж таки виходячи з нашого власного досвіду, хіба наявність як завгодно освічених урядовців є запорукою загального щастя?

Більш цікавою є роль освіти в забезпеченні монолітної єдності керівної еліти. Платон, мабуть, першим в історії дійшов висновку, що однією з найважливіших запок такої непорушної єдності є *уніфікація свідомості членів панівної верстви.* Єдність керівної еліти справді різко зростає, а, можливо, загалом стане абсолютно непорушною, якщо її представники сприйматимуть навколишню реальність у цілковито однакових термінах та реагувати на зовнішні факти виключно однаковими почуттями. Централізований та монопольний державний контроль за освітою має слугувати досягненню саме цієї мети.

Зрозуміло, що висування таких вимог до характеру освіти - створення переважного інтелектуального потенціалу для ефективного державного управління суспільством та уніфікація свідомості -

веде до того, що сама ця освіта набуває повністю пропедевтичного характеру, зводячи практично до нуля простір для прояву індивідуальної ініціативи учнів. Прагнучи створити еліту керівників-філософів з вивільненою від обмежень свідомістю, які будуть “будувати міста в ім’я краси”, Платон, насправді запропонував програму підготовки урядовців-технократів, які здатні недефективно діяти “з ритуалістичною пунктуальністю жерця та бездумним послухом солдата” (Л. Мемфорд), але навряд чи придатні для творчих пошуків. Уніфікована свідомість будь-якої суспільної групи вже через сам факт такої уніфікації зовсім не сприяє інтелектуальним пошукам та творчій дискусії. З філософів, художників, людей культури або мистецтва та навіть інтелектуалів (якщо вони - вчені, дослідники та експериментатори) навряд чи взагалі можуть бути створені групи з уніфікованою свідомістю. А от бюрократія, технократія або офіцерський корпус (тобто ті самі бюрократія та технократія, тільки у специфічних межах військової машини) - це ті ж соціальні групи, де висока інтелектуальна, але вузька професійна освіченість поєднується з високим ступенем уніфікації свідомості та ієрархічним принципом організації. Представники саме таких груп і прийшли б до влади в платонівській державі, навіть попри всі його сподівання на “шляхетне та ґрунтовне філософствування” царів.

Ще радикальнішим заходом щодо суспільної стабілізації та унеможливлення розколу правлячої еліти є *досягнення максимального рівня усупільнення, колективізації всіх сторін життя панівної верстви шляхом скасування приватної власності* (втім, слід зазначити, що повне виключення з економіки та існування в умовах комунізму, за Платоном - привілей правлячої еліти “найкращих”, “царів-філософів”; решта населення може займатися господарською діяльністю в тому числі і на умовах приватної власності). В цьому пункті Платон виявився більш проникливим (принаймні - більш цинічним), ніж К. Маркс або В. Ленін. Обґрунтовуючи націоналізацію, Платон виходив з того, що приватна власність на засоби виробництва та індивідуальна господарча ініціатива в економіці мають своїм безпосереднім соціальним наслідком конкуренцію, яка, безперечно, сприяє соціальній мобільності, а не стабільності та незмінності суспільного ладу. Ліквідація приватної власності для нього - аж ніяк не шлях до створення суспільства соціальної справедливості та рівності, як це проголошувала комуністична ідеологія, а соціально-технологічний засіб увічнення державного устрою та влади керівної еліти “найкращих”.

З одного боку, відсутність приватної власності створює соціально-економічні передумови для тотальної колективізації матеріальних та життєвих інтересів урядовців, що у поєднанні з уніфікацією та колективізацією їх свідомості через освіту, робить єдність та монолітність еліти вже справді практично непорушними. З іншого - дає змогу уникнути економічної експлуатації населення з боку керівної верхівки, яка, безперечно, є джерелом соціальної напруги та конфліктів, а відтак - суспільних змін, які зруйнують державний устрій. "Якщо ... охоронець, - пише Платон, - не буде задоволений таким помірним, надійним і, як ми стверджуємо, найкращим життям, але пройметься безглуздою та дитячою думкою про щастя, яке штовхатиме його на те, щоб привласнити собі силою всі набутки держави, він зрозуміє тоді: Гесіод справді був мудрецем, кажучи, що в певному сенсі "половина більша за ціле" [113, с. 127].

Платон цілковито обгрунтовано притримувався думки, що великі прибутки роблять не менш руйнівний вплив на єдність еліти, ніж велика злиденність. Таким чином, він *приніс економічну ефективність (яка неможлива без зростання рівня експлуатації людських та матеріальних ресурсів) у жертву інтересам стабільності та непорушності державного устрою*. І в цьому Платон знову виявився більш проникливим, ніж прихильники "наукового комунізму", - на відміну від наступників, він не мав ілюзій щодо того, що його ідеальне суспільство обов'язково стане суспільством казкового та зростаючого матеріального добробуту. Навпаки, він чітко та обгрунтовано усвідомив, що *ідеальна та досконала незмінність державного ладу принципово несумісна з динамічним та кумулятивним зростанням економіки та матеріальної галузі життя, що передбачає високу соціальну динаміку; отже, ідеальна держава буде змушена скоріше обмежувати економічну ініціативу та відповідно регламентувати споживання, ніж задовольняти будь-які матеріальні потреби мешканців*.

Але вже в цій першій теоретичній і, мабуть, найбільш продуманій моделі державного управління античних часів можна помітити значні внутрішні логічні суперечності. Власне, в цих протиріччях і полягає утопічність платонівського проекту. По-перше, це редукція сутності людини до її соціально-функціонального призначення в межах системи організованої державної влади та ототожнення особистого щастя з відповідністю її особистої долі цьому призначенню. Якщо б це було справді так - модель Платона, оче-

видно, спрацювала б. Але життя людини не може проходити виключно в межах державної служби. Чиновник (як втім, і інженер, вчитель і будь-хто інший) може бути як завгодно високо професійно підготовленим та виконувати свої обов'язки цілком ідеально, але з цього зовсім не випливає, що він буде щасливим як людина - скажімо, в особистому житті. Отже, шлях редукції сутності людини до її соціальної ролі зовсім не гарантує набуття особистого та тим більше загального щастя. А відтак платонівська держава була б якою завгодно, навіть "прекрасною", але не такою, що спроможна забезпечити щастя. В цьому ж ряду і сподівання, що найбільш освічені урядовці зі спеціальною інтелектуальною підготовкою обов'язково будуть найкращими. До того ж платонівська концепція використання освіти як важеля суспільно-державної стабілізації, потенційно несе в собі велику соціальну небезпеку, перетворюючи освіту та знання взагалі на інструмент влади та панування, позбавляючи їх тим самим основної суспільної функції підготувати людину до свідомого самостійного життя.

Отже, Платон так і не спромігся створити теоретичну модель системи державного управління, яку б справді очолювали найкращі та яка гарантувала б загальне щастя - і в цьому плані створена ним модель виявилася своєрідним найбільш повним каталогом імпліцитних протиріч державно-політичного утопізму загалом. Але в чому він досяг повного успіху, то це в розробці теоретичної моделі дійсно досконалої до самодостатності, а відтак практично незламної та незмінної системи організованої влади. Тут Платон довів, що він справді один з найбільш видатних соціальних теоретиків усіх часів та народів. До того ж платонівські рецепти організації державного управління виявилися цілком реалістичними. І якщо в античні часи платонівська державно-політична система і не була втілена в життя (принаймні, в повному обсязі та цілісній формі), то в ХХ ст. її час дійсно настав. Суспільно-політичні системи, що в сукупності отримали назву "тоталітарних", втілили платонівську модель в життя практично в повному обсязі та всіх її аспектах. Те, що теоретики та практики тоталітаризму ХХ ст. в переважній більшості взагалі не були знайомі з творами Платона, проте, самі того не відаючи, діяли за його рецептами - мабуть, найкращий доказ неперевершеної соціологічної проникливості античного мислителя.

1.2.2. Державно-управлінські погляди Аристотеля

Сутність держави, на думку Аристотеля, залежить від багатьох факторів, а саме від форми співіснування громадян та відповідного політичного устрою. Оскільки “державою є форма співіснування громадян, які мають спільний політичний устрій” [4, с. 100], то правильною й ефективною є та держава, де існує “такий устрій найкращий”. Політичний устрій, на думку Аристотеля, це той порядок, який лежить в основі розподілу державної влади і являє собою водночас як верховну владу в державі, так і норму співіснування в ній громадян” [4, с. 217]. У свою чергу він передбачає владу закону, бо саме там, “де не панують закони, там немає політичного устрою”. Аристотель визначає закон як “засади, за якими правителі мають правити та захищати дану форму державного устрою всупереч тим, які її порушують” [4, с. 217]. При цьому законам надається абсолютне значення, оскільки ними управляють всі. Аристотель підкреслює, що слід наполягати на тому, щоб закони не змінювались, бо саме вони обумовлюють підпорядкування владі.

Аристотель у політичному устрої розрізняє три форми влади: законодавчу, адміністративну та судову. Це пояснюється тим, що держава - як складне ціле, множинність, яка складається із багатьох різних, не схожих між собою частин, де кожна з них має своє уявлення про щастя та засоби його досягнення, прагне взяти владу у свої руки, встановити свою форму правління. Крім цього, одні народи схильні тільки до деспотичної влади, інші можуть жити при царській, “а для інших потрібне вільне політичне життя”. Головна причина в тому, що у будь-якій державі, навіть найбільш демократичній, відбуваються “зіткнення прав”, тобто на владу претендують і благородні, і вільні, і багаті, й достойні, а також взагалі більшість, яка завжди має перевагу над меншістю. Саме тому, на думку філософа, виникають і змінюють одна одну різні форми політичного устрою.

Виходячи з цього, Аристотель здійснює класифікацію видів політичного устрою за кількісним, якісним та майновим критерієм. Держава відрізняється перш за все тим, у чийх руках влада - в однієї особи, меншості чи більшості. Для Аристотеля це всього-на-всього формальна сторона, оскільки і одна особа, і меншість, і більшість можуть правити ефективно та неефективно. Окрім цього, меншість або більшість можуть бути або багатими, або бідними, але оскільки-

ки бідні в державі становлять більшість, а багаті переважну меншість, то поділ за майновим критерієм збігається з поділом за кількісним критерієм. Результатом цього виявляються шість форм політичного устрою: три правильні (монархія, аристократія, політія) та три неправильні (тиранія, олігархія та демократія).

Монархія - найдавніша та найбільш божественна форма політичного устрою. Особливу роль Аристотель відводить абсолютській монархії, яка можлива в тому разі, якщо в державі є людина, яка перевищує абсолютно всіх, для якої не існує влади закону, бо "вона як Бог між людьми", "сама є законом". Проте перевагу Аристотель надає аристократії, коли влада перебуває в руках меншості, яка має власну гідність, і можлива там, де таку гідність цінить народ. Політію філософ тлумачить як владу більшості, яку характеризує наявність спільної чесноти, зокрема військової. Тому республіка складається з людей, що за своєю природою войовничі, здатні до пілкорення та влади, яка базується на законі. згідно з яким керівні посади дістаються бідним, аби тільки вони були достойними їх. Крім цього, більшість має більші права претендувати на владу, бо виходячи із власної гідності, багатства та походження, завжди знайдеться найбільш гідний, найбільш багатий, найбільш благородний, тож панування гідних, багатих, благородних є мінливим, нестабільним, а влада більшості є самодостатньою.

Досить негативно Аристотель ставиться до тиранії, оскільки "тиранічна форма влади не відповідає природі людини... чесь більша не тому, хто вб'є злочинця, а тому, хто вб'є тирана" [4, с. 410]. Розкриваючи сутність олігархії, Аристотель підпорядковує кількісний критерій майновому, оскільки тут важливіше, хто править, ніж, скільки правлять. Розуміння олігархії як влади меншості, проте не достойних, а багатих (основним елементом олігархії є багатство, аристократії - гідність) приводить Аристотеля до певної плутанини в тлумаченні цього явища. Він або підкреслює відмінність олігархії від аристократії, або говорить, що олігархія є там, де верховна влада належить меншості багатих і достойних. Мабуть, доцільніше було б цю форму влади, вважає Аристотель, назвати плутократією - тоді вдалося позбутися певної плутанини в розумінні цих понять.

Розглядаючи демократію, Аристотель відзначає, що існує кілька видів демократії, а саме п'ять, які розпадаються на два роди: на демократію, яка ґрунтується на дотриманні законів, і демократію, при якій верховна влада перебуває в руках наговлу, а не за-

кону. Ця охлократія виходить за межі політичного устрою. Отже, Аристотель підпорядковує кількісний критерій майновому, підкреслюючи при цьому, що це влада більшості не тільки вільних, а й бідних. Олігархія як влада небагатьох, якщо перетворюється на владу одного, стає деспотією, а перетворюючись на владу більшості - стає демократією.

Особливу увагу він звертає на правильні та неправильні форми політичного устрою, вважаючи царство, аристократію та політію правильними формами, оскільки за них одна особа або кілька наділені владними повноваженнями, які використовуються винятково на користь суспільства [4, с. 111-112]. Тиранія, олігархія та демократія є неправильними формами політичного устрою, оскільки влада за них використовується чи то однією особою, меншістю чи більшістю лише задля реалізації власних інтересів. Виходячи з цього, монархічне управління державою, якщо воно спрямоване на досягнення суспільного блага, Аристотель називає царством. Тиранія є тією ж монархією, оскільки має на увазі вигоду тільки одного монарха. Такий поділ, на нашу думку, є надуманим, оскільки філософ насамперед виходив з аналізу тих форм, які супроводжували розвиток державно-управлінської системи у Стародавній Греції.

Варто пам'ятати, що, держава в Аристотеля складається із сукупності громадян. Проте одну і ту саму людину не всі визнають громадянином, за кожного політичного устрою існує на це свій погляд. У цьому контексті можна сказати, що Аристотелеві належить досить абсолютизоване розуміння громадянина, відповідно до якого ним є лише той, хто бере участь у суді та управлінні. Такий підхід до розуміння громадянина є абсолютним для всіх форм політичного устрою, відмінність між ними лише в тому, на які верстви населення поширюється право брати участь в управлінні державою та суді. Виходячи з цього, можна сказати: скільки є видів громадян, стільки ж є і форм політичного устрою. Проте це Аристотель розуміє не буквально: вся справа в тому, кого вважати громадянином: "Хто громадянин у демократичній державі, той досить часто не вважається громадянином в олігархічному суспільстві", бо "в демократіях... всі громадяни однаково беруть участь в управлінні державою, а в олігархії навпаки" [4, с. 94, 165].

Громадяни в державі виконують чотири функції: військову (несуть військову службу), адміністративну (беруть участь в управлінні державою), судову та жрецьку (служать богам). Оскільки

основною метою функціонування держави є задоволення суспільних потреб, то значна більшість людей зводить їх до матеріальних потреб, відповідно до чого громадяни у державі мають надавати взаємні послуги одне одному. Це повною мірою забезпечить реалізацію основного призначення держави - забезпечення громадянам щасливого життя. Оскільки держава є найбільш досконалою формою суспільного життя, яка забезпечує "найвищий рівень людського благополуччя" лише на основі впровадження принципу справедливості. Виходячи з цього справедливим є те, що корисне для держави в цілому так і для кожного громадянина окремо" [4, с. 128].

Отже, викладені погляди Аристотеля на сутність походження та призначення держави, форми та специфіку політичного устрою давньогрецького полісу певним чином вплинули і на формування предмета філософії державного управління.

1.3. Державно-управлінська проблематика у світоглядно-філософській думці епохи Відродження

1.3.1. Погляди на державу та державну владу в епоху Відродження (Н.Макіавеллі "Державець")

Розвиток філософії державного управління в епоху Відродження характеризується певним розслюванням релігійно-схоластичної догматики, визначенням нових напрямів політичного та державно-управлінського світосприйняття нового часу. Новий підхід до вирішення принципових питань філософії державного управління, запропонований Макіавеллі, дає змогу говорити про нього як про істинного новатора в державно-управлінській теорії.

Основними працями Макіавеллі, в яких викладені його державно-управлінські погляди є "Державець" (1513), "Роздуми про першу декаду Тита Лівія" (1519), "Військове мистецтво", "Життя Каструччо Кастраккани" (1520), "Історія Флоренції" (1525). Попри це, головною працею лишається "Державець", присвячена дослідженню влади, її завоювання, утримання, розширення та втрати.

Важлива роль, яка належить філософії державного управління Макіавеллі, обумовлюється передусім його досить прогресив-

ними поглядами на процес державного управління порівняно з античністю та середньовіччям. Макіавеллі одним з перших зробив значний крок уперед щодо визначення предмета науки державного управління, її методів та законів. Виходячи з цього, основним предметом науки державного управління є держава та влада. Тому багатоманітність конкретно-історичних форм держави і політичної влади Макіавеллі виводить з боротьби певних сил суспільства (головним чином, знаті й простого народу). В ході аналізу політичних форм Макіавеллі звертає особливу увагу на різні фактори, які впливають на становлення й зміну цих форм, - економічні, військові, географічні, демографічні тощо.

Особливий статус у розвитку суспільства належить релігії, оскільки вона виступає єдиною формою суспільної свідомості, яка забезпечує духовну єдність народу та держави. Проте ставлення до різних релігій та культів у суспільстві визначається суто державним інтересом і суспільною користю. З цього приводу Макіавеллі стверджував, що релігія перебуває у вищій невідповідності з повсякденним життям, а це небезпечно для суспільства та держави: релігія завжди має слугувати засобом зміцнення держави, її користі та успіху в досягненні поставлених завдань.

Причини походження різних видів уряду Макіавеллі вбачає у відокремленні державної влади від богослов'я. На його думку, світом править не Бог, а доля, це "причинна сила речей, їх причинний зв'язок". Виходячи з цього, Макіавеллі розглядає людину в аристотелівському контексті як суспільну істоту, яка бере активну участь у політичному процесі, в силу історичної необхідності діє в ній, а також змінює об'єктивну реальність, виконуючи тим самим подвійну функцію - діяльнісну та творчу. Варто відзначити, що досить радикальна думка Макіавеллі за епохи Відродження перегукується із сучасними соціально-політичними теоріями, особливо тими, що стосуються його спроби дослідити закономірності соціально-політичного розвитку та сутності людини як розумної істоти, наділеної енергією та волею. Особливу увагу Макіавеллі зосереджує на динаміці політичних відносин, технології зміни державних форм управління, політичних переворотів, переході суспільства від однієї стратегії розвитку до іншої.

Стержнем політичної поведінки людини є не християнська мораль, а вигода і сила. Звідси теза Макіавеллі про те, що "доля на тому боці, де краща армія". Це свідчить про те, що в державному управлінні та в політиці варто апелювати не до моралі, а до сили,

яка виступає засобом досягнення конкретної мети. Адже “добре все, що сприяє зміцненню держави”, а тому “політичний результат повинен досягатися будь-якими засобами, в тому числі за допомогою обману та насилля”.

Держава в теорії Макіавеллі означає політичний стан суспільства, який передбачає вироблення особливого ставлення панівної верстви до підлеглих, а також існування певним чином організованої політичної влади, юстиції, прийняття відповідних законів. Йдучи за Платоном та Аристотелем, Макіавеллі вказує на необхідність участі в процесі здійснення політики держави різних верств населення, включаючи майновий статус та соціальні інтереси. Водночас, аналізуючи причини виникнення “громадських суперечностей у середині держави”, вважав, що вони породжені майновою нерівністю, яка, на його думку, властива всім формам держави, починаючи з античності.

Головний герой Макіавеллі - можновладець, розумний політик, який застосовує на практиці всі засоби політичної боротьби і досягає успіху. Вчений різко виступав проти гуманістичного тлумачення образу політичного діяча, називаючи гуманістичні ідеали вигадкою. Державець як політичний ідеал - не спадковий монарх-деспот, а політик, що створює нову державу, яка після смерті монарха може стати республікою, його діяльність чітко підпорядкована політичним реаліям. Державець у Макіавеллі наділений надзвичайними повноваженнями для здійснення суттєвих перетворень, його влада виступає не засобом задоволення власних бажань державця, а способом реалізації загальнонаціональних інтересів. Відповідно до цього Макіавеллі говорить про дві фази формування єдиної національної держави: короткотривалої “монархічної” довготривалої - республіканської. “Новий державець” повинен собою матеріалізувати “відважність, уміння та волю” громадян “розкріпачити їх енергію”. Він виступає виконавцем “всемогутньої колективної волі”. Це свідчить про те, що формування нової держави - не довільний акт однієї особи, а закономірний результат “внутрішнього історико-колективного дозрівання”.

Порятунок від феодальної подрібненості, партикуляризму незалежних міст республік учений вбачав у сильній централізованій владі, здатній захистити країну від чужоземних загарбників. Основною рисою людської природи є владолобство та користолюбство. Це свідчить про те, що люди більш схильні до зла, ніж до добра. Тому основною метою державного управління за Макіа-

велл є “народне благо”, щоб мати судження про його правильність, треба належати народові і водночас щоб добре зрозуміти та оцінити народ, потрібно бути державцем” Це і є основним критерієм ефективного управління

Особливу увагу Макиавеллі звертає не тільки на структурні, а й функціональні аспекти державної влади Це пояснює пошук мислителем нових ефективних методів управління та нового типу політичного діяча, визначити роль особистості в політичній історії, а також визначити межі влади, сформувані закони політичного режиму та закласти основи політичного мистецтва в нових умовах

У межах теорії циклічного розвитку державних форм Макиавеллі виділяє дві форми держави монархію та республіку Вказуючи на значну роль монархії, в перехідний період надає перевагу республіці Найкращою є республіка, в якій до виконання владних повноважень водночас покликані представники і знаті, і народу В республіканській формі вчений убачав можливість реалізації політичних свобод У його розумінні це так зване міське самоврядування, яке надавало владу міським патриціям

Захищаючи рівність як принцип побудови держави, Макиавеллі відстоював скасування усіх феодальних привілеїв, з'ясування майнових суперечностей, що підживляли суспільний устрій

Макиавеллі розглядає два способи приходу до влади злочинний та незаконний, а також законний, коли простий громадянин, маючи довіру у співгромадян, стає державцем Цю форму влади він називає цивільною Державець повинен служити народові “залучати його на свій бік, жити з ним у дружбі” Два способи боротьби з допомогою законів і з допомогою сили Перший спосіб властивий людям, другий - звірам Проте в управлінні державними справами не завжди буває достатньо першого способу, і тому часто-густо доводиться вдаватися до другого Тому державцю необхідно вчитися бути не лише людиною, а й звіром

Важливу роль у діяльності державця відіграє його оточення Вчений ставить питання добору радників Їх добір залежить від мудрості правителя “Щоб судити про розум владаря, треба побачити його оточення Якщо наближені ділові та віддані, владаря можна вважати мудрим, бо він зумів розпізнати гідних помічників і прихилити їх до себе” [79, с. 454]

Радник завжди повинен думати не про себе, а про владаря та про державні справи Владар, у свою чергу, має дбати про радни-

ка, виявляти йому пошану, ділячись з ним відповідальністю за свою владу. Водночас державець повинен триматися золотієї середини, уникати підлабузників й оточувати себе мудрецьми, даючи змогу їм говорити правду у вічі стосовно справ. Він має цікавитися думкою своїх радників про кожну справу, проте рішення ухвалювати самостійно. В цьому руслі основне положення Макіавеллі зводиться до того, що “добрі поради, хто б їх не давав, породжуються мудрістю владаря, а не мудрість владаря породжується добрими порадами” [79, с. 457].

Значну увагу в межах свого дослідження Макіавеллі приділяє економічній політиці, яка перебуває в тісному зв'язку з політичним мистецтвом, що є практичним завданням державного управління. Держава, на думку Макіавеллі, “повинна нагороджувати всіх, хто хоч якось сприяє її розвиткові та збагаченню”. Відповідно до цього він висунув ідею об'єднання країни та становлення нової державності на основі узагальнення міжнародного досвіду. Будучи теоретиком національної держави, Макіавеллі підкреслював необхідність значної території, численного населення та могутнього війська, здатного подолати розкольніцьку стратегію всередині держави, тим самим захищаючи її від іноземного втручання. Це свідчить, що досягти об'єднання держави практично неможливо без участі “всього народонаселення”. Боротьба, що пронизує вищі шаблі влади, неминуче залучає до політичних процесів народні маси. Тобто, державу мислитель розглядає в певній динаміці, як певну інституційну форму взаємодії різних соціальних сил, які беруть участь у політичному процесі: народних мас, грандів державця. Пізніше Гегель буде наголошувати на важливості та прогресивності висунутої Макіавеллі “ідеї держави, створеної народом”.

Характеризуючи особливості філософії державного управління Макіавеллі, не можливо обійти увагою й те, що саме він першим з мислителів нового часу вказав на центральне місце політики у соціальній практиці, фактично даючи самостійне тлумачення політики. Він доводить, що не можна бути хорошим політиком, не роблячи політичних прогнозів, зазнаючи, що справжній політик завжди висуває реальну мету та відповідні шляхи її досягнення. Мета політики для Макіавеллі - це форма належного, це те, що обов'язково має бути, поєднання теорії та практики безпосередньої дії.

Отже, визначаючи місце та роль Н.Макіавеллі в історії розвитку, філософська теорія державного управління, яка стала втіленням ідеалу сильної державної влади, відомий дослідник середньо-

віччя О.Л. Ванштейн підкреслив, що вони “визначаються не фактичним змістом його праць, а оцінками окремих явищ та загальною історичною концепцією, сприйняттям минулого та засобами, за допомогою яких минуле стає на службу інтересам сьогодення” [79, с. 279]. Це і пояснює особливий інтерес до концепції Макіавеллі, який набуває дедалі більшого увиразнення.

1.3.2. Ідеальна модель державної організації в “Утопії” Т. Мора

Цікаво, що цього разу певною мірою здійснилася мрія Платона про філософа-правителя: автором першої новоевропейської теоретичної моделі державного управління був не просто науковець, “чистий” теоретик або письменник-фантаст, а високопосадовий державний службовець, який перебував на найвищому шаблі політичної влади. Вже ця обставина істотно вплинула на зміст моделі Т. Мора. Автора не дуже цікавлять проблеми духовного самовдосконалення, релігійного культу або впливу надприродних сил, які мають здійснити утопічний ідеал. На острові Утопія релігія є, скоріше, особистою справою людини, ніж суспільним інститутом: “Релігії утопійців відрізняються своєю різноманітністю не лише на території всього острова, але й у кожному місті. Дехто шанують як бога Сонце, інші - Місяць, треті - одну з планет, деякі схилиються перед якою-небудь людиною, яка колись відзначилася своєю доблестю і славою” [95, с. 126]. В центрі його уваги - проблематика, що скоріше зближує його з Платоном. Це насамперед проблеми досконалості суспільного ладу з усіма наслідками, що витікають з цього, - впорядкування відносин власності, питання організації політичної влади та соціальних інститутів тощо. *Щасливе, ідеальне життя, за Т. Мором, стало наслідком не надприродного чуда, а певним чином зорганізованої системи державного управління.* Т. Мор у своїй моделі ідеальної держави значною мірою невинно повторює (зрозуміло, в новому історичному та культурному контексті) концепцію Платона, яка з повним правом була охарактеризована як найбільш продумана та вичерпна. Було б доцільно порівняти ці два варіанти ідеальної системи державного управління, зосередивши увагу на вихідних мотивах їх авторів та відмінностях між ними.

Власне, Т. Мор пише свою “Утопію”, намагаючись дати принаймні теоретичну відповідь на гострі соціальні проблеми, з якими він зіткнувся як державний діяч. В цьому плані Мор-письмен-

ник, утопіст та теоретик виявився значно сильнішим за Мора-політика: обвинувачений королем Генріхом VIII у державній зраді, він був усунений з посади та страчений в 1535 р. Слід пам'ятати, що час, коли Т.Мор перебував при владі, був часом історичного зламу як власне в Англії, так і в Європі загалом. Це був час, коли в результаті Реформації захиталась та втратила свою незаперечну монополію на людські душі, мабуть, основна конструкція європейського середньовічного суспільства - Римсько-католицька церква (саме релігійні проблеми й привели автора "Утопії" на ешафот - залишившись католиком, лорд-канцлер відмовився присягнути королю-протестанту як главі незалежної від Рима англіканської церкви). Для Англії, крім того, це був час різкого соціально-економічного зламу, викликаний переходом від суто аграрної економіки, що орієнтувалась на натуральне господарство, до товарного виробництва та ринкових відносин (що це означає для пересічного громадянина, ми дуже добре відчуваємо нині на власному досвіді). В тогочасній Англії це набуло вигляду вигнання селян з їхніх земельних ділянок - так званих "відгроджень" (тобто перетворення хліборобських полів на пасовиська), коли, як казали сучасники, "вівці з'їли людей", наслідком чого стала масова пауперизація населення та жакливі закони проти жебрацтва, які означали прямий державний терор стосовно дощенту розорених людей.

Теоретична концепція державного управління, яку розробляє Т.Мор, базується на тих самих підвалинах, що й соціально-технологічні рецепти, які він намагався покласти в основу свого політичного курсу на посаді лорда-канцлера. Головним завданням урядової політики того часу Т.Мор виправдано вважає зменшення соціальної напруги в суспільстві, небезпідставно розглядаючи її посилення як пролог до соціальних потрясінь та зламу існуючого суспільного устрою: "Хто інтенсивніше за всіх хоче перевороту, як не той, кому зовсім не подобається існуючий життєвий лад?" [95, с. 59]. Тому ідеалом суспільної організації для Т.Мора, як і для Платона, є система державного управління з максимально можливим рівнем стабільності. Власне, виходячи саме з цих міркувань, гуманіст та загалом не дуже релігійна людина Т.Мор підтримував католицизм, заперечуючи реформацію: він побоювався того, що релігійна реформа з конфіскацією церковного майна розколить суспільство та, як тоді казали, " внесе смуту" в народ.

На переконання Т.Мора, тільки в ретельно та досконало впорядкованому, а відтак стабільному суспільстві можна забезпе-

чити людське щастя, що має стати основною метою держави. Шлях до цього полягає в унеможливленні соціальних катаклізмів - тут лорд-канцлер, на перший погляд, йде услід за Платоном. Але розуміння Т.Мором людського щастя істотно відрізняється від платонівської інтерпретації. "Головною та найпершою була для них суперечка про те, в чому саме полягає людське щастя ... Душа безсмертна та, за милістю Бога, народжена для щастя ... Сама природа приписує нам приємне життя, тобто насолоду, як кінцеву мету всіх наших дій. ... Дбати про свою вигоду, не порушуючи законів, є вимогою здорового глузду, а мати на увазі також й інтереси спільноти - твій обов'язок" [95, с. 99-101]. Отже, щастя в концепції Т.Мора розглядається в гедоністичному сенсі - як насолода, "приємне життя" та задоволення власних потреб, що сприймається як "обов'язок" та "кінцева мета всіх наших дій".

Загалом такий підхід відрізняється від платонівського справді більш гуманістичним, принаймні - людяним характером. Здається очевидним, що переважна більшість людства погодиться скоріше з Т.Мором, ніж з концепцією Платона, що людське щастя - в сумлінному виконанні функціональних обов'язків (таке щастя - справді щастя - зображено в одному з "концтабірних оповідань" В.Шаламова "Вірний Руслан" з дуже красномовним підзаголовком - "Історія караульного собаки"). Але, з іншого боку, морівська інтерпретація щастя, щонайменше, потерпає від відсутності прямої кореляції з принципами організації системи державного управління та структурою влади, що принаймні потенційно загрожує суспільною дестабілізацією - саме тим, чого варто за будь-яку ціну уникати. Отже, якщо Т.Мор дійсно продемонстрував більшу людяність порівняно зі своїм античним попередником, то Платон виявився значно сильнішим та більш послідовним як державний теоретик. Наведене вище протиріччя залишило "Утопію" Т.Мора справді утопією, в той час як модель Платона виявилася вражаюче реалістичною (а відтак - зовсім неутопічною). Можна сказати, що Платон, свідомо чи несвідомо, приніс утопізм (разом з людськими вимірами державної політики) в жертву ефективності та досконалості соціальної технології державного управління, в той час як Т.Мор, намагаючись зберегти ці людські виміри, залишився в межах "чистої" утопії.

Це виявилось при розробці конкретних соціально-технологічних та державно-управлінських заходів щодо суспільної стабілізації. Вище вже відзначалося, що в цьому сенсі Платон дав

справжній “рецепт на всі часи” - і в цілому Т. Мор його наслідує. Першочергово мова йде про скасування приватної власності. Мотивування цього заходу в обох випадках майже ідентичне: приватна власність породжує економічну конкуренцію, яка, в свою чергу, загрожує суспільній стабільності (Платон) або роз’єднує людей, руйнуючи особисте щастя (Т. Мор). Тут знову ж таки ми можемо побачити вже зазначену відмінність - платонівська версія значно логічніша та “об’єктивніша”, морівська - менш коректна з огляду на вимоги наукової теоретичності, хоча переважно апелює до категорій повсякденного життєвого світу людини.

Але дефіцит наукової коректності та гуманізм Т. Мора мали своїм наслідком, що в певному розумінні він виявився навіть більш радикальним, ніж його давньогрецький попередник. Платон - масштабний теоретик, суворий, навіть безжальний логік, що мислив категоріями ідеальних форм абсолютної істини та мріяв будувати міста в ім’я божественної краси, а до таких дрібниць цього світу, як приватна власність, залишався по суті справи індиферентним. Він атакував її, виходячи з суто прагматичних міркувань - і з цієї ж причини не довів своєї атаки до логічного фіналу. За Платоном, лише керівна еліта найкращих, лише філософи-урядовці мали бути повністю виключеними з економічної діяльності та існувати в умовах комунізму. Пересічний громадянин мав змогу бути приватним власником, вести господарство або торгівлю тощо - за умови, що він позбавлявся будь-яких прав та навіть можливості впливати на систему державного управління та політичний курс держави. Власне, цей незавершений комунізм є одним з небагатьох недоліків загальною довершеною платонівської моделі - хоча б через те, що повна ізоляція підлеглих від урядовців абсолютно неможлива. Щось подібне намагалися реалізувати в СРСР часів непу (1921-1929 рр.), “перебудови” (1989-1991 рр.) та у фашистській Італії (1922-1943 рр.). В усіх трьох випадках результати були невтішними, причому саме в сенсі наявності перманентного (та досить потужного) джерела дестабілізації державної системи. Наслідком були або доведення платонівської атаки до логічного фіналу - тільки вже на практиці (сталінський “великий перелом”); або повний розпад державної системи (наслідки горбачовської “перебудови”); або повномасштабна корупція на тлі небачених навіть у Радянському Союзі “показухи” та “приписок” - італійський фашизм (наприклад, напередодні Другої світової війни офіційно оголошена чисельність “фашистських легіонів” становила 8 млн чол., у той час як придатних

до військової служби чоловіків у країні було всього 7,2 млн, а реальна чисельність збройних сил не перевищувала 1,5 млн чол.).

Т. Мор, виходячи зі своїх гуманістично-гедоністичних уявлень про людське щастя та намагаючись запобігти псуванню людських стосунків через майнові суперечки та економічну конкуренцію, зробив наступний рішучий крок, *запропонувавши повне скасування самого інституту приватної власності*. При цьому він зробив ще один досить радикальний висновок, який відрізняв його від Платона і дійсно перетворив лорда-канцлера на попередника прийдешнього “наукового комунізму” та “експропріації експропріаторів”. Ми вже бачили, що для Платона заходи щодо скасування приватної власності мали суто прагматичний сенс: він і гадки не мав розглядати власність як “крадіжку” або якимось чином пов’язувати її відсутність (чи наявність) з людським щастям. Якщо б з’ясувалося, що інститут приватної власності здатний підтримати суспільну стабільність та непорушність системи державного управління, Платон, цілком імовірно, був би захисником приватної власності. Але саме Т. Мор дійшов висновку, *що повне скасування приватної власності є вирішальною передумовою досягнення особистого та загального щастя*. “Невідворотним наслідком таких порядків (ліквідації приватної власності - Авт.), - пише Т. Мор, - у цього народу є добробут в усьому, а оскільки він рівномірно поширюється на всіх, то врешті-решт ніхто не може бути нужденним або злиденним” [95, с. 93]. Можна навіть сказати, що, починаючи з моделі Т. Мора, терміни “новевропейська утопія” та “утопічний соціалізм” стають значною мірою синонімами.

У цьому пункті своєрідна “негативна діалектика” утопії і влади показує свою нову грань. Вище вже зазначалось, що суворота теоретичність та послідовна логічність платонівської концепції ідеальної держави великою мірою взагалі вивели її за межі людських вимірів, у той час як гуманізм Т. Мора виявлявся у його апеляції до категорій повсякденного життєвого світу людини замість прагматичних інтересів зміцнення влади. Але зараз ситуація зворотна: безжалісний у своїх логічних операціях аж до справжніх тоталітаристських висновків та суворий політичний прагматик Платон, попри всю свою захопленість світом ідеальних форм, які він пропонував накинути на реальність, та повну байдужість до цієї реальності (а може, і завдяки цьому), не дійшов до таких руйнівних за своїми наслідками висновків, як гуманіст, гедоніст і романтик Т. Мор.

Це проявилось вже в тому, що певні безперечно тоталітарні тенденції, перед якими відступають навіть найбільш вражаючі своїй послідовності пропозиції Платона (але, як з часом з'ясувалося, не менш реалістичні, ніж платонівські методики панування), містяться в тексті “Утопії” та є прямим наслідком теорії скасування приватної власності. Насамперед, Т.Мор, мабуть, першим в історії античної та європейської цивілізації висунув ідею *тотального, поголовного залучення всього працездатного населення до, кажучи сучасною мовою, “суспільно-корисної праці” під контролем відповідних функціонерів державного механізму та перетворення праці на основний обов'язок громадянина перед державою (Т.Мор навіть прямо використовує термін “повинність”)*. “В усіх чоловіків та жінок є одне спільне заняття - землеробство, від якого ніхто не звільнений. ... Крім землеробства ... кожен вивчає те чи інше ремесло, як спеціальне, ... і до того ж, не тільки чоловіки, а й жінки” [95, с. 83]. Зауважимо, що ідея трудової мобілізації жінок для того часу була (і ще довго залишалася) дійсно революційною у будь-якому сенсі.

Такий захід вмотивовується необхідністю досягнення матеріального добробуту та соціальної справедливості: “Це буде зрозуміло також вам, якщо тільки ви глибше замислитесь, яка велетенська частина населення в інших народів живе без праці ... та до того ж вся ця маса людей, що нудяться від байдикування та неробства, кожен з яких споживає стільки вироблених працею інших продуктів, скільки потрібно їх для виготовлення цих продуктів; так ось, повторюю, якщо всю сукупність цих осіб поставити до праці, та до того ж корисної, то можна легко помітити, як небагато часу потрібно було б для виготовлення в достатній кількості та навіть з надлишком усього того, що вимагають принципи користі та зручності (додай також - і задоволення, але тільки справжнього та природного)” [95, с. 85-86].

Втім, попри всю цю начебто людинолюбну аргументацію, конкретні форми такої трудової мобілізації, описані Т.Мором, сучасній людині скоріше нагадують сатиричну пародію на “битву за врожай” в Радянському Союзі або на “трудове виховання” в Китаї за часів Мао Цзедуна. “В селищах на всіх полях розташовані зручні будівлі, що мають сільськогосподарське знаряддя. В будинках цих мешкають громадяни, що переселяються туди за чергою. ... З кожної родини двадцять осіб щорічно переселяються назад до міста; це ті, хто відбули в селищі два роки. Їх місце займають стільки ж

нових з міста ... Коли настає день збирання врожаю, то філархи землеробів (відповідні чиновники. - *Авт.*) повідомляють владу міст, яку кількість громадян їм треба надіслати; оскільки цей натовп робітників з'являється вчасно, то вони майже за один ясний день можуть впоратися з усім збором" [95, с. 78-79].

Іншим, не менш радикальним, але цілком логічним наслідком суцільної націоналізації стала ідея *державного регламентування праці та робочого часу*. Автор "Утопії" обґрунтовує це турботою влади про громадян. "Держава, - пише Т.Мор, - може навіть "оголосити меншу кількість робочих годин. Влада зовсім не намагається примушувати громадян до надмірної праці" [95, с. 87]. Така турбота про скорочення робочого часу прирівнюється до прямого обов'язку відповідних чиновників, які мають рідкісний (але, з огляду на наш історичний досвід, не такий уже несподіваний) привілей на звільнення від суспільно-корисної праці. І тут знову утопія починає нагадувати сатиру на радянський суспільний устрій: "Головне та майже виключне заняття сифогрантів полягає в турботі та нагляді, щоб ніхто не сидів без справи, а щоб кожний старанно займався своїм ремеслом, але не з раннього ранку та до пізньої ночі та не втомлювався подібно до худоби" [95, с. 84]; "... Сифогранти, які хоча і мають за законом право не працювати, але не звільняють себе від праці, прагнучи своїм прикладом спонукати решту більш охоче ставати до роботи" [95, с. 86].

Як "сифогранти" власним прикладом заохочують до роботи підлеглих та дбають про них, продемонстрували товариш Ленін, несучи прославлену істориками колоду під час "комуністичного суботнику" в Кремлі, пан Гітлер, який дуже любляв прилюдно кинути першу лопату землі на будівництві нового автобану, та товариш Сталін, за часів правління якого майже ритуально знижували ціни на продукти споживання. Але проблема в тому, що в будь-якому разі *кількість робочих годин оголошує держава, а державні службовці наглядають за виконанням праці*. За соціально-технологічним змістом своєї діяльності ці "сифогранти" практично нічим не відрізняються від наглядачів за рабами на плантаціях або за в'язнями концтаборів, - незалежно від того, розумів цю обставину Т.Мор чи ні, та скільки б він не запевняв читачів про турботу щодо підлеглих. Радянська пропаганда свого часу теж почне зворушливо переконувати людство, що єдине завдання концтабірних охоронців НКВС - дбайливе перевиховання "зеків". Як прокоментував подібну обставину один з істориків Другої світової війни, "кому-

ністи на смерть боролися з нацистами не проти концтаборів, а за те, щоб в цих концтаборах бути начальниками”, або, якщо більш переконливо, “сифогрантами”. По суті, Т.Мор був зовсім не проти примусової праці як такої, навпаки - він практично був змушений запровадити її в небаченому (принаймні на його час) обсязі у своїй утопічній державі та перетворити її на єдиний вид продуктивної діяльності. Він лише вимагав, щоб за цією працею доглядали “добрі” конвоїри. Інакше кажучи, його проблема - це не наявність або відсутність концтаборів, а те, хто в цих концтаборах буде начальником. Тут відвертий тоталітарист Платон виглядає більшим гуманістом, ніж гуманіст Т.Мор, принаймні Платон залишав за пересічними мешканцями ідеальної держави право влаштувати своє життя на власний розсуд.

Крім зазначеного вище, на цьому шляху Т.Мор зробив одне відкриття в галузі методик реалізації влади та соціальної технології державного управління, яке, безперечно, може бути поставленим на один рівень з відкриттями Платона щодо уніфікації свідомості керівної групи як однієї з вирішальних передумов остаточної стабілізації структури влади - хоча, скоріше, Т.Мор не зрозумів до кінця великого сенсу своєї власної ідеї. Щодо свідомості, ми вже бачили на прикладі релігійних проблем, що в цьому питанні Т.Мор продемонстрував майже злочинний, для такого, як він гуманіста, лібералізм, залишивши її практично поза будь-яким державним контролем. Але виявилось, що в Утопії діє потужний компенсаторний механізм, який мав би звести нанівець дестабілізуючий вплив морівського релігійно-світоглядного лібералізму. Ще одним наслідком тотального одержавлення власності стало те, що в Утопії практично все однакове, стандартне - житлові та адміністративні будинки, форма та навіть колір повсякденного і святкового одягу мешканців, планування міст, меблі, побутові прилади тощо; причому цю стандартизацію й уніфікацію цілеспрямовано впроваджує влада (начебто з міркувань економії) [95, с. 86-87]. Т.Мор практично наосліп дійшов до ідеї тотальної уніфікації побуту, споживання та будь-яких предметів матеріальної культури що, як свідчить історичний досвід, не менше сприяє уніфікації свідомості, ніж платонівська освітня монополія. Через 450 років після написання “Утопії” Г.Маркузе напише з цього приводу, маючи на увазі сувору соціальну реальність: “...Тоталітарне” тут означає не тільки терористичне політичне координування, а й також нетерористичне економіко-технічне координування, яке здійснюється за рахунок

маніпуляції з потребами за допомогою майнових прав [95]. *Тоталітаризму сприяє не тільки специфічна форма уряду або правлячої партії, а також специфічна форма виробництва та розподілу, яка може бути цілком відповідною до “плюралізму” партій, преси, конкуруючих сил і таке ін.”* [95, с. 3] (курсив наш. - Авт.). Вже з наведеного вище легко побачити, що Т.Мор міг скільки завгодно оголошувати свою Утопію “республікою”, підкреслюючи виключну та сувору виборність усіх “філархів” та “сифогрантів” - суть від цього не змінювалась.

На тлі наведеного вище вже не викликає здивування морівська заява, в якій він повністю та майже буквально передбачив одну з найбільш скандально відомих промов Леніна: “... З золота та срібла скрізь, не тільки в громадських палацах, але і в приватних помешканнях, вони роблять нічні горщики та весь подібний посуд для найбільш брудних потреб” [95, с. 95]. Хто знає, можливо розходження Т.Мора з Генріхом VIII стосувалися не тільки релігії, - у загальному похвальному прагненні до суспільної стабілізації та унеможливлення заворушень вже занадто сильно заносило замріяного людським щастям лорда-канцлера в якийсь не зрозумілий для короля бік.

1.4. Державно-управлінська проблематика у світоглядно-філософській думці XVII-XVIII ст.

1.4.1. Технократична модель державної організації Ф.Бекона

Початковий період Нового часу (XVII-XVIII ст.) був також часом виникнення та розвитку науки в сучасному розумінні. Провідним діячем науки, який одним з перших заклав підвалини гносеологічної теорії та методології наукового знання, визначивши проблемне коло західноєвропейської філософії на період близько 100 років, був англієць Ф.Бекон. Саме йому належить ще одна теоретична модель державного управління, яку він виклав в утопічному романі “Нова Атлантида”. Як і Т.Мор, він зробив успішну державно-політичну кар’єру, займаючи посаду лорда-канцлера. Час, коли Ф.Бекон перебував при владі, значно відрізнявся (і зага-

лом - на краще) від часів Т.Мора. Насамперед це стосується значно більшого ступеня впорядкованості суспільного життя та керованості суспільства. Основні риси нового соціального устрою, який згодом дістав назву "капіталістичного", дедалі чіткіше проступали крізь нестабільність попереднього періоду. Це, до речі, позначилось на їх долях. Лорд-канцлер Ф.Бекон також зазнав звинувачень, які коштували йому влади. Але це були звинувачення у службових зловживаннях, а не в державній зраді, і коштували вони йому все ж таки лише влади, а не життя: на нього було накладено штраф, а не застосовано смертну кару. Ф.Бекону, на відміну від його попередника, не було потреби повідомляти королів про загрозу масових заворушень та опікуватись проблемами соціальної стабільності.

Тому в основу своєї версії теоретичної моделі державного управління він покладає не соціально-економічні аспекти, які вже не були такими небезпечно-актуальними; і не проблеми релігії, які, очевидно, не були дуже цікавими для вченого-раціоналіста; а розвиток науки та техніки. В цьому плані Ф.Бекон виявився цілком оригінальним, мабуть, вперше в історії запропонувавши модель сцієнтистсько та технократично орієнтованої системи державного управління.

Модель Ф.Бекона відрізняється від моделей Т.Мора та Платона саме тим, що в центрі уваги містяться фантастичні для свого часу технічні засоби, які можна розглянути як прообрази їх сучасних аналогів, а не соціальні інститути, властивості верховної влади або релігії. "Нам відомі різні способи виготовлювати складні добрива, - каже мешканець Нової Атлантиди, - У нас є приміщення, де ми штучно викликаємо та показуємо різні явища природи ... Є в нас особливі кімнати, що називаються кімнатами здоров'я, де ми наділяємо повітря тими якостями, які вважаємо цілющими при різних хворобах ... Є в нас зорові прилади, які значно перевершують ваші окуляри та підзорні труби. Є стекла та прилади, які дають змогу чітко роздивитися найдрібніші предмети - як, наприклад, форму та колір комахи або вади в коштовному камінні ... Є в нас судна та човни для плавання під водою ... Такими є, сину мій, багатства Соломонового дому" [11, с. 216-222].

Цей текст свідчить про безперечну проникливість Ф.Бекона як теоретика наукового пізнання, що передбачив появу багатьох сучасних технічних приладів - до мікроскопів та підводних човнів. І саме з розвитком науки та техніки, а не соціально-економічними

або політичними модифікаціями, пов'язував Ф. Бекон надії на створення досконалого механізму державного управління. Як теоретик гносеології та наукового пізнання, автор "Нової Атлантиди" дотримувався теорії, яку він виклав у філософській роботі "Новий Органон". Згідно з цією концепцією, кількість можливих причинно-наслідкових зв'язків у природі є кінцевою, а відтак - теоретичне пізнання є принципово вичерпним. Отже, можна досягти такого стану науки, коли вона набуде форми теорії, що містить повний опис усіх без винятку можливих природних взаємодій. Наука Нової Атлантиди досягла саме такої, завершеної стадії розвитку. Ідеальна, найкраща держава для нього - це перш за все держава, що спирається на здобутки науково-технічного прогресу і на цій технологічно-виробничій основі досягає розв'язання соціальних протиріч разом з суспільною стабільністю, зліквідувавши періоджерела заворушень - голод та злидні. Тому, на перший погляд, Ф. Бекон практично не приділяє уваги проблемам державної та соціально-економічної організації. Зовні Нова Атлантида - це "звичайна" держава, яка практично нічим не нагадує суспільства Утопії: представницька монархія з королем та парламентом на чолі, економікою, що заснована на приватній власності, яка майже не відрізняється від Англії XVII ст., лордом-канцлером якої був Ф. Бекон.

Однак уникнути проблем організації влади Ф. Бекону не вдається. Зробивши науку основою свого варіанта моделі державного управління, він зіткнувся з проблемою двоїстості її соціальної ролі: з одного боку, наука в "чистому" вигляді як форма свідомості та діяльність щодо пізнання світу на користь людських потреб, з іншого - наука у вигляді соціального інституту, організованої структури з власними суспільними та матеріальними інтересами, що відома нам, наприклад, як НДІ, ВНЗ, Академія наук тощо. Саме ця двоїстість соціальної ролі в поєднанні з вирішально важливою роллю науки в житті суспільства й приводять до формування Ф. Беконом *дійсно оригінальної, прихованої, достатньо поміркованої та ліберальної за формами діяльності, але все ж таки тоталітарної за своїм змістом моделі організації влади*. Саме ця система влади, що застосовує здобутки завершеної та всезнаючої науки для суспільних й індивідуальних потреб і втілює беконівську модель державного управління в життя.

Науковими дослідженнями в Новій Атлантиді займається організація, яку сам Ф. Бекон характеризує як "орден" - "Соломонів дім". Ця організація не просто монополізувала сам процес дослі-

джені та їх практичного впровадження, - вона одноосібно володіє всіма його результатами. Член Ордену, який перелічує неабиякі здобутки новоатлантичної науки у наведеній цитаті, завершує її досить показовою заявою: "Такими є, сину мій, багатства Соломонового дому" [11, с. 222]. Щоб не виникало сумнівів щодо того, що термін "багатства" в цьому контексті слід розуміти в прямому сенсі, тобто як об'єкт права власності, він додає: "І ось що ми ще робимо: на наших нарадах ми вирішуємо, які з наших винаходів та відкриттів мають бути оприлюднені, а які - ні. І всі ми даємо клятвене зобов'язання зберігати в таємниці ті, які вирішено не оприлюднювати; хоча з цих останніх ми про деякі повідомляємо державу, а про деякі - ні" (курсив нап. - Авт.) [11, с. 223].

Тут варто пригадати винятково важливу роль науки в житті Нової Атлантиди, без якої взагалі не спроможні існувати ні держава, ні організоване суспільство, щоб дійти висновку: інститутом реальної влади та справді ефективним механізмом соціального контролю є не держава, а Соломонів дім, справжньою структурою державного управління - не король з сенаторами, а члени дослідницького Ордену. Їх влада, вочевидь, більша за владу короля та уряду, яких вони на власний розсуд можуть повідомляти про свої відкриття, а можуть і не повідомляти. Вже через це офіційні та легітимні органи влади залежать від Соломонового дому. А якщо мова йде про відкриття на зразок атомної бомби або напівлегендарної психотронної зброї - чого тоді варті король та уряд як інститути державної влади? Орден спроможний їх у будь-яку мить усунути, ізолювати, навіть фізично знищити, зробити взагалі все, що заманеться - причому так, що вони будуть не тільки не здатні на ефективний опір, а й можуть просто не зрозуміти, що відбувається. *Власне, прихована, латентна і разом з тим необмежена влада Соломонового дому робить дійсно не принциповим питання про формальну організацію органів державного управління. Нова Атлантида може бути монархією, республікою, тиранією, навіть екзотичною "джамахірією" - на справжню структуру суспільної влади це практично ніяк не вплине.*

Але і це ще не все. З одного боку, Соломонів дім не залишив поза увагою сільськогосподарське та промислове виробництво: "... Там ми примушуємо дерева квітнути раніше або пізніше від належного часу, виростати та давати плоди скоріше, ніж це спостерігається в природних умовах. За допомогою науки ми досягаємо того, що вони робляться набагато кращими, ніж від природи ... Є в

нас різні виробництва, що не відомі вам...” [11, с. 218-220]. Але критична зацікавленість усього суспільства на результатах науково-технічного прогресу веде до того, що в такій залежності від Ордену опиняються не тільки органи державної влади, а й суб’єкти економічної діяльності. Тому не дивно, що керівники Ордену цілком виправдано демонструють справжню платонівську індиферентність щодо проблеми приватної власності - створена у Новій Атлантиді *технократична система латентної влади зосереджує реальні важелі суспільного контролю та управління економічними та виробничими процесами взагалі за межами інститутів власності*. Представники Соломонового дому мають всі можливості відреагувати на проблеми суспільної ролі, наявності або відсутності приватної власності так само, як приблизно через 300 років на них відреагує А.Гітлер: “Навіщо мені розмінюватись на всі ці напівміри (націоналізація або соціалізація приватної власності. - *Авт.*), якщо в моїх руках - дещо значно більш суттєве: сама людина! ... Нібито що-небудь зміниться, якщо власником фабрики буде називатись держава, а не якийсь пан Леман. ... У нас є особлива, таємна насолода - бачити, як люди навкруги нас не можуть втямити, що ж з ними відбувається насправді. Вони вперто дивляться на знайомі зовнішні прикмети - на майно, прибутки, чини та порядок успадкування. Якщо все це на місці - тоді все гаразд. Але тим часом вони вже втягнуті у нові зв’язки, велетенська сила, що організує, визначає їх курс. Вони вже змінилися. І тут їм не допоможуть ані майно, ані прибутки. *Навіщо нам соціалізувати банки та фабрики? Ми соціалізуємо людей!*” [132, с. 153] (курсив наш. - *Авт.*).

На перший погляд, тут має місце повернення до вихідної моделі Платона з її ототожненням знання, освіченості та влади в особі керівної еліти “найкращих”. Але Соломонів дім відрізняється від платонівських урядовців-філософів не тільки тим, що він не прагне офіційної державної влади, не є легітимним, а відтак - загальновідомим органом державного управління. Справжня фундаментальна різниця між Платоном та Ф.Беконем полягає в принципово різному розумінні соціальної ролі науки. Для Платона, як і для античної культури загалом, наука, філософія - це суто розумовий пошук істини як такої, “незацікавлений практичний погляд на світ” (Е.Гуссерль). Саме завдяки такій установці платонівський правитель-філософ моделює систему влади, виходячи з логічно непорушних категорій ідеальних форм абсолютної істини та буде земні міста в ім’я божественної краси. Але члени беконівського Ордену

тим і відрізняються від правителя-філософа, що “істина як така” їх практично не цікавить. Наука Соломонового дому (як і вся сучасна наука реального суспільства) характеризується якраз дуже зацікавленим практично поглядом на світ. “Знання є сила!” - виголосив основний принцип суспільної ролі науки сам Ф. Бекон, що знайшло остаточне вираження у новітній формулі науки як “безпосередньої продуктивної сили”. Члени Ордену - загалом не філософи (принаймні в античному розумінні). Вони, в кращому разі, як і Ф. Бекон, гносеологи та теоретики наукового пізнання. Але насамперед вони - експериментатори, мета яких - перероблення фактично наявного фізичного універсуму в “другу природу”, тотально пристосовану для людських потреб. Система державного управління, за Ф. Беконом, має насамперед спиратися на “пізнання причин та прихованих сил усіх речей та розширення влади людини над природою, доки все не стане для неї можливим” [11, с. 216]. І механізм суспільного контролю полягає не в контролі за людською поведінкою, власністю або державною владою, а саме в контролі за цією “другою природою”.

Виходячи, як ми можемо судити, з дійсно гуманістичних міркувань, Ф. Бекон намагається принципово уникнути проблем організації інститутів влади та власності як важелів реалізації своєї моделі - проблем, які врешті-решт надали вихідним гуманістичним мотивам його попередників такого, м'яко кажучи специфічного, а подекуди - просто канібальського забарвлення. І тут він, безперечно, має слушність. У цьому плані Ф. Бекон виявився значно більшим гуманістом, і в першу чергу - раціоналістом, ніж Платон або Т. Мор. Його модель справді позбавлена відверто тоталітаристських, навіть нелюдських рис попередників - державна влада не намагається монополізувати власність, усупільнити та уніфікувати інтелектуальне життя та матеріальні потреби мешканців, встановлювати тривалість робочого часу, тим більше - прагнути того, щоб “ніхто ніколи не залишався без начальника”.

Але, зробивши науку вирішальним важелем реалізації своєї моделі, Ф. Бекон тим самим перетворив її з системи дослідницьких процедур на основний механізм суспільного контролю та влади, позбавленої будь-якого контролю з боку суспільства і разом з тим - невидимої, латентної та всепроникної, ступінь соціального контролю якої практично нічим не поступається кращим зразкам тоталітаризму. В цьому контексті модель Ф. Бекона можна розглянути як своєрідну попередницю новітніх антиутопічних моделей (на-

самперед на зразок “Дивного нового світу” О.Хакслі), поява яких була викликана розвитком “постіндустріального” або “інформаційного” суспільства, основою якого і виступають, як передбачав Ф.Бекон, високорозвинені наука та технологія.

1.4.2. Технократична раціональність організації державної влади (Т.Гоббс “Левіафан”)

Концепція, запропонована Гоббсом, є продовженням теорії природного стану людей та договірною походження держави, що характерне для мислителів цього періоду.

Основна праця Т.Гоббса, яка характеризує його основні державно-управлінські та морально-політичні погляди, має назву “Левіафан, або Матерія, форма та влада держави церковної та громадянської”. Ця робота від початку була задумана як апологія абсолютної влади держави. Держава уподібнюється біблійному чудовиську, сильнішого від якого на світі нікого немає. Т.Гоббс намагається підняти авторитет “громадської влади”. Він передусім підкреслює пріоритет держави перед церквою та необхідність перетворення релігії в прерогативу державної влади. (Гоббс в історії філософії державного управління вперше висловлює ідею незалежності церкви від держави, різко виступаючи проти політичних тенденцій церкви, і будує своє вчення на принципах природного права).

“Левіафан” являє собою найбільш повний та систематизований виклад соціально-політичної теорії та державно-управлінської теорії Т.Гоббса з одночасним її філософським обґрунтуванням. Книга складається з чотирьох частин: вчення про людину, походження та сутність держави, претензії церкви на владу та її самостійність у ставленні до держави.

У концепції філософії державного управління Т.Гоббса чітко пересікаються основні філософські лінії, які йдуть від філософії природи до філософії моралі, від філософії моралі до філософії держави. В цьому плані людина, яка являє собою частину “політичного тіла”, виступає в ролі етики та вчення про громадянське суспільство. Гоббс досконало вивчає процеси утворення держави з метою, аби з’ясувати причини, які зумовлюють підтримку тогочасних мислителів.

У самій природі людини закладені причини, які зумовлюють суперництво, недовіру та страх, що призводить до ворожого зіткнення та насильницьких дій, спрямованих на те, щоб загубити або умертвити інших. Бажання слави і розбіжність думок, що примушує людей вдаватись до насилля, створює “стан війни всіх проти всіх”. Такий стан всеосяжної війни та протиборства Гоббс називає “природним станом людського роду”, трактуючи його як відсутність громадянського суспільства, тобто державної організації, державно-правового регулювання життя людей. У природному стані діє лише природне право, яке дає змогу людині “робити будь-що та проти будь-кого” [27, с. 306].

Природний стан людства заважає, на думку вченого, нормальному розвитку суспільного життя, відволікаючи людей від творчої діяльності. У суспільстві, де немає державної організації та управління, панують свавілля та безправ'я. Це зумовлює необхідність відмови від природного стану, перехід до громадянського суспільства та державного устрою. Отже, природне право змінює природний закон, який є результатом згоди людей, і являє собою лише приписи людського розуму, він є “властивим людській природі, як і будь-яка інша здатність або стан душі” [27, с. 310]. Виконання цих законів “гарантоване лише державними законами та примусовою владою держави”. Природні закони можуть бути реалізовані тільки в громадянському суспільстві з виникненням держави.

У своїй концепції Гоббс вивільняє мораль від релігійної санкції, підпорядковуючи її авторитетові державної влади. Тільки держава, створена з метою забезпечення миру та безпеки, спроможна гарантувати дотримання законів, надаючи їм статусу державних. Виходячи з цього, держава є вищим суддею з питань моральності. Отже, перетворюючи моральні (природні) закони на громадянські, Гоббс фактично заперечує регулятивну функцію моральності, проголошуючи її недовірливість без спирання на державу.

Гоббс вивчає людину як головну складову політичного механізму, заперечуючи тим погляди багатьох попередників, які дивились на людину як суспільну істоту. Це пояснюється, зокрема, тим, що більшість з них досить поверхово вивчали людську природу. А на думку Гоббса, “людина - істота зла та антисоціальна”. Як бачимо, погляди Гоббса діаметрально протилежні поглядам Аристотеля, якому належить спроба конструювати державу виключно з принципу суспільної природи людини.

Перехід від стану війни всіх проти всіх до миру зумовлений зреченням права на все, тому спеціальний природний закон зазначає, що не можна мати права на все, або що воно може бути перенесене на іншу особу, або від нього слід зовсім відмовитись. Виступаючи за суб'єктивне начало самозбереження, вчений доходить до висновку, що "право всіх на все веде до фатального стану війни всіх проти всіх. "Щоб лишити людині можливість виконувати свої егоїстичні забаганки, Гоббс висуває основну вимогу природного закону - шукати миру, відмовившись від усіх прав, що людині належать.

Другий природний закон Гоббса вимагає дотримання договорів, які укладаються між людьми з метою самозбереження, що є первинним джерелом справедливості. Розуміння справедливого та несправедливого в природному стані не має сенсу, оскільки його набувають укладанням договору. Порушення однією із сторін зобов'язання щодо виконання цієї угоди є несправедливістю. Отже, природа справедливості полягає у дотриманні договору; проте непорушення договору можливе тільки в умовах існування державної влади. У цих умовах можлива і власність.

Саме тут у Гоббса виникає суперечність, оскільки джерелом справедливості він вважає закон, який встановлює дотримання договорів і водночас він стверджує, що справедливість і пов'язана з нею власність спираються на підтримку державної влади, яка загрозою покарань спонукає до дотримання договору. Проте ця суперечність у концепції Гоббса проростає далі, оскільки "сама державна влада, з одного боку, виступає основою дотримання договору, а з іншого - вона базується на ньому. При цьому Гоббс розглядає примусовий елемент державної влади, оскільки в такому контексті договору виводить характер державної влади. Однак договори, як їх фактично розуміє Гоббс, не в змозі забезпечити безпеку людини. Доти, доки не буде влади, здатної гарантувати безпеку кожної людини, кожна людина дотримуватиметься природних законів за власним бажанням, оскільки це їй буде корисним, кожен буде спиратись на власну волю. При цьому слід чітко розмежовувати приватний інтерес від суспільного. В такому контексті Гоббс підходить до центрального пункту свого вчення: до питання про походження уряду. В центрі людських відносин лежать мотиви егоїзму, а тому немає іншого засобу примусити людину дотримуватись природних законів і тим самим підтримувати мир у суспільстві. Для цього треба приглушити людські пристрасті; це і є однією з найважливіших функцій, яку бере на себе суспільство.

Пояснюючи процес та причини, які зумовлюють створення уряду, Гоббс вступає в полеміку з Аристотелем, який стверджував, що “серед тварин не тільки людина, а й навіть, мурахи та бджоли можуть бути названі “політичними” [27, с 306] Проте Гоббс думає інакше наведено вище положення нічого не доводить. Спільності - ще не держава, а оскільки суспільство у них не має спільної влади, яка б управляла кожним громадянином з допомогою боязні покарання, то такі суспільні союзи не гарантують безпеки людині. Люди обмежені прагненням спільного блага, кожен намагається зробити перетворення, і кожен по-своєму, в результаті чого виникають чвари та війни. Виходячи з цього, Гоббс виводить дві форми таких союзів. Перший, природний, спричинений людською природою, а другий штучний - суспільний (держава), характерною ознакою якого є наявність влади. Таким чином, “суспільство без спільної влади неможливе” Необхідно, щоб в усіх була єдина воля. Таке перетворення волі всіх в одну волю можливе лише в тому разі, коли кожен член спільноти підпорядковує свою волю волі одного індивіда або й цілої спільноти стосовно реалізації принципу встановлення загального блага. Тому особа, якій підпорядковано волю окремих осіб, має привести цю волю до єдності та згоди. Утворення такої єдності Гоббс називає державою або громадянським суспільством, громадянською особистістю. Коли єдина воля є спільною для всіх, то вона є єдиною особистістю, яка має самостійні права та власність. Отже, “держава - це єдина особа, воля якої в результаті договору багатьох людей вважається волею всіх, отож вона може користуватись силами та здібностями кожного роду” Отже, держава є юридична особа. Гоббс відрізняє державу від державної влади, а також від особи, яка виступає безпосереднім носієм цієї влади. “У кожній державі та особа або те зібрання осіб, воля яких підпорядкована волі кожного, є носієм вищої влади, вищого панування” Влада ця базується на тому, що кожен переносить свою силу та міць на цю особу або зібрання осіб, кожен, включаючи саму юридичну особу, вважається підданим того, хто має вищу владу” [27, с 306] Саме так, на думку Гоббса, утворюється держава. Головним моментом у процесі утворення держави є, вочевидь, перенесення права кожного на одну особу або зібрання людей. Виходячи з цього Гоббс вказує на два способи походження держави: природний, коли перенесення права кожним здійснюється під впливом страху смерті, й установче походження, коли не переможені не переносять своїх прав через

побоювання бути переможеними Самі держави деляться на природні (вітчизняні), деспотичні та так звані установчі, називаючись ще політичними

Отже, природні закони як приписи розуму поза правовим порядком є недеєвими, оскільки для того, щоб їх дотримувались, необхідна озброєна сила та державна влада, яка б могла спонукати їх до цього Ця форма влади створюється шляхом договору людей перенести свої права “на одну особу або зібрання людей”

В історії філософи державного управління Гоббсу вперше вдається розкрити принципи державної організації, від реалізації яких залежить ефективність останньої

Головне питання, яке цікавить мислителів цього періоду, полягає у становленні меж між правами та обов’язками громадян з однієї сторони і суверенної влади - з іншої. Вирішення цього питання тісно переплітається з питанням про походження держави “Уклавши договір із суверенною владою, піддані тим самим обмежують свої обов’язки, якими вони були пов’язані на основі договору, внаслідок цього утворивши державу та підпорядкувавши себе розпорядженням та законам цієї суверенної влади, піддані не мають права укладати новий договір або підпорядковуватися будь-кому без дозволу цієї влади” [27, с. 306] Це свідчить, що, уклавши договір, вони втрачають будь-які права та підпорядковуються безпосередньо суверенній владі. Отже, суверенна влада є єдиним правоздатним та дієздатним суб’єктом, який не пов’язується жодними обов’язками з народом. Тобто, правовий порядок - основний принцип, який забезпечує єдність людей у суспільстві. І якщо за договором народ створює суверенну владу, то він її уособлює. З цього логічно випливає, що народ - це джерело влади.

Сутність державної влади полягає у підпорядкуванні волі кожного громадянина волі однієї особи чи зібрання в питаннях, які стосуються реалізації суспільного блага. Для того, щоб забезпечити це благо, що полягає у створенні безпеки, недостатньо одних договорів, необхідне вироблення форм покарання за злочини стосовно держави та інших громадян. В інтересах спільної безпеки та спільного блага верховна влада видає закони, які регламентують поведінку, вчинки людей. Такі закони Гоббс називає громадянськими або державними. Верховній владі належить право обирати собі помічників та правителів, визначати, які ідеї є ворожими для розвитку суспільства.

Гоббс описує функції верховної влади, які полягають у тому, щоб видавати закони, обкладати підданих податками, обирати

міністрів, вербувати військо, здійснювати командування армією. Реалізація цих функцій забезпечує ефективну організацію верховної влади. Відзначимо, що Гоббс вперше звертає увагу на всеосяжний та всепроникливий характер функцій верховної влади. На противагу конституційним принципам недоторканості приватної власності та особистої свободи громадян Гоббс ставить їх у підпорядкування верховній владі. Саме законодавча діяльність якої визначає, “кому що має належати, що є справедливим та, відповідно, несправедливим, чесним та зухвалим, добрим та поганим ” [27]

У чому за Гоббсом сутність суверенної влади? Ідея суверенітету передбачає необмеженість прерогатив того, хто є носієм суверенної влади. Таке уявлення про суверенну владу спирається на принцип божественного призначення.

Гоббс висуває проблему найкращої організації суверенної влади, тобто форм правління. Висунуту при цьому окремими партіями організацію верховної влади Гоббс піддає ретельному аналізу. Основним масштабом для його концепції є ідея миру. Будь-яка форма правління ефективна за умови, наскільки вона гарантує мир у державі. Тому він вважає, що такі форми правління, як анархія, олігархія та тиранія, по суті, нічим не відрізняються від демократії, аристократії та монархії. Гоббс усуває запропонований Аристотелем поділ форм правління на правильні та неправильні, оскільки така класифікація базується не на об'єктивному, а суб'єктивному принципі поділу форм правління.

Заперечуючи монархію, олігархію, тиранію та змішану монархію, як форми державного устрою, Гоббс спирається на монархії, демократії та аристократії. Ці форми державного устрою відрізняються одна від одної лише за кількістю осіб, яким належить верховна влада. У демократії носієм верховної влади є більшість, в аристократії - меншість, і у монархії - кожна особа. “В демократії влада належить народу, в аристократії - оптимам, у монархії - монархові”

Отже, верховна влада в концепції Гоббса є джерелом не тільки юридичних норм, а й моральних, вона регламентує не тільки зовнішню поведінку людей, а й навіть їх думки, почуття. Виходячи з цього, верховна влада держави сама позбавляється юридичних законів, які вона видає. Тому недаремно Гоббс називає державу “великим Левиафаном”, “смертним богом”, з владою якого нічого на землі зрівнятися не може.

1.5. Державно-управлінська проблематика в німецькій класичній філософії XIX ст.

1.5.1. Роль держави та державного управління у філософії Г.В.Ф.Гегеля

Першим, після Платона, європейським мислителем Нового часу, який спробував запропонувати загальну, всеосяжну картину розвитку Всесвіту, був автор теорії діалектики, німецький філософ Г.В.Ф.Гегель (1770-1831 рр.). Загалом Г.Гегель, на відміну від Платона, не залишив розробленої моделі державного устрою, соціальної технології реалізації влади та державного управління. Він намагався не описати уявну ідеальну державу, а дати світоглядно-теоретичний аналіз (значною мірою - досить апологетичний) фактично наявної державної організації, викрити сутність державної влади та управління, виходячи з того, що є, а не з того, що має бути.

Уявлення про роль і призначення держави та державного управління вписані до загального контексту його філософської системи. За Г.Гегелем, як світовий розвиток у цілому, так і окремий процес постають своєрідним матеріальним аналогом певної логічної операції, яка і створює можливості того, що людина принципово спроможна досягнути та зрозуміти докільця раціональними засобами, тобто пізнати світ. Відтак у будь-якому явищі, розвитку або процесі знаходить свій зовнішній вияв раціональна ідея, яка і становить його сутність. “Усе дійсне розумне, а все розумне дійсне”, - формулює провідний принцип своєї “філософії тотожності” Г.Гегель.

Отже, згідно з філософією Г.Гегеля, щоб зрозуміти сутність та призначення держави як такої, треба не з'ясовувати окремі зовнішні прояви того чи іншого історичного типу державної організації, а виявити загальну “ідею”, тобто провідний логічний принцип функціонування державного механізму. “Кожна держава, хай ми навіть відповідно до наших принципів оголошуємо її поганою..., - пише Г.Гегель, - містить у собі значні моменти власного існування” [22, с. 284-285]. На розвиток такої концепції Г.Гегель відзначає: “Ця ідея в собі та для себе - вічне та необхідне буття духу ... Що стосується того, яке або яким було історичне походження держави взагалі ... то це питання до самої ідеї держави не

має жодного відношення та як явище становить для наукового пізнання, про яке тут тільки і йде мова, суто історичну проблему... Філософський розгляд займається тільки внутрішньою стороною всього цього, *поняттям мислення*" [22, с. 280] (курсив Гегеля. - Авт.).

У цьому плані Г.Гегель йде ще далі й надає наведеному вище принципіві не тільки методологічного, а й онтологічного значення. Тобто, він стверджує не тільки те, що наведене вище необхідне для розуміння сутності державного управління, а й те, що держава існує та реально функціонує саме так: "Тут легко виникає інше питання: *хто має встановлювати державний устрій?* Питання здається зрозумілим, але при ближчому розгляді одразу виявляється позбавленим сенсу. Бо це питання передбачає, що державний устрій не існує, а зібрався лише *атомістичний натовп* індивідів. Вирішення питання, як натовп - чи то сам, чи за допомогою інших, доброту, мисленням або силою - спромігся б досягнути державного устрою, має бути надане йому самому, оскільки натовп не може бути предметом поняття... Взагалі надзвичайно важливо, щоб державний устрій, хоча він і виник у часі, *не розглядався як щось створене*, оскільки він є цілком чимось у собі та для себе самим, яке через це має розглядатися як божественне і таке, що перебуває над усім тим, що створюється" [22, с. 314] (курсив Гегеля. - Авт.).

В цьому зв'язку Г.Гегель розглядає державу як своєрідне колективне історичне "Я". "Держава є дійсність субстанціальної волі, якою вона володіє у зведеній до своєї всезагальності *самосвідомості*, є в собі та для себе *розумне*", - пише він [22, с. 279] (курсив Гегеля. - Авт.). У перекладі на більш зрозумілу мову це означає, що держава є суб'єктом історичного процесу, який усвідомлює сам себе і який спроможний раціонально усвідомити свій перебіг та цілеспрямовано вплинути на цей процес за допомогою власної волі. Причому ці самосвідомість, розум і воля мають цілком самостійний характер та незалежні від особистих намірів будь-якої людини, навіть якщо ця людина перебуває на найвищому щаблі державної ієрархії: "... Об'єктивна воля є в собі та своєму *понятті* розумне, незалежно від того, пізнає її чи ні окрема людина, відповідає вона або ні її побажанням" [22, с. 281] (курсив Гегеля. - Авт.). Врешті-решт, Г.Гегель виголошує апофеоз, який дав підстави у XX ст. звинуватити його в ідейній підготовці прийдешнього тоталітаризму: "Держава є дух, який перебуває у світі та реалізується в ньому *свідомо*... Держава - це крокування Бога світом; її основою є вла-

да розуму, яка здійснює себе як воля” [22, с. 283-284] (курсив Гегеля. - *Авт.*).

Все наведене вище можна розглядати як досить красномовний приклад надзвичайної життєздатності давньоєгипетських уявлень про природу держави та державного управління, згідно з якими носій верховної влади та інститути організованої державної влади загалом обоожнювались. Щодо лідера гегелівської держави можна просто додавати давньоєгипетську титулатуру фараона: “Добрый Бог - життя, здоров’я, сила”. Дійсно, досить важко побачити принципову відмінність між фараоном, який був просто богом, що зійшов на землю, та гегелівським урядовцем, який здійснює “крокування Бога світом”. Але Г. Гегель жив не в Єгипті часів Хеопса, а в Європі ХІХ ст., після Великої французької революції та Наполеонівських воєн. Тому однією з основних проблем його філософії державного управління було поєднання наведених вище, якщо і не прямо тоталітаристських, то в усякому разі - етатистських та холстичних (тобто таких, що виходять з примату цілісного, колективного над індивідуальним) положень, з фактично наявним та таким, що міцно утвердився у суспільному житті, принципом індивідуальної свободи.

Г. Гегель долає це протиріччя подібно до того, як Платон долав протиріччя між особистим щастям та суспільним призначенням індивіда. Він специфічно інтерпретує саме поняття індивідуальної свободи, ототожнюючи її з поняттям “волі”. До речі, в традиційній українській мові ці поняття збігаються, але в цьому разі мова йде про відмінність між “волею” як свободою, російською “волюшкою” та “волею” як волінням, здатністю до підкерування когось іншого власній меті та власним інтересам. Тут, як це не парадоксально, Г. Гегель дивиться на свободу не очима європейця, а, скоріше, очима українського козака ХVІІ ст., для якого свобода, “вільна” людина означала людину, яка спроможна здійснити свою волю, тобто нав’язати її оточуючим.

У цілому Г. Гегель зовсім не проти індивідуальної свободи, - навпаки, він оголошує її основною метою держави. “Держава у собі та для себе є моральнісне ціле, здійснення свободи, і абсолютна мета розуму полягає в тому, щоб свобода дійсно була” [22, с. 283]. Г. Гегель йде навіть ще далі, стверджуючи, що “принципом нового світу є свобода суб’єктивності .. Можна лише сказати, що є односторонніми всі ті форми державного устрою, які неспроможні

містити в собі принцип свободної суб'єктивності та не здатні відповідати розвиненому розуму” [22, с. 314-315].

Але проблема в тому, що таке “свобода” і що таке “суб'єкт”. По-перше, Г. Гегель виходить з безсумнівно правильної думки, що людина є колективна істота, яка може повноцінно існувати лише в людському оточенні. Але з цього робиться вже не такий безсумнівний висновок про незаперечну та переважаючу цінність, навіть самоцінність групи, колективу порівняно з окремою людиною: “Об'єднання як таке є саме істинним змістом та метою, і призначення індивідів полягає в тому, щоб вести всезагальне життя” [22, с. 279] (курсив Гегеля. - Авт.). Під “всезагальним життям”, нескладно побачити, мається на увазі саме життя в колективі. А вищою формою людської колективності - аж до набуття власної самосвідомості - є, як ми вже бачили, держава: “Місто та село: перше - місце знаходження громадянського промислу, зануреної до себе рефлексії; друге - місце знаходження моральності, що пов'язана з природою ... становлять загалом два ідеалізовані моменти, з яких *виникає* як їх справжня основа держава ... В ході розвитку наукового поняття держава з'являється як результат, а разом з тим вона виявляється їх *справжньою* основою ... Тому насправді держава є взагалі *перша*, в середині якої родина розвивається в громадянське суспільство” [22, с. 278] (курсив Гегеля. - Авт.).

Крім того, свобода індивідуальної людської особистості отожднюється з “волею”, яка є атрибутивною ознакою державності: “Надзвичайна сила та глибина принципів сучасної держави в тому, що вона надає принципіві суб'єктивності досягнути повного завершення як *самостійної крайності* особистої особливості і одночасно *повертає* її до *субстанціональної єдності* і таким чином зберігає її в самому цьому принципі” [22, с. 286] (курсив Гегеля. - Авт.). Знову ж таки, в перекладі на більш зрозумілу мову це означає, що дійсно свободним, вільним може бути лише суб'єкт влади та державного управління - фактично тільки він і є “суб'єктом” у повному значенні цього слова. Скоріше, можна сказати ще більше - суб'єктом є держава як колективно-історичне та самосвідоме “Я”, і саме вона є і тільки може бути по-справжньому вільною, окремий індивід може реалізувати власну суб'єктивність та досягти свободи лише тією мірою, якою він ототожнив своє існування з державою. Саме в цьому полягає сенс гегелівської ідеї “субстанціональної свободи”, яка протиставляється власне індивідуаль-

ній свободі як “безосновній”, такій, що “не може бути предметом поняття” тощо. “...Держава є здійснення свободи не за суб’єктивним побажанням, - стверджує Г.Гегель, - а згідно з поняттям волі, тобто згідно з її всезагальністю та божественністю” [22, с. 286].

Врешті-решт, Г.Гегель прямо виголошує: “...Оскільки вона (держава. - *Авт.*) сама є об’єктивний дух, сам індивід набуває об’єктивності, істинності та моральності (навіть так! - *Авт.*) лише тією мірою, якою він є членом держави” [22, с. 279]. З цього випливає й остаточна інтерпретація особистої свободи: “Ця субстанціональна єдність (державної волі та самосвідомості. - *Авт.*) є абсолютна, нерухома самоціль, в якій свобода досягає свого вищого права, і ця самоціль володіє вищим правом щодо окремих людей, вищий обов’язок яких в тому, щоб бути членами держави” [22, с. 279] (курсив Гегеля. - *Авт.*). Тут можна тільки зауважити, що ідейні нащадки Г.Гегеля - К.Маркс та Ф.Енгельс - у своїй відомій формулі, що “свобода - це усвідомлена необхідність” навіть пом’якшили вихідний постулат. Вони все ж таки не дійшли тверджень, що свобода полягає у виконанні функціональних обов’язків перед державою. На цьому наполягав Платон, але він і гадки не мав отожднювати таке становище з поняттям свободи. Щоправда, в часи Платона під “діалектикою” малося на увазі вміння ґрунтовно та коректно формулювати власну думку, а не здатні перевернути будь-що на власну протилежність оператори мислення.

Очевидно, що з наведених вище положень державно-політичної філософії Г.Гегеля можуть бути зроблені тоталітаристські висновки (що, до речі, й сталося). Але прямо звинувачувати Г.Гегеля в ідейній підготовці тоталітаризму навряд чи виправдано, навіть незважаючи на те, що радянський комунізм взяв на ідеологічне озброєння деякі основні елементи його філософської доктрини, а в його рідній Німеччині утвердився націонал-соціалізм, який також широко використав гегелівські ідеї щодо самоцінності держави та виправдання “групового егоїзму”. В державно-політичній філософії Г.Гегеля є і раціональний зміст. Невипадково Г.Гегель увійшов в історію не тільки як апологет холістичного етатизму, а й як філософ громадянського суспільства. Якщо спробувати вилучити та стисло викласти раціональний зміст помпезних гегелівських апофеозів щодо “субстанціональної єдності”, “всезагальності” та навіть “божественності” держави, то він зводиться до досить простої та безперечно правильної формули: *держава є матеріальним*

втіленням, носієм та захисником спільного інтересу нації, яку вона представляє

Насамперед цей раціональний зміст стосується висунутої Г Гегелем ідеї “держави як тотальності” [22, с 316] “Держава повинна у своєму устрої проникати в усі відносини”, - пише Г Гегель [22, с 315] Зрозуміло, що таке положення тісно пов’язано з наведеними вище ідеями “субстанціональної єдності” держави. Але цю “тотальність” не слід плутати, а тим більше ототожнювати з тоталітаризмом або достатньо поширеним в історії деспотизмом. Навпаки, Г Гегель виступає досить послідовним критиком деспотизму. Основою для такої критики є, як це на перший погляд не дивно, саме холістичні гегелівські ідеї щодо “субстанціональної єдності” та “об’єктивності” державного духу, виходячи з яких він атакував особисту свободу та індивідуалізм. За Г Гегелем, влада тирана або іншого авторитарного правителя не може бути по-справжньому “об’єктивною” або, тим більше, виступати як “крокування Бога світом”. Визначена його особистим свавіллям, така влада принципово нічим не відрізняється від “безосновності” особистої свободи в “атомістичному натовпі індивідів”, який “не може бути предметом поняття”. Така влада - це просто ще один особистий інтерес, який волею випадку піднявся над оточуючими. В цьому контексті певний інтерес представляє аналіз Г Гегелем давньої східної деспотії, в якому поєднуються як холістично-етатистські моменти, так і критика деспотизму. “В пишноті цього цілого індивідуальна особистість безправно зникає. Відмінності, що з’являються відповідно до різних сторін звичаїв, правління та держави, замість того, щоб набути форму законів, перетворюються на забобонні церемонії - у випадковості, породженій особистим насильством та свавільним пануванням, а розширення на стани - в природну нерухомість каст. Тому східна держава живе лише в своєму русі, який - оскільки в ній самій немає нічого сталого, а те, що є міцним, скам’яніло - спрямований зовні та робиться стихійним бушуванням та спустошенням” [22, с 375]

“Держава дійсна. та її дійсність у тому, що інтерес цілого реалізується, розкладаючись на окремі частини, - робить висновок Г Гегель, - Якщо цієї єдності немає”, щось не *дійсне*, хоча і можна було б прийняти, що воно *існує*. Погана держава - така, яка лише існує. Рука, яку відрізали, ще виглядає як рука та існує, але вона не дійсна” [22, с 305] (курсив Гегеля - *Авт*) Саме в цій формулі

можна побачити сенс “тотальності” державної влади: здійснюючи *спільний інтерес, держава, відповідно, має набутти спроможності прямо та безпосередньо апелювати як до суспільства в цілому, так і до кожного окремого громадянина*. Отже, висновком з гегелівської “тотальності” може бути не тоталітарність, а публічність державної влади. “Тотальна” (в гегелівському сенсі) влада, кажучи мовою філософії, “за визначенням” не може бути втаємниченою, прихованою; навпаки, вона повинна бути загальновідомою та доступною. По суті, *“тотальність” державної влади - інша назва її публічності*. На розвиток цих положень Г.Гегель визначає основний механізм державного управління “тотальної” влади. Таким механізмом виявляються *закони та право*. “Оскільки дух дійсний лише як те, чим він сам себе знає, - пише Г.Гегель, - і держава як дух народу є разом з тим законом, що проникає у всі її відносини” [22, с. 315] (курсив Гегеля. - *Авт.*). В сучасному світі таке положення розуміється як *об’єктивність, обов’язковість та всезагальність* чинного законодавства.

З іншого боку, “тотальність” влади означає її цілісність, єдність. Держава не зможе повноцінно існувати за умови конфронтації між її окремими інститутами. Але Г.Гегель, виходячи із загальних положень своєї філософії, підкреслює відмінність між “розвиненою” та “нерозвиненою” тотальністю. Прикладом “нерозвиненої” тотальності може слугувати східний деспотизм, який ми розглянули. “Нерозвинена” тотальність - це пряме придушення одиничного в ім’я цілого, “абстрактна єдність” у термінах Г.Гегеля. “Розвинена” тотальність, “конкретна єдність”, навпаки, прагне до збереження одиничних особливостей в єдності цілого. Таку філософську концепцію Г.Гегель використовує як світоглядно-теоретичне обґрунтування *принципу розподілу влад*. “Політична держава розкладається, таким чином, на наступні субстанціональні відмінності, - пише він, - а) на владу визначати та встановлювати всезагальне - *законодавчу* владу; б) на владу підводити *особливі* сфери та окремі випадки під всезагальне - *урядову* владу (в сучасних термінах - виконавчу. - *Авт.*); с) на владу суб’єктивності як останнього вольового рішення, *владу* суверена (зараз - *судова* влада. - *Авт.*)” [22, с. 311] (курсив Гегеля. - *Авт.*). Саме така держава з публічністю державного управління та принципом розподілу влад, яка практично втілює спільний інтерес своєї нації і постає “*владою розуму, яка здійснює себе як воля*”, повноцінною “субстанціональною єдністю” та “*крокуванням Бога світом*”.

1.5.2. Підходи до держави та державного управління в філософії К.Маркса

Ідейний нащадок Г.Гегеля та засновник теорії “наукового комунізму” К.Маркс (1817-1885 рр.) вбачав свою основну заслугу в тому, що поставив гегелівську діалектику “з голови на ноги”, запропонувавши її матеріалістичний варіант. Не відкидаючи гегелівських положень щодо того, що розвиток матеріального світу та мислення визначається одними і тими самими законами, він заперечив онтологічне значення гегелівських логічних принципів. За К.Марксом, держава є не “нерухомою в собі самоціллю”, а зовнішнім проявом окремих матеріальних інтересів.

Як матеріаліст (у цьому контексті можна навіть сказати - позитивіст) Маркс розглядав як відправний пункт історичного процесу суто емпіричні факти. Таких фактів три. Перший - це “виробництво самого матеріального життя” [83, с. 25]. Факт другий: “сама задовільнена перша потреба” веде до нових [83, с. 25]. Факт третій: люди “починають виробляти інших людей, розмножуватись: це - родина. Ця родина ... була спочатку першим соціальним стосунком” [83, с. 26]. Усе це разом “виступає одразу як подвійний стосунок: з одного боку як природний, а з другого - як суспільний стосунок” [83, с. 26]. Отже, констатує Маркс, “вже з самого початку виявляється матеріалістичний зв'язок людей між собою, зв'язок, який зумовлено потребами та способом виробництва” [83, с. 27].

Тут необхідно проаналізувати, наскільки ці факти є причиною історії і, якщо так, то завдяки чому. Справа в тому, що всі три марксові факти мають місце і в тваринному світі - навіть певне “зростання потреб” (якщо який-небудь звір чи людина задовольнила потребу в розмноженні, то це призвело до того, що йому стало потрібно більше їжі, щоб годувати не тільки себе, а й дітей - це так, при бажанні це можна представити як “зростання потреб”; але при чому тут історичний процес?). Маркс спростовує ці заперечення, вказуючи на подвійний характер своїх фактів: з одного боку суспільні, з іншого - природні. Ця “суспільність” полягає в тому, що люди задовольняють свої потреби в колективі. Й історія, за Марксом, є еволюцією способів колективного задоволення потреб.

Але тут виникає два заперечення. Перше: всі три марксові фундаментальні потреби так чи інакше задовольняють усі без винятку різновиди людських спільнот - інакше вони не тільки не змогли б існувати, а й взагалі б не виникли. Коротко кажучи, ці

факти мали місце і в печері палеоліту, і на держдачі ЦК КПРС. І на їх підставі еволюцію від неандертальця до члена Політбюро не з'ясувати. Як писав О. Зінов'єв, "якщо принцип марксистського повного комунізму "кожному за потребами" розуміти не помішанськи ... то він реалізується взагалі у будь-якому стабільному суспільстві в більш-менш нормальних умовах" [49, с. 70]. Інше заперечення: колективне задоволення потреб притаманне не тільки людині. Та його одного ще замало, щоб колективну здобич засобів до існування оголосити "виробництвом". Колективною здобиччю займається і зграя вовків - до речі, для задоволення тих самих фундаментальних потреб, про які писав Маркс. Але ніхто ж не стверджує на підставі цього, що відбувається "виробництво" м'яса для "споживання" його вовками?

Врешті-решт роз'яснення криється за марксовим терміном "суспільні відносини". Саме вони є специфічними для людської і, відтак, історичної колективності - тобто соціальності. Вовки можуть скільки заманеться займатися колективною здобиччю засобів до існування, але в цьому процесі вони не в ступають в стосунки один з одним у тому сенсі, що один вовк опиняється об'єктом і засобом для іншого. "Суспільні відносини" - це суб'єкт-об'єктні відносини між людьми в процесі задоволення потреб. Інакше кажучи, це - відносини влади, соціально-ієрархічні стосунки. *Соціальність - це колективність, яка інтегрована та внутрішньо диференційована владою; це колективність, яка побудована за соціально-ієрархічним принципом.*

Саме це припущення дає змогу Марксові будувати свою теорію. Колективна здобич засобів до існування там і тоді перетворюється на *виробництво*, де суб'єкт цієї здобичі перетворюється на об'єкт дій іншої людини, засіб для задоволення її потреб. Економіка як така (тобто, як процес задоволення матеріальних потреб) так само неспроможна зрозуміти історію, як і самі марксові фундаментальні історичні факти. Але все встане на свої місця, якщо представити її (економіку) в термінах діалектики панування і рабства (точніше, колективна здобич засобів до існування тією мірою перетворюється на економіку, якою перетворюється на відносини пана і раба). Маркс пояснює історію, виходячи з економіки, тому що створив *політичну* економію. Інакше кажучи, він представив економіку як процес реалізації владних та соціально-ієрархічних стосунків. Емпіричні факти економіки, якими він оперував, зрушилися не завдяки будь-якому "зростанню потреб", а завдяки тому,

що Ф. Ніцше назвав “волею до влади, яка спеціалізується як воля до їжі” [83, с. 94] і яка відома з марксизму під ім’ям “експлуатації”.

З аналогічних позицій можна проінтерпретувати і марксистське вчення про економічний “базис” та політичну “надбудову”. Маркс діяльність за самостійним політичним керівництвом суспільством, яка виступає в явному вигляді, перетворив на кінцевий продукт на надводну частину айсберга відносин панування та підпорядкування (тобто суспільних відносин, оскільки ніяких інших суспільних відносин марксистська теорія не дає, якщо не рахувати легендарний комунізм). Ці відносини проймають все суспільство, і навіть більше - роблять його *суспільством*, тобто соціальним й історичним організмом.

Можна стверджувати, що вся філософія історії Маркса не виходить за межі інтерпретації людських стосунків як соціально-ієрархічних. Історію принципово можна звести до безперервного вдосконалення механізмів примусу - такий висновок можна цілком логічно зробити з марксової теорії. Машина влади рабовласницьких деспотій є недосконалою та примітивною порівняно з машиною влади буржуазії; кожний новий суспільний лад веде до зростання масштабів та ступеня експлуатації людини людиною. Нічого іншого у фактично наявній історії людства марксизм не бачить і тому звертається з прокльонами на її адресу як до облудної та недовершеної “передісторії”. Саме з цього пункту починається марксизм-ленінізм.

1.6. Сучасна західна соціальна філософія та теорія державного управління

1.6.1. Позитивістська та постпозитивістська концепція суспільства і держави (Г.Спенсер, К.Поппер)

Наприкінці ХІХ ст. великого поширення набуває так звана органічна теорія держави *Г.Спенсера*. Основою його вчення стало розуміння держави за аналогією з біологічним організмом. Держава як “політичний агрегат”, “політичне суспільство” є орга-

нізмом, постійні відносини між частинами живої істоти". Як і будь-яке живе тіло, "політичний агрегат" проходить два основні процеси: диференціацію та спеціалізацію. Диференціація розкриває розвиток, перехід від одноманітного до багатоманітного; держава росте, збільшується за розмірами, ускладнюється її структура. Закінчення процесу диференціації знаменується "завершенням типу держави, досягненням зрілого віку, який передує занепаду". Тобто, відповідно до розвитку біологічного організму держава народжується, розмножується, старіє та занепадає.

Спеціалізація представляє об'єднання індивідів у групи-органи, кожен із яких здійснює певну, тільки йому властиву функцію. В результаті цього утворюється система органів держави. Первинно вона будується відповідно до положення частин організму: панівний клас виконує, в основному, зовнішні функції (оборони та нападу); клас рабів - внутрішні функції (вироблення продуктів харчування, підтримання життя усього суспільства); урядовий апарат є регулятивною системою, яка аналогічна нервово-мускульному апарату в живому організмі.

Аналізуючи причини походження держави, *Спенсер* ігнорує внутрішні причини, відзначаючи, що воно є результатом боротьби з іншими суспільствами, зовнішніх війн та насильства. "Саме у війнах та масових насильствах має місце закон боротьби за існування, природний відбір, "виживання сильніших", "постійна війна, боротьба за існування". Необхідна умова розвитку політичного організму більш високого типу, більш адаптованого до цієї боротьби. "Незважаючи на всі жахи первісних воєн, без них світ був би населеним лише слабкими людьми, які ховаються в печерах і живають грубу їжу" [146, с. 171].

Відповідно до цього *Г. Спенсер* виділив дві стадії розвитку та, відповідно, два типи держави: 1) примітивний, або військовий, хижий, головною функцією якого є ведення війни, тому у ньому є дуже розвинений військовий апарат - як орган нападу та оборони; 2) вищий, або індустріальний, який характеризується розвитком організації внутрішнього господарського життя. Головне заняття примітивного типу держави визначає всю його структуру життя: деспотичне "всюдипроникне око" уряду; військовий примус, палічна полкова дисципліна та "ефрейторські методи" здійснення влади знизу догори; повне пригноблення особистості державою (така держава є антиліберальною та антиіндивідуальною); примусова регламентація державою всіх сторін життя, держава висту-

пає як тотальна військова організація, в якій військо - це весь мобілізований, працездатний народ, а народ - це відпущене по домівках військо. Клас трудівників - це годувальна система на рині рабів, яка виступає лише засобом задоволення потреб урядового апарату та військового прошарку. Причому на частку рабів залишається рівно стільки, скільки необхідно для збереження їхнього життя. Основною ідеологією розвитку такої держави є виховання вірнопідданих відчуттів та безумовне підпорядкування, подібно до підпорядкування солдата своєму командирові. Головним засобом здійснення такого підпорядкування є релігія.

Отже, розвиток господарської діяльності за *Спенсером* приводить до зміни мілітаристського типу держави індустріальним, який базується на мирі, злагоді, свободі, рівноправ'ї, добровільному погодженні та кооперації. "Індустріальний тип держави характеризує вільну конкуренцію, основною діяльністю якої є захист прав громадян. Вільна конкуренція та приватне підприємництво, приватна ініціатива в усіх сферах життя є необхідною умовою та джерелом подальшого прогресу" [146, с. 197]. Відповідно до цього, еволюційні процеси він трактує як "поступові, повільні, плавні якісно-кількісні перетворення", а історичний процес розглядає як частину глобальної еволюції світу. Критерієм прогресу тут виступає ускладнення соціальної організації суспільства.

Прикладом нового підходу до розгляду низки аспектів державного управління є погляди *К. Поппера*. Вчений переконаний, що по-справжньому науковий або філософський підхід до політики і більш глибоке розуміння суспільного життя має ґрунтуватись на розгляді й тлумаченні історії людства. Відповідно до цього він намагається збагнути закони історичного розвитку і, відповідно, передбачити майбутні соціальні еволюції. Застосовуючи такі прийоми, політик будуватиме свою справу на "міцному підмурку, матиме змогу надавати практичні рекомендації, що прогнозують, які політичні кроки матимуть успіх, а які приречені на невдачу. Такий підхід, який заперечує марксистський детермінізм в історії й доводить принципову неможливість наукового знання в історії і суспільних науках, *К. Поппер* називає історичним.

Відзначаючи заслуги К.Маркса у розробці суспільних наук, *К. Поппер* водночас вказує на головну ваду марксизму - історизм, який нав'язує суспільному життю надумані закони та закономірності, призводить до безпідставних пророцтв і шкідливих утопій. Хід історії, на думку вченого, залежить від росту науково-

го знання. Оскільки він є спонтанним явищем і його неможливо спрогнозувати, то не можна передбачити й майбутнє. Тому будь-які твердження про майбутнє є безпідставними пророцтвами, з яких вилучено будь-який об'єктивний зміст.

Тенденції, що існують в суспільстві, вважає К.Поппер, не є законами. Навіть тисячолітнє існування нічого не доводить. Тенденція може змінюватися за кілька десятків років. На неї не можна спиратися і тим більше робити висновки на майбутнє. Оскільки історія суспільства не знає вічних і незмінних законів, наукова теорія історії взагалі неможлива. Ідеї історичного мислення К.Поппер протиставляє так зване соціальне конструювання. Так, на його думку, "практична діяльність людини викликана нагальними потребами моменту, а не історичними тенденціями, традиціями чи звичаями. Соціальний інженер не ставить ніяких запитань про історичні тенденції чи про долю людини. Людина є господарем своєї власної долі, тому ми можемо впливати на людську історію таким самим чином, як ми змінюємо вигляд землі" [120, с. 35]. За К.Поппером, соціальному інженерові немає діла до історії, настанов та їх суті; його цікавить тільки одне: як пристосувати ці цілі настанови до своїх власних цілей.

У цілому вчений відкидає питання про те, хто має управляти в суспільстві, оскільки немає впевненості в тому, що будуть обрані гідні правителі. Відповідно, основним питанням є те, як звести до мінімуму шкоду, що її можуть завдати негідні правителі, які доцільно створювати інститути та механізми, здатні звести до мінімуму можливі втрати.

К.Поппер піддає критиці розуміння політики, в якій акцент зроблено на суверенітеті, включаючи й суверенітет народу. Виходячи з моральних засад, він вважає, що взагалі ніхто не може бути сувереном, тобто володіти правом використовувати владу на свій розсуд. І не тільки тому, що будь-яка суверенна влада схильна до помилок, а й тому, що ніякий суверен не може мати повного права робити все, що йому заманеться. К.Поппер відкидає концепції демократії, які приписують особливу мудрість будь-кому, або безпомилковість "голосу народному".

Ідеал народовладдя передбачає, що громадяни повинні мати можливість впливати на політику тоді, коли цього забажають; що бюрократи, а також обрані особи повинні розглядатися як слуги народу і відповідно поводити себе; що закони і політика уряду повинні відображати цінності, бажання та пріоритети більшості і поважати при цьому права меншості.

Демократію К.Поппер визначає, як систему, в якій правителі можуть бути замінені мирним шляхом, а тиранію - як систему, де така заміна без кровопролиття неможлива. Забезпечуючи таким чином ненасильницьку реформу соціальних інститутів, демократія дає змогу досягти розумнішого устрою нових інститутів.

Авторитет влади, держави ґрунтується на принципі, згідно з яким держава забезпечує рівний захист усім громадянам. Саме протекціонізм постає як засіб розв'язання проблеми легітимності. Тому громадяни повинні підкорятися законові, брати на себе тягар громадських обов'язків. Дієвість закону не в санкціях, не в охоронній силі держави, а в готовності індивідів підкорятися законові, тобто в їхній моральній волі.

Отже, К.Поппер намагається довести, що демократія в звичайному розумінні - це утопія, помилковий ідеал. У такому контексті демократія є неможливою і небажаною. Адже "народовладдя" часто виявляється некомпетентним й обертається тиранією. Вчений наголошує, що "існуючі проблеми не обов'язково розв'язуються шляхом простої передачі органів влади в руки народу або його представників" [120, с. 156].

Намагання виробити інші, аніж народовладдя, критерії демократії пов'язані з концепцією закритого та відкритого суспільства. Для К.Поппера закрите суспільство - це тоталітарне суспільство, яке ігнорує особу, робить людей рабами колективу. Відкрите - це таке, що визнає цінність особи, орієнтує на індивідуальні досягнення, робить особу суверенною. Саме в такому суспільстві маси мають змогу вільно обирати правлячу еліту, демократичним шляхом змінювати уряд. У відкритому суспільстві монополія на владу не зосереджується в руках панівного класу. Все суспільство є ґрунтом, на якому виростає еліта, оскільки тут висока соціальна мобільність, яка відсутня в закритому суспільстві.

1.6.2. Погляди на природу державної влади у філософії Ф.Ніцше (за працями "Воля до влади", "По ту сторону добра та зла")

Філософська думка кінця ХІХ ст. характеризується посиленням ірраціонального напрямку, який черпає свої джерела з філософії А.Шопенгауера, В.Дільтея, А.Бергсона. Вважалось, що ду-

ховною основою всього, що існує, є позасвідоме начало, яке включає в себе волю та уявлення. Характерними рисами філософії життя є повне заперечення пізнавальної здатності розуму з його логічними формами та категоріями у визнанні світу, людини та її історії, які є ірраціональними по своїй суті. Головну увагу представники філософії життя акумулювали виключно на питаннях історії, суспільного життя, культури, створюючи тим самим всеохоплюючий світогляд, що суперечить науковому - матеріалістичному.

Яскравим виразником шовіністичних та антидемократичних поглядів німецького суспільства є *Ф. Ніцше*. Ігноруючи наукове уявлення про причини та рушійні сили, які зумовлюють розвиток соціальних процесів, - монополізацію способів виробництва, поглиблення конкуренції, дегуманізацію людських відносин, занепад культури, антидемократизацію сфери політичного життя, посилення політичної боротьби тощо, розкривав причини зіткнення ідейних, етичних та релігійних принципів. Головним критерієм значимості явищ суспільного життя був постулат "воля до влади", який розкривав рушійні сили природи та суспільного життя.

Вихідним положенням філософії *Ф. Ніцше* є визнання того, що життя сучасної Європи складається із суцільних суперечностей, які призводять до її занепаду. "Вся наша європейська культура наближається до катастрофи, ознаки та симптоми якої полягають у загальному послабленні духовного життя, поширенні песимізму, у повальному зацікавленні ідеями декаденства, у втраті віри, яка раніше становила найвищу духовну цінність, - одне слово, в нігілізмі, який знаменує наше століття". Виходячи з цього, *Ф. Ніцше* намагається подолати нігілізм та виробити нове оптимістичне вчення.

Центральною категорією вчення *Ф. Ніцше* є "життя" - як прояв об'єктивної волі, але не абстрактної волі, як у А. Шопенгауера, а конкретної, чітко визначеної волі - волі до влади, носій якої розглядається як певна нейтральна - нематеріальна та неідеальна "третя реальність". Отже, основою життя є воля до влади, яка розглядається як певне інстинктивне, ірраціональне начало, яке підпорядковує думки, почуття та вчинки людини.

Отже, за своєю природою людина у *Ф. Ніцше* - ірраціональна істота, яка живе інстинктами, позасвідомими потягами. Воля до влади розглядається як певне космічне начало, основа та рушійна сила світового процесу. На противагу науковому, матеріалістичному погляду на світ *Ф. Ніцше* висуває містичну, ірраціональну фантазію. "Весь світ - бурхливе море енергії, певна усталеність,

зміст її становить боротьба центрів сили або пунктуацій волі, які постійно збільшують або втрачають свою владу. Світ - це вічна усталеність без початку та кінця, що не приводить до жодної стабільності, не підпорядковується ніяким законам, відбувається без напрямку та мети. Це беззмістовний хаос, гра сил, яка виникає із небуття, що оточує нас, та зануреного в нього процесу, який нікуди не веде” [106, с. 320].

Саме воля виступає рушійною силою природи та суспільного життя. “Воля до влади” властива всьому живому, яке тим самим звільняє її носіїв від моральних приписів та зобов’язань. “Що є добрим? - запитував *Ф. Ніцше* і відповідав: “... Усе, що посилює відчуття влади, волю до влади, саму владу в людині... все негарне випливає з її слабкості, невпевненості у собі” [106].

Ф. Ніцше стверджував, що більшість “має бути засобом для посилення меншості, більшість не можна розглядати як тих, що мають право на щастя та благополуччя”. *Ф. Ніцше* простих людей називав “неповноцінними”, доводячи, що вони повинні страждати, якщо це необхідно для появи людини, яка концентрує в собі “волю до самої влади” та саму владу. Саме таку теоретичну модель запропонував *Ф. Ніцше* для заперечення та критики ідей, які проголошували соціальну справедливість, рівність, свободу. Отже, він заперечував демократію, мораль та правові принципи тогочасного суспільства, яке переживало значну кризу. На його думку, ніщо не завдає такого зла, як подані переконання “найнебезпечнішого симптому занепаду здорових форм життя”. Виходячи з цього, *Ф. Ніцше* вважав, що демократія, яка існувала в тодішньому суспільстві, зведена до формальної констатації рівності всіх громадян перед законом і не забезпечує стабільного життя. Особливо його непокоїв факт, що демократія породжує такі хвороби, як “робіничий клас”, соціалізм, як явище, протиприродне рівності, яка заперечує наявність багатих та бідних. Соціалізм як принцип рівності між людьми, на думку філософа, заперечує “волю до влади як основу права сильного”. “Вищим людям необхідно воювати з масами та протистояти демократичним тенденціям”. Згідно з цим *Ніцше* порушує питання: хто ж може бути носієм влади, з якого соціального прошарку це людина має походити. Хто така надлюдина, “білява бестія”, - надзвичайний, хижий звір, який усюди рикає, шукає здобичі, постійно сподівається на перемогу. Праобраз “надлюдини” *Ніцше* вбачав у римському, арабському, німецькому, японському дворянстві. Його ідеал він вбачав у Цезарі, Макіавеллі,

Наполеоні - це сильні люди, абсолютно вільні, не обтяжені ніякими моральними та правовими нормами, а натовпи таким людям повинні підкорятися.

Тому, на думку *Ніцше*, можна навіть пожертвувати занепадом цивілізації задля появи надлюдини. "Надлюдина" - це високий біологічний тип, який так належить до простих людей, як вони самі до мавпи". Тому він не пов'язував виникнення надлюдини як суб'єкта влади з певною людською расою, вважаючи, що її потрібно виростити, жертвуючи заради цього усім. Саме тому Ніцше вважав себе пророком, що провіщає прихід нового "володаря", "вождя", "фюрера", який буде спроможний забезпечити порядок на землі. Аморальність, антидемократизм, жорстокість, антигуманізм, великі війни, перемога одних людей над іншими - основні положення вчення Ф. Ніцше, які заклали основу ідеології фашизму.

Таким чином держава, за Ніцше, - це основний засіб "теїї", управління нею має доручатися окремим володарям землі, великим особистостям, одноосібному вождю, фюреру. Держава - не мета, а засіб боротьби за вищу владу, для ведення війни, для завоювання.

1.6.3. Неофрейдизм (Е. Фром)

Проблема самореалізації індивіда у філософії неофрейдизму - предмет спеціального аналізу. Коли розкрити сутність сучасних західних концепцій погляду на людину, то простежується відповідна зміна соціально-філософських парадигм: у центрі досліджень життєдіяльності індивіда постає проблема його саморозвитку та самореалізації. Більше того, якщо раніше розкриття та реалізація сутності людини розглядалась передусім як така, що відповідає інтересам суспільства, корпорацій та "зовнішньоорієнтованого індивіда", то сьогодні переважна більшість робить акцент на те, наскільки суспільна система відповідає справжній самореалізації індивіда. В межах цього аналізу сучасних напрямів розвитку філософської теорії державного управління доцільно розглянути соціально-філософську теорію *Ерика Фромма*. Вибір аналізу теорії людини та її самореалізації пояснюється тим, що він вперше започаткував спробу створити певну теорію "неомарксизму", доповнивши фрейдизм марксизмом, використовуючи при цьому по-

ложення екзистенціалізму. На відміну від З. Фрейда, в якого особистість цілком створена із біологічних компонентів - Едипового комплексу, лібідозних бажань, інстинктів самозбереження та самонасолоти, *Е. Фромм* не ігнорує роль соціально-економічних умов у поведінці індивіда; більше того, він підкреслює, що людина - істота соціальна, яка завжди має здатність відповідним способом себе реалізувати [161, с. 79].

Для розуміння людської сутності *Е. Фромм* застосовує поняття людської природи, "як центру, навколо якого розгортається процес всієї життєдіяльності як суспільства в цілому, так й окремих індивідів. Основу людської природи становлять фундаментальні психічні потреби, вроджені та незмінні, які виступають у формі прагнень людського "Я" до свого практичного втілення. Нам, людям, властиве глибоко укорінене бажання реалізувати свої здібності. Відповідно до цього потреба у самореалізації виступає домінуючою властивістю людської сутності, а сама самореалізація індивіда - смыслом його життя" [161, с. 126].

Згідно з цим, людська природа, будучи вродженою та позаісторичною, виступає не тільки основною рушійною силою діяльності індивіда, а й метою всього історичного прогресу. "Вона є критерієм розвиненості людського в людях, ступеня відповідності родовому призначенню. Реалізувати її максимальною мірою - головне смисложиттєве завдання кожного індивіда". З метою визначення шляхів реалізації людської сутності *Е. Фромм* запровадив поняття "соціальний характер" як "взаємозв'язок індивідуальної психічної сфери та соціоекономічної структури" [161, с. 156].

"Будучи результатом впливу соціально-економічної системи суспільства на індивіда, виконуючи функцію задоволення потреб суспільства в певному типі характеру та обумовлених цим характером потреб індивіда, соціальний характер має задовольнити внутрішньо властиві людині релігійні потреби" [161, с. 158]. Таким чином, соціальний характер виступає своєрідним способом реалізації людської сутності як на рівні суспільства, так й окремого індивіда, відповідно до цього він є результатом адаптації людської природи до суспільних умов.

Здійснюючи аналіз типів суспільних систем, які спостерігаються в історії розвитку людства, *Е. Фромм* приходять до висновку, що жодна з них не надала повної можливості для адекватних людській природі самореалізації та саморозвитку індивіда. Пояснюючи це, він запроваджує дві центральні категорії своєї концепції, а

саме буття та оволодіння, через які розкривається таємниця та трагедія людського життя. “Оволодіння та буття є двома основними способами існування людини, переважання одного над іншим визначає відмінність в індивідуальних характерах і типах соціального характеру, і тому вони розкривають потенціальні можливості людської природи” [161, с. 45].

Реалізація сутності індивіда перебуває в залежності від формування внутрішньої установки на буття та оволодіння, тому вона не може бути продуктивною або непродуктивною. Відповідно до установки на оволодіння як способом існування індивіда, який стверджує хибну, ілюзорну форму самореалізації, або орієнтується не на конкретну людину, а на певну річ. Це все свідчить про те, що людська природа має здатність реалізуватися вкрай обмежено, досить часто набуває гіпертрофованих форм [161, с. 104]. Відповідно до цього індивід здійснює себе як річ, товар, а не як людина. Він культивує в собі соціальні якості, які деформують його внутрішню природу. При цьому слід відзначити, що у *Фромма* принцип оволодіння передбачає обмеження свободи, самостійності та цілісності іншої людини, прагнення індивіда до самоутвердження з іншим шляхом панування над ним або підпорядкування йому.

Отже, за Е. Фроммом самоутвердження індивіда передбачає перетворення людини на засіб, а не на мету реалізації власної природи. Для ілюстрації крайньої форми втілення цього принципу Е. Фромм використовує соціальний портрет ринкового характеру, який є характерним для індивіда сучасного суспільства. Специфічною формою реалізації сутності “ринкової людини” є повна і цілкова адаптація до соціальних умов, відповідно до чого самореалізація індивіда вимагає постійної зміни свого “Я”, щоб таким чином не втратити попит на себе. Тобто, це передбачає функціонування людини відповідно до логіки “мегамашини”, частиною якої є індивід, це і є головною умовою ефективного втілення його людської природи [162, с. 452].

Самоздійснення “ринкової людини” має, отже, вкрай відчужені форми, а саме вона є відчуженою від своєї природи, своєї праці, від інших людей і, врешті, від самої себе. Замість втілення в процесі своєї життєдіяльності істинних людських фізичних та духовних якостей, вона максимально реалізує просте відчуження всіх їх - відчуття оволодіння. Концепція істинної, людської самореалізації індивіда пов’язується з практичним втіленням принципу буття та адекватної йому форми відносин між людьми - кохання як основ-

ного втілення гуманістичних відносин між людьми, самореалізація індивіда є метою та кінцевим критерієм здійснення принципу гуманізму.

Розкриваючи сутність самореалізації, *Е. Фромм* розкриває проблему її способу, розглядаючи його активність - цілеспрямовану поведінку, результатом якої є відповідні соціально корисні виміри. "Активність - не зовнішня зайнятість, а внутрішня активність, продиктована використанням людських потенцій. Бути активним - значить дати проявити свої здібності, талант" [162, с. 480].

Шукаючи шляхів виходу із хворого суспільства, *Е. Фромм* відзначає, що "нове суспільство може бути створене тільки в тому разі, якщо в людському серці відбудуться глибокі зміни, зміниться сам об'єкт поклоніння. Необхідно просто змінити своє ставлення до життя, цінностей. . . Тільки поклоніння буттю виражається у любові, може стати певним началом, яке здатне змінити сучасне суспільство і створити можливості для істинної самореалізації індивіда." Іншим аспектом, на який звертає увагу *Е. Фромм*, є розуміння характеру взаємодії індивіда та суспільства, де центром відносин має стати індивід, його розкриття та самовдосконалення. Тому, виходячи з цього, тільки в індивідах, в їх людській природі, а не в соціальній системі криється джерело змін. Тому вчений звертається до людського серця, а не до соціально-економічних систем.

Отже, *Е. Фромм* ігнорує вплив соціальних умов на особистість, покладаючись на активну роль внутрішньої людської природи. Водночас він визнає значення соціальної системи у зміні можливостей для повної самореалізації індивіда, звертаючись до образу нового суспільства. Відповідно до цього, сутність "людини є незмінною, вродженою, позаісторичною, і тільки неадекватні їй соціальні умови життя не дають можливостей для повного втілення цієї сутності. Істина саме і полягає в тому, що назавжди даної, однакової сутності людини не буває, оскільки вона завжди відображає рівень розвитку суспільства, який і формує цю сутність людини" [161, с. 115].

Отже, людську природу *Е. Фромм* розглядає як рушійну силу, мету та критерій розвитку суспільства. Це, в свою чергу, порушує питання про самодетермінацію не лише людської природи, а й життєдіяльності індивіда. Відповідно до цього самодетермінація - важлива сутнісна складова процесу самореалізації індивіда, бо саме не зовнішні причини зумовлюють прагнення людини до втілення

себе, а внутрішні, адекватні її людській сутності потреби, інтереси, цілі, ідеали

1.6.4. Культурологічний напрям у соціальній філософії та теорії держави (О.Шпенглер, А.Тойнбі, П.Сорокін)

Окрім еволюціоністського та революційного підходів, які базуються на ідеї прогресу суспільства, існують так звані циклічні теорії розвитку суспільства, які розглядають окремі типи культур як історично замкнені утворення, відповідно до цього аналізуються цикли їх розвитку

У праці “Присмерк Європи” *О Шпенглер* розгортає ідею культурно-історичного циклу в поєднанні з принципом дискретності локальних культур У цьому контексті слід відзначити, що таку ідею ще до нього висловив у праці *М Бердес* “Кінець Європи” Та на відміну від свого попередника, він абсолютизує ідею, яку він висуває, відповідно до цього самотність культурного розвитку розглядається відокремлено, ніби вибудовуючи всеохоплюючу культурно-історичну концепцію, згідно з якою за кругообігом історії завжди неминучою йде загибель культури

Таким чином, міфологема - це не лише певна гра уяви, а й певний ідейний вплив Міф, на відміну від теоретико-академічного підходу, своє завдання вбачає не в тому, щоб призвести до духовних переорієнтацій Тому тлумачачи культурну історію всіх часів та народів, *О Шпенглер* утверджує неможливість досягнення чужих культурних світів Розглядаючи першофеномени минулих культур, тим самим обґрунтовуючи єдність, зв'язок та спадкоємність культурної історії, філософ говорить про їх принципову непросвічуваність, їх відсіченість у часі та просторі, це так звана “загибель у собі та недоступність для інших”

Відомо, що предметом дослідження *О Шпенглера* виступає культурно-історичний феномен Учений чітко протиставляє історію природи і навіть вибудовує низку відповідних антитез, які підкреслюють полярність природного, з однієї сторони, і культурно-історичного буття - з іншої Природа та весь “сталлий світ” існують у поняттях “причинність”, “простір”, а культурно-історичне буття “є душа, яка перебуває в стані становлення”, “час”, “доля”, “життя” *Шпенглер* переносить метод споглядання живої природи

за межі природного світу на арену історичного існування. Етапи життя організму - народження, цвітіння, занепад. Смерть або природний кругообіг часів року проектується на житті культури.

Саме тому кожен культурний організм від народження проходить природний процес за принципом певного кола, досягає свого апогею - цвітіння, а потім, разом із виснаженням життєво-творчого пориву, спускається вже у формі цивілізації до свого природного кінця. Таким чином, першоприципом культурної історії (яку вчений розглядає як історію відокремлених культур) є органічна закономірність, а в самих глибинах історизму обґрунтовується натуралізм, який його заперечує. Отже, це свідчить про те, що культура з часом втрачає свою специфіку, а також зведена до принципів біологічного функціонування, своє духовне "супнатуралістичне" значення. Так і виникає за *Шпенглером* кожна культура як якийсь органічний порив певної душі, що дозріває у надрах "прадуші", спрямованої до самовираження та самовизначення, самоформування. Відповідно до цього, релігія, мистецтво, наука, вся духовна культура - це певний вияв "колективної душі", епіфеномен життєвого пориву. З точки зору самоцінності та смислу культуру в *Шпенглера* виправдати неможливо. Жодна із світових культур (а їх автор виділяє вісім) не має у його системі ніяких пріоритетів перед іншою і відбувається тому, що в його методології взагалі не лишилося місця для поняття оцінки. В концепції вченого взагалі не існує ніяких орієнтирів та критеріїв щодо оцінення певних форм культури. Сфера природного, в яку поміщена історія, - аксіологічно нейтральна. Єдине, на що *Шпенглер* звертає увагу в дослідженні певних культурних організмів, то це на аналіз з точки зору інтенсивного цвітіння, багатства представлених ними форм.

У праці "Присмерк Європи" *Шпенглер* говорить про захист високої духовної культури перед обличчям механічно-споживацької цивілізації, що вже насувається, яка не "має волі до протистояння". Отже, *Шпенглер* витісняє духовно-особистісне начало стихією життєво-безсвідомих поривів, таким чином вдаючись до обезсмислення культури, що само собою вносить розлад до культурно-духовних начал.

Це є підтвердженням того, що *Шпенглер* заперечував існування загальноплідської культури і людства взагалі як соціального явища, "людство - порожнє слово". Відповідно до його концепції, всесвітня історія розпадається на історію восьми замкнених у своєму розвитку великих культур, точніше культурно-історичних типів:

китайської, вавилонської, єгипетської, індійської, античної (аполонівської), візантійсько-арабської (магічної), західноєвропейської (фаустівської) і культури майя. На думку вченого, в процесі становлення перебуває дев'ять - російсько-сибірська культура. Кожна з цих культур є "живим організмом", а історія культури - його біографією. Культура, як жива істота, має свій відрізок життя приблизно в 1000 років, після чого вмирає і залишається тільки її форма - цивілізація. Так, на думку *Шпенглера*, двотисячний рік мав стати роком смерті "фаустівської культури", після чого продовжить своє існування лише європейська цивілізація, яка позбудеться лібералізму та демократії і перетвориться на жорсткий цезаризм.

Кожна культура характеризується своєю унікальністю, неповторністю, своєрідністю, підпорядковується внутрішнім законам, разом з тим проходить одні й ті ж стадії: народження, розквіт, занепад та смерть. Східний розвиток *Шпенглер* називає "живою творчою історією-культурою", а західний розвиток - цивілізацією, яка містить тільки мертві продукти культури.

Доречно відзначити, що існує так звана плюралістична схема культурно-історичного процесу ствердження замкненого розвитку культур. *Шпенглер* виступає проти перенесення науково-природничих підходів на історію. Природа та історія розглядаються як два вкрай протилежні способи передбачення дійсності у системі картини світу; за *Шпенглером* природу слід тлумачити науково, а історія вимагає поетичної творчості.

Шпенглер відмовився від пошуку законів розвитку суспільства - "справжня історія має долю, але ніяких законів". Ідею долі *Шпенглер* поклав у центр своєї філософії культури. Доля, як ядро міфологічного, релігійного та художнього мислення, є сутністю всієї історії і, на противагу природі, не підлягає формам раціонального пізнання, а тому адекватно зрозуміти інші культури неможливо. Кожна з великих культур, писав *Шпенглер*, володіє таємничою мовою, світовідчуттям, цілком зрозумілим тільки тому, чия душа належить до цієї культури. У свою чергу доля є власним видом існування прафеномена, з якого виводяться всі феноменологічні багатства культури: мистецтво, математика, політика, право. За своїм змістом прафеномен близький до поняття ентелехія (нематеріальне, життєве начало, яке визначає розвиток організму).

Шпенглер підкреслює внутрішню єдність (точніше, взаємообумовленість форм мистецтва, наука, політика і т.п.), у кожному типі культури "існує глибока спільність форм між диференціаль-

ним обчисленням і династичним державним принципом епохи Людовіка XIV, між державним устроєм античного полісу та Евклідовою геометрією, між просторовою перспективою західного малярства і подоланням простору за допомогою залізниць, телефонів і далеkobійних гармат, між контрапунктичною інструменталістською музикою та економічною системою кредиту” [166, с. 456].

Розкриваючи аспект протиставлення культури та цивілізації, він відзначає, що смерть культури знаменує не тільки припинення творчої діяльності, а й спрямування енергії на підкорення простору, експансію. На думку Шпенглера, імперіалізм - це чиста цивілізація, у ньому невідворотна доля Заходу. Тому перехід від цивілізації означає відмову від демократії, прав людини, політичних свобод, вступ до ери цезаризму.

На відміну від *О. Шпенглера*, у *А. Тойнбі* існує зовсім інше розуміння цивілізації, а саме всі існуючі типи культури. Саме в такому контексті вчений виділяє 6 основних типів: 1) первинні відокремлені цивілізації (єгипетська, андська); 2) первинні невідокремлені цивілізації (шумерська, мінойська, індська, шапська, майя); 3) вторинні цивілізації (вавилонська від шумерської, давньоіндійська від індської, давньокитайська від шапської і т.д.); 4) третинні дочірні (православно-християнська, російська, західна, арабо-мусульманська, японська); 5) застигли цивілізації (ескімоська, спартанська, османська, кочова); 6) нерозвинені цивілізації (далекосхідна християнська, далекозахідна християнська). Критерієм розвитку цивілізацій, на думку вченого, виступає “найбільш повний розвиток внутрішнього самовизначення, закладений у цій цивілізації” [134, с. 250]. Відповідно до цього вчений здійснює порівняльний аналіз цивілізацій, значну увагу при цьому приділяє особливостям їх розвитку.

Природу занепаду цивілізацій Тойнбі пояснює трьома основними причинами, а саме, втратою творчого потенціалу меншістю, відмовою більшості підкорятись меншості й наслідувати її поведінку, втратою соціальної єдності суспільством” [148, с. 304].

Отже, варто відзначити, що поняття цивілізації в різних культурологічних напрямках у межах соціальної філософії та теорії держави трактується по-різному, скажімо, *А. Тойнбі* ототожнює його з культурою, *Морган* саме цим поняттям характеризує більш пізні, досить зрілі етапи в розвитку суспільства, розкриваючи основну відмінність цивілізації від дикості та варварства. Цивілізація ще розглядається як особлива сфера, частина культури, як це у

О. Шпенглера - “окремі мертві предмети культури”, “рівень культури суспільства”.

Досить цікавою спробою пояснення суспільства як системи, що розвивається, є концепція еволюції типів культури П. Сорокіна. Він розглядає історичні закони як прояв людської природи, а людину як головну та необхідну передумову історії. “Будь-яка зміна історичного процесу, будь-який крок вперед чи назад є справою честі людини і без неї не здійснюється... Людина завжди була єдиним творцем своєї історії [141, с. 138.]

В основі історичної концепції П. Сорокіна лежить теза про пріоритет системи цінностей, значущостей, чистих культурних систем, носіями яких є індивіди та соціальні інститути. Історичний процес є циклічною флуктуацією типів культури, кожна з яких - індивідуально неповторна система цінностей. Виходячи з цього, учений виділяє три типи культури: чуттєвий, де домінує безпосереднє чуттєве сприйняття дійсності; ідеаціональний, де домінує раціональне мислення; ідеалістичний, що базується на інтуїтивному пізнанні й діяльності. Кожна система культури втілюється в право, філософію, мораль, структуру суспільних відносин, які змінюються шляхом криз, революцій, воєн, соціальних катастроф. Саме так П. Сорокін пояснює конкретні типи культури, як системи взаємодії індивідів та соціальних груп на засадах певних соціокультурних цінностей.

1.6.5. Соціологія та державне управління

На межі XIX та XX ст. соціологія вступає в якісно новий етап свого функціонування. Найбільш чітко простежується обмеженість абстрактно-теоретичних методів пізнання, які переважали на першому етапі, вперше постає питання про необхідність виділення соціології як самостійної науки. Найбільш яскравими представниками соціології в цей період є *М. Вебер*, *Г. Зіммель*, *Е. Дюркгейм*. Їх заслуга полягає в тому, що вони вперше вказали на принципову відмінність законів суспільного розвитку від законів природи та своєрідність соціологічних методів пізнання. Особливе продовження ідей цих вчених є напрями досліджень, як соціологічний аналіз, структурно-функціональний, конфліктний, системний,

аналіз розвитку та функціонування суспільства, розвивається також емпірична соціологія, особливого розвитку набувають методи збору та аналізу емпіричної інформації, теорія виміру, здійснюються пошуки загальної теорії соціології, відбувається бурхливий розвиток спеціальних соціологічних теорій.

У межах своєї теорії *М. Вебер* розглядає механізми соціальної взаємодії, які включають суб'єкти взаємодії і фактори, які впливають на їх поведінку. Така взаємодія приводить до нових, більш стійких зв'язків - соціальних відносин. Відповідно до цього, суспільство *М. Вебер* розглядає як соціальну взаємодію факторів, які забезпечують розвиток та функціонування суспільства. Отже, *М. Вебер* розглядає економічні відносини як одну із ліній, яка визначає соціальну диференціацію суспільства.

Система політичного панування організаційно оформляє виділення та закріплення управлінської праці з визначенням соціальних привілеїв. У зв'язку з цим *М. Вебер* вказує на необхідність бюрократії як такої системи управління, що вимагає професійних експертів і відрізняється ієрархією, безособовістю, безперервністю, конкурентним добором. Щоб уникнути тиранії бюрократів, доцільно, на думку вченого, реалізувати ідеї плебісцитарної демократії, відповідно до якої силу парламентської демократії повинен доповнювати лідер, обраний прямим голосуванням народу.

Держава за *М. Вебером* - це відношення панування людей над людьми, яка спирається на легітимне (тобто, визнане зі сторони керованих) насилля як засіб [13, с. 646-647].

М. Вебер виділяє три основні типи легітимного панування, які характеризують мотиви підпорядкування. *Перший тип* - легальне легітимне панування, яке передбачає правову державу, де все підпорядковується закону. Будь-яка влада, що видає та забезпечує дотримання законів, - легальна. Разом з тим, на думку вченого, вона не може бути нелегітимною, тобто не визнаватись населенням, оскільки вона завжди будується на засобі примусу. З іншого боку, в суспільстві може існувати також нелегальна влада, наприклад, влада мафії.

Другий тип - традиційне легітимне панування, що базується на вірі у непохитність, священність устоїв та звичаїв. Такий тип є характерним для монархічної форми правління.

Третій тип - харизматичне панування - передбачає особисту відданість керівникові, вождю, святу віру в особливі його якості, в його священний дар (харизма).

Існують також й інші типи легітимності, а саме ідеологічні (класова, націоналістична) та інші, пов'язані з виправданням влади тією чи іншою ідеологією. На думку Вебера, політична нестабільність, державні перевороти в сучасному світі, як правило, свідчить про кризу легітимності.

1.6.6. Структурно-функціональний аналіз державно-управлінських відносин (Т.Парсонс)

Відповідно до функціонального підходу суспільство - це єдиний організм, який складається з багатьох елементів, кожен із яких виконує певну функцію, яка спрямована на задоволення суспільних потреб та забезпечення цілісності та усталеність суспільства. Тому з'ясувати сутність суспільних процесів та явищ можна, виходячи із аналізу їх функцій у суспільній системі. І тому суспільство зберігає свою стійкість та усталеність, оскільки реалізує необхідні йому функції.

Будь-яка функція - це певна роль, яку виконує людина, відповідно до цього кожна роль, на думку Парсонса, може характеризуватися п'ятьма основними характеристиками: 1) емоційною - одні ролі вимагають емоційної стриманості, інші - розкутості; 2) способом отримання - одні існують як певні приписи, інші завойовуються; 3) масштабом - частина ролей сформульована та суворо обмежена, інша - зовсім розмита; 4) формалізацією - дії в межах чітко встановлених правил або довільно; 5) мотивацією. І оскільки кожна людина одночас виконує кілька соціальних ролей, то можливим є виникнення міжролевих конфліктів. Слід також відзначити, що сам процес входження в соціальну роль може бути утрудненим характерними особливостями особистості. Рівнем її розвитку та здібностей, професійної та моральної підготовленості, ціннісних орієнтацій, оцінкою ролевих вимог. На жаль, на такий аспект у своєму дослідженні *Т.Парсонс* окремої уваги не приділив.

Розвиваючи теорію структурного функціоналізму, *Т.Парсонс* виділяє чотири основні функції соціальної системи, реалізація яких безпосередньо забезпечується різними підсистемами суспільства. Так, зокрема, "в середині соціальної системи функцію адаптації здійснює економічна підсистема, функцію цілісності - політична підсистема, функцію інтеграції - правові інститути та звичаї, відтво-

рення структури - система вірування, мораль, інститути освіти, виховання тощо. Цілісність суспільства, на думку вченого, досягається шляхом інтеграції загальноприйнятих соціальних цінностей та норм” [112, с. 73]. Відповідно до цього суспільство розглядається як система відносин між людьми, основним єдиним принципом якого є норми та цінності.

Особлива увага в межах функціонального підходу приділяється аналізу влади, розгляду її як “основної властивості соціальної організації”, “способу самоорганізації, який базується на доцільності розподілу функцій управління та підпорядкування як джерела гармонії та узгодженості інтересів”. У свою чергу Парсонс визначає владу як “здатність системи забезпечувати виконання її елементами прийнятих зобов’язань”. При цьому влада розглядається як певний засіб узгодження інтересів, а тому й інтеграції суспільства. Варто також відзначити в контексті цікавий підхід до розуміння цього питання представниками конфліктологічного підходу, які появу політичної влади пов’язують з протистоянням інтересів, з утвердженням відносин панування та підпорядкування.

1.6.7. Теорія конфліктів у державному житті суспільства (Р.Дарендорф, П.Блау, К.Бодуінг)

Методологія розвитку конфліктологічного підходу дістала свій розвиток у працях таких учених, як М.Вебер, Р.Дарендорф. Так, зокрема, М.Вебер у межах свого підходу виділяє три лінії соціальної нерівності: багатство, престиж та владу. В основі соціальної нерівності за М.Вебером лежать не тільки володіння власністю на рівні прибутків, хоча це досить суттєво, а й нерівність за своїм статусом, який дає змогу виконувати ту чи іншу соціальну роль та забезпечує можливість досягнення певного становища в суспільстві, а також рівня володіння реальною владою, власне належністю до тих чи інших політичних сил. На відміну від свого попередника, Р.Дарендорф головну причину конфлікту вбачає у владі одних груп над іншими.

Також відзначимо, що Р.Дарендорф, обгрунтовуючи можливість існування незліченної множинності класів, у роботі “Суспільні класи й класові конфлікти в індустріальному суспільстві” передусім намагається переосмислити зміст вихідного поняття -

класів. На його думку, люди об'єднуються в клас як представники, носії однакового авторитету в системах підпорядкування. Під системою підпорядкування він розуміє різноманітні об'єднання людей в суспільстві: державу, фабрику, церкву, футбольний клуб тощо. Через різні обставини й особисті якості члени системи мають різний авторитет, володіють різною владою. І оскільки систем у суспільстві надзвичайно багато, то в ньому існує практично необмежена кількість класів. Одні й ті ж самі люди водночас належать до різних класів. Більше того, в різних системах підпорядкування вони займають різні позиції: в одному випадку - панівну, в іншому - підлеглу. Вступаючи в полеміку з К.Марксом, дослідник відзначив, що в сучасному індустріальному суспільстві класова боротьба не має місця, оскільки для нього характерні умови, за яких люди постійно змінюють свої соціальні позиції: в одній системі вони можуть бути підлеглими, а в іншій займати панівну позицію. Головне - це суспільна злагода, що дає можливість спільними зусиллями створювати матеріальні та духовні блага, рухатись шляхом прогресивного розвитку.

Будь-яке суспільство, стверджує Р.Дарендорф, у кожен момент свого розвитку зазнає певних змін. Соціальні зміни є всюди. Відповідно, будь-яке суспільство таїть у собі соціальний конфлікт, і він всюдисущий. Кожен елемент суспільства сприяє його зміні. Будь-яке суспільство спирається на насильство певних його членів над іншими. Виходячи з концепції вченого, конфлікт охоплює собою соціум у цілому, адже він є постійним конфліктом індивіда та соціальних спільностей. Подолання конфлікту призведе до руйнації соціальних зв'язків і відносин. Суспільству, вважає дослідник, необхідна відмінна від марксистської парадигма бачення майбутнього: не революційна боротьба, а досягнення цілей різних соціальних груп шляхом угод, погоджень, толерантності, еволюційних змін. Різні типи суспільства відрізняються між собою не наявністю чи відсутністю конфлікту, а лише різним ставленням до нього з боку влади. Конфлікт існує навіть у найдемократичнішому суспільстві, в якому він великими можливостями демократії знімається, проте в будь-який момент він може змінити характер розвитку такого суспільства. Таким чином Р.Дарендорф доходить висновку про те, що "той, хто вміє впоратись з конфліктами шляхом їх визнання та регуляції, бере під свій контроль ритм історії. Той, хто програє таку можливість, отримує цей ритм у субпротивників" [174, с. 78].

Отже, основне положення “конфліктної моделі суспільства” Р.Дарендорфа зводиться до твердження про загальну та принципову неможливість уникнути колізій суспільного життя. Неefективними, на думку соціолога, є і заходи запобігання конфліктам, “які можуть лише загнати його в підпілля, надати йому тимчасову відстрочку, затримати його неминучий вибух”. Тому колізії “мають отримати офіційне суспільне та державне визнання і піддатися “інституціоналізації”, тобто регулюванню та управлінню з боку спеціально створеної з цією метою системи узаконених закладів.

1.6.8. Постіндустріалістські концепції суспільства і держави (У.Ростоу, З.Бжезинський, А.Тоффлер)

Сучасна “технократична хвиля” на Заході складається з розмаїття підходів, схем та концепцій. На основі порівняння традиційного та сучасного суспільства у 60-ті рр. виникла та набула розвитку теорія індустріального суспільства. Так, зокрема, у праці У.Ростоу “*Стадії економічного росту. Некомуністичний маніфест*” виокремлено п’ять стадій еволюції суспільства: 1) традиційне суспільство продовжує своє існування від первісного суспільства аж до 1780 р. (року створення парової машини); 2) стадія підготовки переходу до індустріального суспільства; 3) індустріальне суспільство; 4) стадія зрілості індустріального суспільства; 5) стадія масового споживання. Відповідно до запропонованої У.Ростоу теорії критерієм прогресу виступає зміна характеру виробництва та споживання. Він оперує показниками рівня розвитку промисловості, науки, техніки, накопичення національного доходу. Будучи прибічником приватної власності, У.Ростоу вважав, що соціальна структура є наслідком професійного поділу праці. Саме тому, що нинішній стан суспільного розвитку перестав задовольняти людей, учений вважає за необхідне в рамках капіталістичного вибору зробити низку перебудов як у галузі економіки, так і в галузі політики, духовного життя тощо. Особливо підкреслюється значення планування, яке б враховувало централізм (державу) й плюралізм (самостійність) капіталістичного господарювання

У 70-ті рр. ХХ ст. неабиякого розвитку набуває теорія “постіндустріального суспільства”, відповідно до якої суспільство у своєму розвитку проходить три стадії: 1) доіндустріальну (аграр-

ну); 2) індустріальну; 3) постіндустріальну, яку *З.Бжезинський* називає “технотронною” або “техногенною”, а *А.Тоффлер* “надіндустріальною”. Якщо для першої стадії характерним є пріоритет сільського господарства, для другої промисловість, то для останньої - розвиток сфери послуг. Кожна така стадія має свою соціальну структуру, мету, специфічну організацію. У постіндустріальному суспільстві такими інститутами виступає наука, освіта та наукові співтовариства (вчені). Виділені стадії відрізняються одна від одної, передусім, первинним продуктом та самим фактором виробництва, тобто технологією як способом отримання кінцевого результату та роллю в ньому людини як суб’єкта застосування такого конкретного способу. Саме тому для третьої стадії “фундаментальним продуктом” є послуги, знання та досвід людини, передові технології - організаційні та інформаційні. Людина виступає в ролі творця, суб’єкта перетворення об’єктивної дійсності, а в кінцевому випадку - і самого прогресу.

На нашу думку, доцільно докладніше спинитись на основних положеннях концепції “технотронного суспільства”, яку запропонував *З.Бжезинський* у роботі “Між двома віками: роль Америки в технотронній ері”. Повідомляючи про наступ “технотронної ери”, *З.Бжезинський* доводить, що сучасне західне суспільство перетворюється на “технотронне суспільство”, соціально-економічні, політичні та культурні структури якого формуються під впливом техніки та електроніки, комп’ютерів та засобів масової інформації. “Технотронне суспільство, на його думку, - це якісно інший рівень розвитку людської цивілізації, оскільки тут втрачають своє первинне значення політична боротьба та соціальні конфлікти, і тому в результаті прагматичного підходу до вирішення соціальних проблем людина здобуває щастя, задоволення та спокій” [173, с. 78].

Отже, модель “технотронного суспільства” *З.Бжезинського* являє собою технократичну утопію, яка “змальовує рай суспільства майбутнього”. В цій утопії пересічна людина не розглядається як активний суб’єкт історичного процесу, оскільки їй відводиться роль послушного автомату, який діє відповідно до попередньо встановленої програми, спрямованої на раціональну експлуатацію “соціальних талантів”. Така концепція перетворює людину на запрограмованого робота.

Варто відзначити, що концепція “технотронного суспільства”, по суті, мало чим відрізняється від теорії індустріалізму 50-х рр., хоча вона і базується на осмисленні нових тенденцій розвитку суспільст-

ва Їх об'єднує єдина ідейна установка, яка суттєво відрізняє сучасні технократичні моделі майбутнього від утопій минулих століть Зокрема, якщо утопія минулого органічно включала в себе критику об'єктивної дійсності заради передбачуваного кращого майбутнього, то технократичні моделі ХХ ст. орієнтовані на збереження статус-кво. Образ майбутнього в цих утопіях базується не на критичному ставленні до соціального буття людей, а на проектуванні перспективи зняття суперечностей сучасності за рахунок досягнень науки та техніки, але не реальних тенденцій розвитку конкретних соціально-економічних та культурних структур капіталістичного суспільства, а на людську цивілізацію в цілому.

Схожих поглядів з З. Бжезинським дотримується основоположник концепції "постіндустріального суспільства", американський соціолог Д. Белл, який визнає, що сучасне капіталістичне суспільство охоплене глибокою кризою і що "наслідком цієї кризи є втрата громадянської позиції, безпосередньої готовності підпорядковуватися закону, поважати права інших людей, утримуватися від можливості особистого збагачення за рахунок суспільних благ" [9, с. 251-252]. На відміну від З. Бжезинського, Д. Белл не тільки допускає можливість виникнення конфліктних ситуацій у майбутньому, а й прямо говорить про те, що в "постіндустріальному суспільстві" посилюватиметься розрив між різними культурами, що приведе до соціального незадоволення, яке виникне на основі збереження економічної нерівності та соціальної несправедливості.

О. Тоффлер виділяє такі головні предмети форми власності: 1) земля - на етапі "першої хвилі" суспільно-історичного розвитку, 2) предмети та знаряддя праці - на етапі "промислової хвилі", 3) інформація - на сучасному етапі науково-технічного прогресу.

Учений вважає, що телекомунікації, біотехнології, програмування, інформатика й електроніка поступово змінюють форми дегуманізації праці, становище робітника в системі виробництва, його функції. Під час третьої хвилі, пише О. Тоффлер, мова йде переважно про участь робітника у прийнятті рішень, збільшенні виробництва за рахунок універсалізації працівника, про рухомий графік роботи замість жорсткого, можливість вибору захоплення творчості тощо. "Потогінна система не виправдала себе - ефективність виробництва досягається тим, що всі працівники беруться до справи більш уміло та вдумливо" [149, с. 264].

Сповідуючи футуралістичний підхід до розуміння суспільного розвитку, О. Тоффлер відзначає, що "ідея футурошоку передба-

чає адаптацію, тобто необхідний баланс не тільки між масштабами змін у різних прошарках суспільства, а й між швидкістю змін, які відбуваються в навколишньому середовищі, й обмеженістю людської реакції. Невідповідність між цим викликає так званий “шок майбутнього”. Тому О.Тоффлер використовує майбутнє в ролі певного інтелектуального засобу, який допоможе цілісно зрозуміти сьогодення, розв’язати особисті та суспільні проблеми [149, с. 6].

“Прискорений темп змін - це не просто боротьба індустрій та держав. Це конкретна сила, яка глибоко входить у наше особисте життя, змушує грати нові ролі та ставить перед обличчям нової психологічної хвороби, яку О.Тоффлер і називає футурошоком” [149, с. 11]. Футурошок - тимчасовий феномен, продукт бурхливих перемін у суспільстві, що виникає в результаті накладання нової культури на стару.

У контексті сучасної соціальної філософії на особливу увагу заслуговує “критична теорія суспільства” Ю.Хабермаса. В межах своєї теорії філософ здійснює так звану “ідеальну реконструкцію соціальних моделей та інститутів минулих суспільних формацій (у їх первинному некорумпованому, ідеологічно “незаплямленому” вигляді)” [158, с. 65]. Відповідно до цього він ставить перед собою, по суті, апологетичну мету: визнати об’єктивно можливим звести до мінімуму конфлікт класових інтересів, що лежить в основі структури суспільства. Важлива роль при цьому належить “критичній діяльності” громадської думки, яка має бути спрямована на нейтралізацію (шляхом публічних дискусій) боротьби соціальних сил (класів) та на раціоналізацію політичного панування, яке має запобігти децизіонізму, вакханалії бюрократичних рішень.

У праці “Зміни структури суспільності” Ю.Хабермас формує тенденцію до ідеалізації та реставрації минулих політичних лозунгів та соціальних моделей. Ю.Хабермас стверджує, що в сучасну епоху могутні тенденції економічної кризи можуть бути витіснені політичною та адміністративною, які аж ніяк не можуть бути причиною загострення конфлікту. Це можливо лише завдяки новим функціям держави, однією з яких є урівноважити соціальні сили та забезпечити класовий компроміс. За Ю.Хабермасом, єдина можлива криза суспільної системи - це сфера “соціокультурна, яку порушує адміністративна експансія держави... Абсолютно дисфункціонально щодо суспільної системи діє мистецтво та етика людських комунікацій, їх інституалізація забезпечила б високий ступінь розвитку суспільства” [177, с. 78]. Відповідно до цього

Ю.Хабермас не може не визнати, що завдання соціокультурної сфери вирішує капіталістична держава всупереч принципам демократії та гуманізму. Причина цього криється в неправомірній експансії держави у не підвладну їй сферу культурних традицій. Але спонукають до цього державу не економічні та політичні інтереси монополій, а нова, більш дієва в сучасних умовах ідеологічна сила, з якою себе й ототожнює держава. Це - основний важіль антидемократизму.

На думку Ю.Хабермаса, з розвитком науки та техніки в історії західноєвропейського суспільства відбувається так зване "перегрупування сил". Особливого значення набув "могутній антиемансипаційний фактор", що став результатом зміни економічного примусу на ідеологічний, здолати який можливо виключно не шляхом політичної боротьби класів, а лише "критичною рефлексією суспільства"

У межах своєї концепції Ю.Хабермас вдається до визначення місця та ролі техніки в житті суспільства; відповідно до цього він пропонує в системі суспільства виділити два рівні інституціональну структуру суспільства та включену в неї підсистему цілераціональних дій, яка має назву "технічна система, що розвивається". "сфера інструментальної дії", "праця взагалі". "Якщо дія в інституціональній сфері базується на спілкуванні, інтеракції, комунікаціях, які орієнтуються на успадковані культурні цінності, і сам характер спілкування з необхідністю передбачає діалог, соціальну взаємодію, то діяльність людей у підсистемі цілераціональної дії в процесі виробництва має монологічний характер" [177, с. 89]. Спілкування за Ю.Хабермасом необхідне, але тут комунікації не забезпечують спільного обговорення та розробки соціальних норм і відповідно до цього не виконують справжніх функцій спілкування. Отже, філософ штучно ізолює виробничу діяльність від діяльності із сфери соціального, підміняючи реальні відносини між людьми абстракцією "цілераціональної дії", яка здійснюється виключно за технічними критеріями. Таку штучну типологію Ю.Хабермас застосовує до пояснення принципу класифікації нинішніх та минулих систем. "Ми можемо розрізнати типи суспільних систем залежно від того, переважає в них цілераціональна дія чи інеракція" [177, с. 109]

На думку Ю.Хабермаса, в теперішніх умовах відбувається загальний процес раціоналізації у веберівському розумінні. "При включенні соціальних інститутів у так звану технічну систему починається інституціональна криза суспільства, порушується співвідношення, яке історично склалося між системою влади та культурною спадщиною". За Ю.Хабермасом, панування завжди

визначається політичними та економічними інтересами (більше того, на його думку, суспільні інтереси збігаються з інтересами влади у функціонуванні системи). Науково-технічний прогрес за концепцією філософа виступає в ролі засобу підтримки та ідеологічного обґрунтування панування.

Ю.Хабермас пише, що, не маючи можливості виправдати своє деструктивне для культурного життя суспільства вторгнення у сферу соціальної взаємодії, управлінський апарат запозичує аргументацію в технократії, посиляючись на потреби науково-технічного прогресу, підмінюючи традиційну ідеологічну програму смислу та цілей існування цього суспільства “ерзацем”, що його пропонує технократія. Така програма має псевдосоціальний характер. Самі критерії тут “деполітизуються”, тісно пов’язуючись із сферою технічної дії. Оскільки від прогресу науки та техніки залежить багато сторін суспільного життя (передусім економічне зростання), відповідно до цього розвиток системи в цілому обумовлюється логікою науково-технічного прогресу.

“Технократична свідомість” при цьому проникає значно далі, ніж ідеологія попереднього типу, її складніше проглядає рефлексія. На відміну від минулих ідеологій, вона загрожує інтересам не одного тільки класу, а й “вступає в протиріччя з емансипаційним інтересом людства в цілому”. Тут, на думку Ю.Хабермаса, під загрозою опиняються фундаментальні умови нашого існування: мова, форми соціалізації та індивідуалізації, можливість інтерсуб’єктивного спілкування взагалі, встановлення вільних від панування комунікацій.

Отже, Ю.Хабермас намагається розкрити причини антидемократичних позицій певних прошарків технократії, яка є виразником інтересів могутнього капіталу, монополій, військово-промислового комплексу. Відповідно до цього філософ намагається викрити причини ідеологічної “підтримки” суспільних інтересів. Активізацію ідеологічної діяльності держави він пов’язує в кінцевому випадку з інтересами тих, хто приймає нові напрями науки та техніки. Тому “технократична ідеологія”, за Ю.Хабермасом, не пов’язується з певним класом чи групою, яка володіє політичною владою. “Технократична свідомість являє собою незалежну від суспільної системи ідеологію панівних еліт у високорозвинених індустріальних суспільствах. Філософ достатньо часто відзначає, що під технократичною ідеологією слід розуміти передусім суспільні інтереси, спрямовані на деполітизацію суспільної думки. Тут же виникає питання, чиї це інтереси? Ю.Хабермас не за-

лишає без відповіді це запитання, вважаючи, що це “втілений у розвитку науки та техніки ціннісний інтерес, властивий самій науці, інтерес “техніко-інструментальний”, який прагне до універсального втілення в історії шляхом підпорядкування “загального емансипаційного інтересу” людства. Ця тенденція, на думку Ю.Хабермаса, обґрунтовує політичний вакуум інститутів, що занепадають, кризу соціокультурного життя, поширення “всезагальної позитивістської свідомості”, фетишизацію науки.

На особливу увагу в контексті теорії суспільства Ю.Хабермаса заслуговує запроваджений ним принцип субординації двох рівнів соціальної дії, що пов’язується з інтерпретацією феномену техніки. Він не бере до уваги ті суспільні умови функціонування та розвитку техніки, які не можуть бути розглянуті ним як “ідеологія”. В теорії Ю.Хабермаса “техніка” (поза “ідеологічним” маніпулюванням” її потенціалом) є дещо пасивним явищем, досить інертною сукупністю могутніх засобів. Це є підтвердженням того, що він недооцінює значення техніки як особливої сторони людської життєдіяльності, як того, що володіє власними закономірностями фактору науково-технічного прогресу, рушійною силою історичного розвитку. Цим самим Ю.Хабермас намагається встановити певну упорядковану субординацію соціокультурного та технічного рівня суспільства. Ця запропонована модель будується на абсолютному розмежуванні цілей та засобів. Соціальна сфера інтеракції, культури протистоїть праці; ці сфери взаємопроникають одна в одну. Тому виробництво аж ніяк не впливає на соціальний прогрес. Ідеї та норми подальшого розвитку розробляються членами суспільства на культурно-комунікативному рівні і “спускаються” у сферу технічної реалізації.

1.7. Державно-управлінська проблематика в українській філософській думці

1.7.1. Державно-управлінські погляди В.Липинського

Традиційно В.Липинського вважають ідеологом і творцем української державницької думки, оскільки саме він дав відповідь

на складне й важливе запитання для українців, яке, передусім, стосувалось того, “як вийти з тисячолітнього блудного кола нещастя, щоб Україна сталася врешті державою”, що її віднайшов у дослідженні трагічної долі України й оформив у так званому своєму “Державницькому Євангелії”. Варто відзначити, що соціально-політичні та історичні погляди В.Липинського досить різнобічні - від консервативної демократії до конституційного консерватизму. В.Липинського по праву вважають засновником державницької школи в українській історіографії. До появи його праць українська історіографія перебувала під панівним впливом народницької концепції, головними розробниками якої були М.Костомаров, В.Антонович, О.Лазаревський, М.Грушевський. Центром своєї уваги вони визнавали народ, під яким розуміли, в основному, так звані “селянські маси”, вважаючи, що відродження народу і визволення його з неволі можна досягти шляхом підпорядкування йому інтересів суспільних груп. При цьому, визнаючи селянські низи за рушійний чинник історії, вони упереджено ставилися до держави як чужої, ототожнюючи державу та її органи з насильством й утиском.

В.Липинський, на відміну від представників народницької школи, вважав, що держава, особливо національна, відіграє передусім творчу роль в організації, управлінні та обороні суспільства, тобто мова йшла про концепцію держави, яка розвинулась в Англії, Німеччині, Росії, а також у польській історичній науці. Тому ще до Першої світової війни В.Липинський утвердився на думці, що Українська держава повинна бути національною і незалежною. Зокрема, у своєму так і неопублікованому трактаті “Меморіал до Українського Комітету про наше становище супроти напруженої ситуації в Європі” (1912 р.) він сформулював концепцію самостійної Української держави, яка опирається на демократичні засади, незалежно від конституційної форми (конституційна монархія, республіка тощо). Згодом, удосконалюючи цю тезу, він аргументував, підносячи рівень українського політичного мислення до західного, зокрема англосакського, що без держави немає нації, є лише народ в етнічному розумінні.

Отже, це дає підстави говорити, що В.Липинський започатковує нову школу української історіографії - державницьку школу українського елітаризму, яка відстоює український патріотизм, любов до Батьківщини в ім'я співіснування всіх її мешканців на спільній українській території, закликає до наслідування нації, історичних постатей і знаходить це в шляхті, в старшині козацькій,

чинний і вірний, аж до смерті відданий своїй владі. Ця школа спи-рається на традицію і релігію, знаходить у нашій історії дідично-монархічні прецеденти і відстоює монархічну форму української майбутньої влади. Погляди на оцінку держави в завершальній формі викладено в його останній історичній праці “Україна на переломі” та політичному трактаті “Листи до братів-хліборобів”. Спиринимось докладніше на запропонованих концепціях.

“Україна на переломі, 1657-1659: замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті” (1920 р.) стосується переломної доби в історії України XVII ст., коли спроба створити власну державу за Гетьманату Б. Хмельницького не завершилась успіхом. Розробляючи нову версію цієї праці, вчений на прикладі давно минулих і в переносному розумінні сучасних історичних невдач намагався показати землякам правильний шлях до успішного втілення ідеї української державності.

У праці “Україна на переломі” В. Липинський розглядає головні проблеми в історії України XVII ст.: побудову української козацької держави, яка розвивалась від автономізму до майже повного незалежності, ролі еліти (аристократії) і роль видатної особи (гетьмана Б. Хмельницького) в історії України і застосовує аналітико-концепційний метод дослідження. Інтерпретуючи по-новому питання форми державного устрою за часів Б. Хмельницького і беручи до уваги монархічні й абсолютистські плани гетьмана, В. Липинський розвиває власну теорію Гетьманату, яка базується на династично-дідичних засадах із становою репрезентацією. Він доходить висновку, що на тогочасному етапі історичного розвитку найперспективнішою формою державного правління в Україні була б гетьманська монархія, бо вона змогла б легітимізувати державну владу. А згідно з цим тільки гетьманське правління слугувало б і регулюючим чинником, і виразником інтересів різних груп тогочасного українського суспільства.

На основі аналізу співвідношення між верховною гетьманською владою і різними групами тодішнього українського суспільства, тобто військовим запорізьким духівництвом, міщанством, селянством і непокозаченою шляхтою, В. Липинський конструює модель нової української аристократії (еліти), відводячи їй головну державотворчу роль. Тут же вперше вчений застосовує структурний підхід до окреслення окремих прошарків війська запорізького. Пізніше виникла теорія структурованого суспільства, рушійною силою якого В. Липинський вважав еліту в плюралістичному сенсі.

Прославляючи гетьмана Б.Хмельницького як чи ненайбільшого державного діяча в історії України з огляду на його непересічні політичні, військові та організаційні здібності, В.Липинський вибудовує культ-міф великої людини і легендарного героя навколо особистості Б.Хмельницького. Саме у його постаті історик вбачає “свідомого державного керманича”, що підтверджує його відповідь польським комісарам: “Дав Бог те, що є володарем та держу руську землю...”. Саме він збудував державу, підпорядкувавши їй усі суспільні верстви, послідовно йшов до формування самостійної держави, базовими цінностями якої виступають створення сильної влади, спертої на здібних до праці та підпорядкованих урядовців, до чого призначив шляхту; і друге - забезпечив молоду державу на майбутнє династичним чинником із свого роду.

Достатньо модне тоді застосування культу героя до визначних, наділених небувалими ознаками історичних постатей і творення легенд та міфів довкола їх особистостей, яке відбувалось під впливом неоромантичної історіографії, набуло значного поширення в тогочасній Європі. Сьогодні це видається анахронізмом, однак у певних періодах історії воно мало сенс як засіб розбудови національної та історичної свідомості суспільства. У пізніших творах, зокрема “Листах до хліборобів”, В.Липинський фактично уникає неоромантичного підходу до розуміння історії підкреслення ролі великої людини в історичному процесі, замінивши його на соціологічний, теоретико-політологічний аналіз співвідношення між державою, елітами та суспільством.

Окремої уваги заслуговує також його концепція територіально-політичного громадянства, згідно з якою людина, яка живе і працює на території України, платить Українській державі податки, служить в армії чи адміністрації, виконує суспільно-корисні функції, є громадянином України і політичним українцем незалежно від етнонаціональної, релігійної чи расової приналежності.

Представляючи українському народові перлини західної культури і відкидаючи всі східні експерименти та ідеологічні течії, Липинський характеризує українців як лицарів, еліту, шляхту, “панів-хліборобів” і “панів-робітників”, тим самим доводячи українцям можливість бути лицарською нацією, оскільки вони мають свою традицію, освячену лицарськими чинами і можуть бути вихованими не на східних, а на західних зразках державницьких націй. Відповідно до цього В.Липинський сформулював ідеї нової державницької системи (класократія) і форми (монархія) для Украї-

ни, оформивши їх у так званому “українському синтезі двох різних тіл”. Оскільки тут виникає суттєва проблема “збудувати державність у народі, який належить до двох релігій - католицької і православної, з поділу котрого зародились і розвиваються дві різні культури, два різні світогляди, дві різні орієнтації - західна і східна”... “Маючи в собі і Схід, і Захід, одну і другу церкву, приймаючи в собі непереможний історичний напрям, коли ми хочемо бути нацією, ці два напрями під гаслом єдності та індивідуальності нашої національності в собі весь час маємо гармонізувати. Без такої гармонізації ми гинемо як нація: підпадаємо - не завоюванню чужою зброєю, а власним внутрішнім розкладом - під вплив то східної Москви, то західної Польщі”... [76].

Отже, з точки зору вченого Українська держава має існувати не тому щоб краще жилося її громадянам, а тому, що вона має забезпечити “синтез двох культур, двох цивілізацій, об’єднання Сходу із Заходом”. Щоб поляки і росіяни вірно служили державі, на території якої вони живуть, а для цього ця держава мусить мати моральні цінності, якусь притягувальну силу українській нації, в ролі якої і виступає месіанська ідея, яка є синтезом Сходу та Заходу.

Першим кроком до поступу українського народу є його внутрішня перебудова: “Народ треба зорганізувати, виплекати в ньому національно-державницьку свідомість, тому що він такої не має. Для цього потрібно вибороти свободу, витворити лад на українських землях, що покликана зробити провідна верства, яку, у свою чергу, потрібно витворити власними зусиллями усього народу” [76].

Найважливішим твором В.Липинського є “Листи до хліборобів”. Ця праця, видана у 1926 р., є вершиною його ідеологічної творчості, оскільки тут він формулює ідею побудови української самостійної держави як класократичної трудової монархії (мова про це йде у четвертому розділі). Це праця про те, як створити та утримати за життя здібний до управління державою провідний клас-аристократію, без якої існування Української держави неможливе. Автор трактує державу як перманентну й абсолютну вартість, найвищу форму організації суспільства у розвинених народів, у тому числі й українського. Зазначаючи у вступному слові, що дух його книги це - “державництво і патріотизм”, В.Липинський наголошує, що Українська держава повинна бути національною, оскільки держава, особливо національна, відіграє вирішальну роль в організації та обороні суспільства. На підставі такої тези він доходить

висновку, що без “держави немає нації, є лише народ в етнічному розумінні”.

У першій частині роботи вміщено гостру критику української наддніпрянської інтелігенції й характеристику української національної ідеї. “Збудувати державу й українську націю можна лише внутрішніми зусиллями найсильніших, а не через пацифізм, чи слабких боягузів, чи зрадницькою байдужістю політичних спекулянтів. Боротьба забезпечить перемогу, коли вестиметься в ім’я України, а не для самої перемоги у ній тих чи інших сторонніх чужих впливів”. Під цим кутом зору В.Липинський критикує роль українських політичних партій у Першій світовій війні. Основні недоліки та прорахунки цього періоду в тому, що “самостійність української демократичної інтелігенції завжди кінчається зрадою, бо для неї краще Керенський, ніж український хлібороб. Інтелігентське відродження нації велося в Україні під гаслом інтернаціоналізму, а не рідної власної землі. Народна держава була невдалою спробою, оскільки політичною формулою панування республіканської демократії завжди був компроміс золота, якого їй і не вистачило” [76]. В той же час джерелом трагедії України не була нездатність інтелігенції, а слабкість української хліборобської аристократії. Демократичні республіки можуть існувати тільки серед націй, державний апарат яких був організований аристократичною монархією. Оскільки українська демократична інтелігенція - це організм без хребта, а спроби створити такий хребет, тобто державний апарат, спертий на армію та аристократію, ні до чого не призвели, тому клас хліборобів, об’єднаних під владою українського монарха - гетьмана, повинен цей хребет нації створити й зорганізувати Українську державу. Розглядаючи демократію, Липинський має на увазі не економічне походження чи замкнений суспільний стан, а метод політичного управління.

З точки зору В.Липинського “ніхто не може збудувати держави, якщо ми самі собі її не збудуємо... Якщо хочемо бути нацією, то самі мусимо нею стати і державу збудувати. Український народ не може бути безформною та невиробленою масою... Нашим найважливішим обов’язком повинно бути організування такої авторитетної групи, навколо якої міг би національно з’єднатися і політично зорганізуватися український народ. Створити таку групу можна тільки тоді, коли: 1) нащадки старих спольщених чи змосковлених “панів” об’єднуються з новою хліборобською аристократією, яка зростає в селянських масах, в один національно свідо-

мий стан; 2) коли створиться українська дідично-монархічна гетьманська влада, без якої український сільський, хліборобський клас знову перетвориться на різні політичні, економічні й національно ворожі групи” [75, с. 67].

“Стихийне й неусвідомлене національне почуття народних мас зможе виявитися й усвідомитися тільки в такій аполітичній формі національного існування, при якій українська національна ідея була б персоніфікована в особі одного-єдиного Голови Української Національної Держави, який символізує собою повагу, силу, єдність і неподільність цілої Української Нації” [75, с. 79]. Саме так Липинський визнає Гетьманат за основу для майбутнього устрою України. Суспільство він ділить на три верстви, кожна з яких відіграє визначену їй роль: еліти, продуценти, інтелігенція. Найважливіше місце В. Липинський відводить елітам (за його термінологією - правлячій верстві, провідній верстві, національній аристократії), оскільки вони (а не народ чи маси) є провідниками і організаторами нації, головним двигуном побудови національної держави та творцем історії. Кожна верства має власну еліту, яка функціонує згідно з динамічним принципом постійного поповнення і кругообігу (циркуляції).

Продуценти (робітники, хлібороби, буржуазія, пролетаріат), тобто верства, яка виробляє матеріальні блага, в концепції Липинського є основою суспільства. Найважливішу роль відіграють хлібороби (селяни і землевласницька шляхта), оскільки вони пов'язані із землею та територією, на котрій живуть і працюють, а тому і є найстарішою, найкориснішою верствою суспільства. Саме тому В. Липинський адресує до братів-хліборобів свій найважливіший твір.

Третя частина “Листів...” аналізує національну аристократію як таку і розглядає методи її формування: класократичний, охлократичний й демократичний.

У четвертій частині “Листів...” мова йде про політику як уміння вибору методу здобуття та організації влади й устрою громадянства, який уможливив би будову і збереження окремої держави на українській землі і забезпечив існування та розвиток української нації. В такому контексті В. Липинський розглядає питання походження аристократії, які є ключем до пізнання цілісності політичного і суспільного устрою, що тим самим дало йому можливість запропонувати власну ідеологію як форму нового світогляду... “Моя книга не претендує бути коротким і популярним політичним рецептом, який би звільняв від політичного думання і дія-

ня. Вона є довгим і тяжким шляхом, який я пропоную пройти моїм землякам, якщо вони хочуть почати думати іншими категоріями, ніж ці, що призвели до руйни України”.

Липинський висуває основні критерії до політичної діяльності, відзначаючи, що “і в тяжкій державницькій праці мусите пам’ятати, що навіть найважче завдання може бути виконане, коли є стихійне, вроджене хотіння - ясна ідея, усвідомлююча хотіння; воля та розум, потрібні для здійснення ідеї; віра в Бога і в те, що дана ідея відповідає Божому закону; любов до людей та до землі, серед яких і на якій має здійснюватись дана ідея” [75, с. 469]. Варто відзначити, що концепція Липинського побудована винятково на християнстві - “тільки віруюча людина може з користю виконувати свої суспільні завдання”. Адже, на його думку, “працю над нашим спільним удосконаленням, над наближенням себе і земляків до нашого спільного ідеалу уможливить і полегшить власне глибока віра в Бога. ... це віра в те, що Бог дав людям для виконання добра й уникання зла розум та можливість волевиявлення, що створив він нації здатними до оздоровлення” [75, с. 470]. “Саме християнська покора й визнання ушкодженості як людської природи, так і цілих народів, відкинення матеріалістичного світогляду й нерозривне пов’язання основ віри та релігії з завданням народу є основними формулами для спасіння України. Лише тісний взаємозв’язок релігії з політичним завданням відродження України визначили нове місце України у світі як посланницю людей тих земель”.

У той же час він відзначає, що “ми не робимо з політики релігії, ані з релігії політики ... Політика - це меч і сила продуктивна та матеріальна, але щоб ця матеріальна сила не оберталась у взаємно себе поїдаючих звірів, необхідна духовна ідея “вогонь”, “самопосягата”, дати яку - обов’язок інтелігентів. Її не потрібно шукати, вона вже створена віками, саме християнська релігія, яка створила нову культуру і нові держави й здатна відродити Україну з руїн більшовизму в державу українську”. Слова Липинського звучать сьогодні, на початку ХХІ ст. як заклик: “Об’єднані одним християнським духом ... поширте своїми словами християнський дух, який навчить покори, вірності, послуху, дисципліни і збереже від найбільшої спокуси сучасності - збунтованої проти Бога гордості людського розуму”. “Україна - це не рай на землі, а найкраще виконаний обов’язок для Бога і людей”, який має змінити перш за все світогляд своїх земляків.

Розкриваючи сутність та структуру Української держави, В.Липинський пропонує цікавий погляд на організацію суспільства як “природного, етичного явища, як такого, що створене задумами Господніми”. Український народ “має своє місце в цих призначеннях Божих, місце боротися за земське, дочасне і остаточне - вічне буття”. В добу, коли правда і справедливість мали б вирішальне значення і реально здійснювались, не було б ані варварів, ані напасників на чуже добро, тоді б повністю виконувались Божі закони і не було б на світі сучасного лиха. Але доки не настане пора таких “Божих місць”, народи, суспільства є поневоленими організовуватись на свій лад саме тому, що організувати народ, на думку В.Липинського, означає боротись за владу в суспільстві і згодом - за свою державу і націю.

“Цю боротьбу завжди веде така суспільно-активна група громадян, яка має свідомість самоврядності території, на якій те громадянство живе і до якої воно прив’язане. Де ж береться така активна група, той прошарок людей, який засвоїв те чи інше відношення до правди і до свого краю, і що мають хотіння те, своє відношення громадянству передати, вони переплітаються у суспільстві, мов нитки в пряджі, і дозрівають з них суспільні напрями думок. Ці напрями створені і засвоєні активними громадянами, для яких характерним є сила напруги та ступінь сприйняття свого громадянства. Відповідно до цього такі люди діляться на різні суспільно активні меншості, найактивніша з яких набуває потрібного авторитету та підтримки і відповідно організовує суспільство на свій лад. Творить владу, вирішує про свою державу та управляє суспільством як його провідна верства”.

Саме тому, з точки зору В.Липинського, суспільства складаються з тих, хто править, і тих, що ними правлять. Ті, хто править, являють собою лише частину від активної меншості народу, поза якою існують інші більш або менш чисельні групи активних людей, які можуть співпрацювати з провідною правлячою верствою або не співпрацювати. Ці активні групи порівняно до пасивної більшості народних мас становлять активну меншість.

В.Липинський пояснює, що пасивна більшість - це більшість суспільства, що чисельно переважає, яка спочатку не реалізується, оскільки вона не вирішує політичних справ і не здійснює владних функцій. Саме так більшість спільноти дає організувати себе активною меншістю. Відповідно до цього й ведеться боротьба в

суспільстві між активними меншостями за володіння над пасивною більшістю, в якій не може бути байдужих, оскільки мова йде про власну державу і націю, про добро і правду, красу рідного краю [75, с. 357].

В межах цього аналізу особливої уваги заслуговує виокремлення Липинським таких трьох активних меншостей: 1) непродукуюча інтелігенція, переважно *республікансько-соціалістична*; 2) *націоналістичні організації* “отаманські” і анархічні з мріями “наполеонів”; 3) *продуценти-патріоти*, вихідці з консервативної хліборобської верстви, які є найменш зорганізованими, тому “що на хвилі історії втратили власних провідників, шляху, або знеохочені до всякої національної праці іншою меншістю”.

На основі проведеного ретельного аналізу історії як власного народу, так й інших В.Липинський доводить, що відродження держави і нації в Україні фактично неможливе без самоорганізації хліборобської верстви, яка спроможна забезпечити державі тривалість своєю консервативною силою, втримуватиме рівновагу між поступом і реакцією і забезпечить державі свою боротьбу з ворожою опозицією. Відповідно до цього він називає способи, як організувати цей хліборобський клас, визначає його обов'язки в цій державі, яку він фактично має збудувати і стати його основою.

Більш широко В.Липинський розглядає концепцію держави, “як природне і кінцеве явище нарівні із суспільством”, тому що держава є природною і кінцевою метою розбудови суспільства. Згідно з цим способом, її організації чітко оформлюються тоді, коли “переможна активна меншість, натхненна бажанням реалізації своїх ідей, саме потребою охопити все суспільство, організовує з тою метою свою владу та її знаряддя - адміністрацію. Зорганізоване тими чинниками громадянство стає державою” [75]. У результаті цього вчений виділяє три основні елементи творення державного організму - “*територія*, наче тіло цього твору, *народ* - душа в тому тілі, що діє за допомогою збірного розуму громадянства, і *влада* - це совість і воля того збірного організму”. “Від того, яке це тіло - територія (велике плодове, багате чи навпаки), яка душа народу (здорова, розважна, свідомо, віруюча чи навпаки) та яка воля - влада (справедлива, жертвна, чуйна і рішуча) залежить якість сили її добробуту громадян, їх висота та щастя”.

У межах цієї праці В.Липинський вдається до розгляду необхідності створення окремої української держави та обговорює важливість державницької традиції, так званої національної аристокра-

тії для “відбудови й вдержання держави і визначає умови відбудови і тривалості такої держави, як: створення нової української аристократії духу, пов’язаної із землею (хлібороби) і створення тією елітою суспільства за допомогою нової “ані демократичної, ані націоналістичної методи і створити державу ієрархічним ладом”.

Значну частину своєї праці В.Липинський присвячує питанню організації еліти-аристократії, від якої залежить доля України. Аристократія - це ті громадяни, що стали провідною верствою в державі і нації “без огляду на те, чи ближче вони, чи далі сгоять від правди, організували і будуть організовувати державу. Саме тому від цієї еліти в першу чергу залежить, на яких засадах базується та держава і, відповідно, які духовні цінності вона відстоюватиме у нації”.

Учений намагається пояснити принципи формування еліти, а саме ті основні “напрями в громадянстві, з яких творяться різні активні меншості, які через своє ставлення до правди та до справ свого краю оформлюються у певний світогляд. Поступово кожна активна меншість, що політично дозріла, на основі свого світогляду створює план організації свого суспільства, оформлює ідею держави, до якої прагне та, здобувши владу, намагається перетворити свої плани в конкретні дії”. “Так в силу того, що вона намагається досягнути авторитету в суспільстві, і саме тому, що кожна меншість репрезентує свою правду - ведеться боротьба ... за владу з владою” [76, с. 131].

“Саме тоді, коли активна меншість відстоює ту державну форму, яка відповідає її світогляду, вона формує свій державний устрій, в результаті чого для цілого суспільства вона стає національною елітою, тобто аристократією, яка повинна репрезентувати водночас свою матеріальну силу й моральний авторитет. Люди цієї категорії войовничі, лицарські, не шукають власної користі”.

Аристократію В.Липинський розглядає не для означення старої родової аристократії, а як владу найкращих. Тому провідні верстви (еліти), не зважаючи на методи, за допомогою яких вони досягли влади, здобувши її, відразу ж стають аристократією, відповідно до чого вони є організаторами та провідниками. При цьому він звертає особливу увагу на природний сталий процес зміни еліти в державі, який зумовлюється вимогами розвитку держави і створює нові напрями, а відтак і нові активні меншості. “Коли перестарілими стають ідеї давньої еліти, тоді новий ідеалізм нових людей відмолоджує суспільність на основі тих самих правил, а

саме формування нових активних меншин з-поміж яких найбільш активна займає місце давньої еліти” [75, с. 104]. Щоб забезпечити суспільну єдність провідних верств, на його думку, еліта має змінюватись відповідно до вимог та обставин, “мусить відмолоджувати себе щораз новим активним елементом”. Висновок один: “українство за своєю природою є рухом верхів: активних елементів, що прибувають із Заходу, й активних елементів, що виділяються з народних мас”.

У межах цього погляду В.Липинський показує, що він не обмежує формування нової української аристократії виключно одним класом - хліборобами, адже, на його думку, нова еліта - “це найкращі між військовими, найкращі між робітниками, найкращі між інтелігентами, найкращі між промисловцями - ось нова українська аристократія”. Це ще раз підтверджує, що формування української держави можливе лише на основі створення нової аристократії. При цьому відзначимо, що в концепції, запропонованій В.Липинським, мова йде не лише про особу гетьмана як основу нового устрою, а й про організаційні способи та ознаки, що характерні для аристократії, яка повинна мати віру у своє послання, містицизм, релігійність, патріотизм, спиратись на основу *територіальності* (кожен, хто живе в Україні, є українцем без огляду на своє походження, мову й релігію на засадах *державності*; кожний, хто патріотично працює для української держави і нації, є українським державником).

Головним джерелом нової української аристократії є так званий “імперіалізм духу”, тобто “вроджене хотіння влади і містицизм, в розумінні віри в законність цього хотіння, основними ознаками якого є завзяття, витривалість, непохитність, жертвовність, сміливість, ризикованість, рішучість і самопосягата, що мають свої джерело в містицизмі, який зміцнює вроджений імперіалізм”.

Важлива роль у концепції В.Липинського також належить гетьманству, “без якого не може сформуватись нова авторитетна державотворча українська верства, не зможе хліборобська частина тієї верстви об’єднати й організувати свій хліборобський клас і не зможе біля того найдужчого українського класу об’єднатись українська нація та зорганізуватись Українська держава”.

Розглядаючи відносини активних меншин і пасивних мас, В.Липинський шукає в історії приклади для утвердження своїх тез і прецедентів для майбутньої держави, розглядаючи при цьому питання способу появи еліти та методу, за яким еліта організовує

суспільство, державу, націю. При цьому він розглядає три основні методи організації суспільностей і держави, якими користуються національні аристократії: *охлократія*, *демократія* і *класократія*. “Різниця між демократом і охлократом у тому, що охлократ відверто диктує політично, а демократ диктує приховано фінансово. Результати їх дій відомі: охлократ застосовує насильство, а демократ - компроміс; охлократ творить насильство буком і гвардією, демократ досягає компромісу пропагандою і політичними партіями; охлократ відстоює передусім політичну “догму” й обожнює регіментацію нації, демократ розраховує виключно на визиски. Перший досягає всіх своїх цілей, накидає громадянству свою волю і тим спричиняє неволю більшості, другий досягає своїх цілей, залишаючи суспільству позірну волю”. Третій тип відстоює солідарність селянської класи і об’єднання для добра цілого села з найкращими людьми з інших господарств, який В.Липинський називає *класократією*.

Виходячи з об’єктивних реалій, учений приходить до висновку, що скрізь між людьми - в усі часи і серед різних народів - на верхи вибираються три різні суспільні типи: перший усе вирішує і здобуває брутальною силою; другий - грошима і спекуляцією; третій - важкою працею при плузі, ковалті. Але тут же постає питання: звідки береться в одного такий нахил вживати той чи інший метод стосунків між людьми і чи всі три методи є вродженими чи це наслідок умов, виховання.

Проаналізувавши деякі закономірності історичного розвитку, які супроводжувались віковою боротьбою громадян за владу і державу, учений назвав три політичні методи, які характеризуються теренами, обставинами, расою, культурою та епохою, - охлократичний, демократичний, класократичний.

Охлократія - це механічний спосіб володіння сильно пов’язаної групи над натовпом. Охлократія зароджується там, де знищено економічне й культурно зорганізоване життя і коли класово неорганізований і недисциплінований народ перемішався в хаотичний натовп. Це метод організації суспільства під примусом і механічно, він знаходить своїх прихильників серед військових.

Демократія як метод національної аристократії твориться з невойовників, “вона повстає там, де внаслідок невпорядкованого народного господарства й обмеження поступу, особливо внаслідок власної або чужої колоніальної експансії так перемішалася расово і класово суспільство, що природні згрупування людей на підставі однорідності занять втратили свої сили та починають зовсім розпадатися”.

Особлива роль у концепції В.Липинського належить класократичному методу, оскільки саме завдяки йому можна організувати Українську державу та націю, тим більше, що цей метод найбільшою мірою відповідає етиці, українській традиції та психології народу. Адже, на його думку, “класократичний метод забезпечує найбільшу гармонію між суспільністю (народом і державою), між тими, хто править, та тими, що ними правлять; такий устрій має забезпечити взаємодоповнення суспільства і держави, а отже створить єдність, переповнену національним духом”.

“Національна українська аристократія дає відразу свідоцтво своїх власних прикмет, саме тому людина, яка стає класократом, мусить мати такий світогляд і особисті прикмети, які дають заповуру сили, чесності і розуму тієї аристократії”. При класократії керівництво у державі належить таким організаторам матеріальної продукції нації, які для виконання організаторських функцій уміють самі зорганізуватись, тобто вміють обмежити свої індивідуальні інстинкти, вміють підпорядкувати їх одному монархічному прововоді та мають досить сили, щоб не претендувати на диктатуру.

У чому відмінність класократії від інших устроїв? Вона спирається на сильних і здібних до самоорганізації войовників, які виробляють матеріальні блага, і з відповідним авторитетом духовних провідників народу - інтелігенції, які взаємною вірністю віддані своєму монархові, здобувають своєю організованістю, матеріальною силою і прикладом своєї служби державі належну пошану для себе серед пасивного суспільства.

Здобути класократію, з точки зору вченого, можна лише за допомогою організації найсильнішого, провідного класу хліборобів у співпраці з провідними верствами інших класів, тяжкою працею в ім'я державної справи, бо тільки цим способом вона матиме необхідний авторитет у суспільстві. В.Липинський говорить про те, що “нема іншого виходу з цієї нашої національної трагедії і цієї нашої споконвічної руїни, як тільки ідеологічне та організаційне відродження українського консерватизму і встановлення власними силами його точки опори – Гетьманства”. У його концепції виникає питання, які функції у державі виконує класократія? “Передусім це: а) “зовнішня форма - нова монархія; б) внутрішній устрій - ієрархічний лад об'єднаних класів. І саме ця форма нової монархії, отримана за допомогою нового устрою, творить разом класократію. Державу, яка повстала працею і жертвами хліборобів-

консерваторів і яка спирається на класократичну систему, В.Липинський називає трудовою монархією. На чолі такої держави стоїть дідичний монарх, що репрезентує собою відданість традиціям; його влада обмежена правом, яке через відповідні правові установи творить сам народ устами своїх найкращих представників усіх об'єднаних суспільних класів. У розпорядженні гетьмана - монарха не лише військо, а й: а) консервативні, войовничі духом, здібні до організації і самооборони селяни-продуценти, персонально віддані гетьманові; б) консервативно-патріотична інтелігенція, яка зарепрезентована в ієрархіях кожного суспільного класу і творить ідеологію нації. На ці елементи спирається крайова державна адміністрація; на ту ж адміністрацію спирається влада: місцева, повітова, окружна, провінціальна і крайова.

Водночас монарх у класократії - це не лише слуга народу, а й перший його лицар. У такому ідеалістичному представленні монархії у класократії видно спробу В.Липинського показати наближення нової монархії до модерної християнської монархії, зразком якої є біблійна монархія єврейського народу. Важлива роль у класократії належить класові як певній християнській спільності, що прагне нових реформ, нового типу держави, нової системи для світу. "В суспільній класі групуються всі споріднені працею фахи в одне живе тіло, куди входять не лише працівники, але й працедавці. В той спосіб повстає фахово й заводово однорідний в основній ділянці праці організм, який хоче і має право жити". Для цього, на думку Липинського, той організм творить для себе власний статут, на основі якого окремих суспільний клас розвивається, працює для спільної сили й добра всіх своїх членів. Наприклад, хлібороби, садівники, молочарі в одному класі. Проте у В.Липинського не існує чіткого розподілу органічних класів в Україні, ані їхніх складових частин і клітин, з яких класи мають складатися. Водночас він доволі часто говорить не лише про хліборобську аристократію, а й торговельну, промислову, "автономні республіки класові, маючи на увазі самоврядування". Кожен клас у трудовій монархії задля організації добра своїх членів повинен мати своє внутрішнє самоврядування, не нав'язане наказами згори, воно дотримуватиметься свого класового статуту і погоджуватиметься із загальним добром держави і нації. Статут про самоврядування кожного класу має бути затверджений державною владою і є обов'язковим для всіх членів цього класу в усіх його справах, що входять до обсягів інтересів того ж окремого класу. Саме так твориться не

лише органічний і децентралістичний стосовно влади і самоврядування устрій, а й покриває цілу національну територію органічно впорядкованою ієрархією праці, яку творять, з одного боку, кожен окремих клас для своїх інтересів, а з другого боку, всі класи, разом об'єднані. Ця ієрархія, як живий організм, складається з найменших клітин, що творять організм, а організм - живе тіло.

Кожен клас - хліборобський, робітничий, промислово-торговельний, транспортний - має свої однорідні клітини в краї. У кожній місцевості, де такі клітин існують, твориться відповідно до пропорційної сили клітин місцева класова рада, зокрема, хліборобська. Місцеві класові ради становлять повітову класову раду, повітові ради творять окружні, всі окружні класові хліборобські ради формують провінційні ради. Всі крайові провінції формують одну основну крайову класову раду (хлібороби). Однак крайова класова рада не є ні адміністрацією, ні урядом для своїх хліборобів, оскільки це - найвище організаційне тіло цього класу для її самоврядування.

Законодавчу владу (уряд) творять об'єднані ради за своїм пропорційним відношенням сил. Тому всі місцеві класові ради створюють на місці локальну раду об'єднаних класів. Усі локальні ради об'єднаних класів цілого повіту створили повітову раду об'єднаних класів, повітові ради подають репрезентацію для утворення рад окружних, окружні - для провінційних. Усі провінційні ради об'єднаних класів складаються із провінційних сил, які репрезентують пропорційну державно-крайову раду об'єднаних класів у столиці. І це буде класократичний парламент трудової монархії, який обговорюватиме всі державні справи й ухвалюватиме її закони. Разом із гетьманом це буде влада України.

Бачимо, що класократія в концепції, представленій В.Липинським, відкидає політичні партії й методи репрезентації, як це прийнято в демократіях сьогодні на основі горизонтального поділу громадян, тобто на основі програм і партій. Це ще раз доводить, що В.Липинський адресував ідеологію своїм "братом-хліборобам", бо кожному, хто зрозумів схему класократії, зрозуміло, що без організації провідного класу хліборобів... Україну організувати в державу і націю неможливо.

Головною причиною зміни окремої державної форми на іншу є питання - чи здатна еліта утворювати і забезпечувати гармонію із власною суспільністю? Коли ні, то зростатиме серед суспільства нова активна меншість, яка або реформує державний устрій і, не

змінюючи форми, поверне ослаблену згуртованість суспільству, або замінить попередню форму новою. В.Липинський порушує питання, як триває історичний перебіг зміни однієї форми влади на іншу, адже “не народ творить державу, а держава творить народ”, наголошує він. “Суспільна еліта, свідомо своїх суспільно-державних завдань, захопивши на світанку історії яку-небудь племенну владу над тим плем'ям у свої руки, рішає про форму влади, надаючи державі окремий властивий тій еліті характер. У рамках цієї державності та через її інституції доходить з часом суспільство до народної самосвідомості вже не лише у значенні мови, релігії, звичаїв, якими різняться між собою племена, але такого відносно відчуття державницької окромишності” [75].

Учений підкреслює розуміння того, що майже всі держави збудовані монархіями. “З бігом часу превілейована монархом еліта деморалізується, розживаючись у достатках. Замість жертвовності й релігії, у неї зароджується цинізм і егоїзм. Постає проблема суспільної несправедливості. Водночас з цим кристалізуються серед суспільства різні класи: хлібороби (селяни, робітники, ремісники), вони починають відчувати цю суспільну несправедливість. З цих класів висуваються на чоло активні провідники (меншість) та домагаються привілеїв для себе і полегшень для своїх людей. Егоїстична сліта відмовляє, бажаючи затримати свої привілеї далі ненадшербленими. Скривджені посягають тепер на владу в ім'я народної свободи, пасивна маса, бачачи своїм розумом розбіжності між інтересами еліти й лобром загалу, йде за гаслом нових провідників. При такій ситуації хитається єдиновладдя, воно рятує себе або компромісом, притягуючи до влади нових представників народу, а саме елементи нової еліти й творить з ним конституційну монархію, або насильно перемагає, посягаючи на владу нову еліту та створює автократичну монархію. Така форма монархії відповідає диктатурі (охлократії) і є переходовою, веде до створення республіки” [75].

Саме тоді, вважає В.Липинський, на місце монарха приходить президент, а на місце давньої еліти - нова, що складається з представників тих класів, які піднялися для боротьби з монархом. Від цієї еліти залежатиме вартість нової форми держави. “Коли світогляд цієї республіканської еліти спертий на низькі інстинкти і безрелігійність, тоді годі думати про гармонійне життя суспільності, яке базується на релігійності і є реалізацією справжнього загального добра” [75]. Результатом цього є устрій хаосу, який призводить до безладдя в державі - “анархії”. В результаті

державної анархії і хаосу в суспільності з'являються дві можливості: різним політичним партіям, що поборюють себе взаємно й розбивають єдність держави й народу, кладе кінець сила, що за допомогою своїх посередників або однієї партії узалежнює всі ці партії від грошей. Група чи інституція, яка дає гроші, ставиться до тієї держави як до свого підприємства. Держава служить інтересам (закордонного) капіталу зі шкодою для добра держави і всіх її громадян. Це призводить до того, що фактично капітал, який узалежнює всі партії від себе, на деякий час примиряє їхні ідеологічні розбіжності. Це певною мірою призводить до "диктатури захованого золота, плутократичної влади фінансових спекулянтів за допомогою ліберальної інтелігенції". При цьому завжди залишається можливість того, що найкраще зорганізована політична партія захоплює всю владу у свої руки, змінює її форму та стає новою, єдиною правлячою елітою. На місце президента як голови держави приходять диктатор, а місце різних партій забирає одна партія, яка перебирає контроль над усіма проявами суспільного життя, впроваджуючи тим самим охлократичний устрій.

Відповідно до цього, коли авторитет, влада і відповідальність у народу, тобто внизу, а свобода й безвідповідальність - угорі, пріоритетним стає державний принцип народної республіки, коли свобода внизу, а авторитет, влада й відповідальність зверху - це принцип трудової монархії. Тут В.Липинський пише гасло: "Вся влада Великому Господарю - Монарху української землі - вся свобода Українському народові! Діло Монарха - зорганізувати армію і державну адміністрацію, діло Народу - уладнати найкраще своє життя й свою працю в селах, містах, у полях і фабриках".

Реальним прикладом трудової монархії, на думку вченого, є тип християнської держави як зорганізованого суспільного середовища, життя людини й життя народів, який повинен слугувати також і надприродному призначенню, що на нього вказує релігія.

При цьому найважливішим питанням залишається в концепції В.Липинського питання про світогляд еліти, що визначає долю держави, і який певною мірою відображає її ідеали й прагнення до відвічної правди, підпорядкування Божим намірам. Перші еліти називались християнськими елітами, оскільки вони слугували для загального добра, намаганням вибирати такі форми, устрої й методи влади, які були проявом віри й відповідали природним законам та етичними шляхами суспільства, адже саме вони розбуджували приспані маси.

“Листи до братів-хліборобів” не варто вважати винятково теоретичним твором. Його зміст має актуальне значення й сьогодні, зокрема у зв’язку з нинішнім будівництвом Української держави. Усі важливі питання, порушені в творі, як, скажімо, українська національна держава, аналіз політичної системи і політичної культури, функціонування еліт, їх кругообіг та перехід колишніх еліт у нові державні структури, концепція громадянства не на етнічно-культурному, а на територіально-політичному принципі, співвідношення між державою та суспільством і громадянином та між корінним народом і національними меншинами у сфері економічній, справа приватної власності, зокрема, земельної власності як підстави цивілізованого та культурного розвитку держави і суспільства, організація аграрної системи тощо, яскраво віддзеркалюють сучасні проблеми українського державного будівництва початку ХХІ ст.

Отже, В.Липинський був найбільш оригінальним українським політичним теоретиком, провідним істориком і соціологом, визначним ідеологом та політичним діячем ХХ ст. Найвагоміший внесок Липинського у галузі політичної теорії, в аналізі суспільно-політичних систем та теорій еліт. Він займав провідне місце серед європейських теоретиків свого часу за що його назвали “українським Вебером як засновника державницької школи в українській новітній історіографії, присвяченій дослідженню ключових питань національної самостійності та державності України.

1.7.2. Державотворчі ідеї в програмах українських партій кінця ХІХ - початку ХХ століття

Важливим джерелом для вивчення системи державотворчих ідей в Україні на політичній стадії національного відродження (наприкінці ХІХ - на початку ХХ ст.) є програми та проекти програм українських політичних партій. (У цьому разі до державотворчих ідей відноситимемо будь-яку ініціативу, спрямовану на набуття Україною державних ознак). Оскільки, з одного боку, саме в партіях на той час було сконцентровано основний інтелектуальний потенціал, а з другого, програмні матеріали є відображенням ідейної боротьби, що точилася тоді в Україні.

На кінець ХІХ - початок ХХ ст. українська нація була поділена між кількома окупаційними режимами: під владою Австро-

Угорської імперії перебувала Західна Україна (Галичина і Буковина входили до Цислейтанії; Закарпаття - до Транслейтанії); решту українських земель окупувала Російська імперія (при тому, що Холмщина і Підляшшя належали до Польщі). Проте процеси суспільної структуризації фактично кореспондувались на українських етномасивах у складі і Австро-Угорської, і Російської імперій.

Першою українською партією в цей період стала Русько-українська радикальна партія (РУРП), що виникла в 1890 р. у Львові. Біля її керма стояли С. Данилович, Є. Левицький, М. Павлик, І. Франко, Р. Ярославич. У національно-політичному спрямуванні програма цієї соціалістичної партії, прийнята у жовтні 1890 р., навіть на перспективу ("програма максимальна") не розглядала Україну як цілісну політико-державну одиницю, тим більше вона не ставила вимоги щодо створення самостійної, соборної Української держави. Проте вона передбачала необхідність запровадження принципу "автономізму" у взаємовідносини центру та регіонів у складі Австро-Угорської монархії. Зокрема, мова йшла про "запановання у внутрішній політиці Австрії правдивого автономізму, котрий би бачив силу монархії в якнайкращім культурнім і національнім розвитку провінцій і народностей і в задоволенню всіх тих жадань, котрі змагають до сеї цілі" [124]. З тексту програми можна зробити висновок, що під принципом автономізму автори розуміли устрій, за якого "всі життєві справи краю були поладовані в самім краю" [124], а також усунення централізму і бюрократизму "у справах автономічних і адміністративних" [124] та гарантії громадянам якнайбільшого безпосереднього впливу на хід усіх справ адміністрації держави й автономії. (Цікаво, що радикали з соціально-політичних міркувань не висунули вимогу поділу Галичини за національним принципом).

Серед інших державотворчих ідей РУРП можна відзначити запровадження загального, рівного і таємного виборчого права (що було актуально в умовах існування в Австро-Угорщині куріальної виборчої системи), а також вимоги "автономії громад, повітів, країв у справах, котрі тільки їх дотикають" [124]. Останню позицію треба сприймати в контексті багаторічного домінування в Галичині політико-державних поглядів Михайла Драгоманова з його прихильністю до федералістичних ідей Прудона. Управлінський вимір цієї тези створення системи якнайширшого місцевого самоврядування.

Варто зазначити, що програмні цілі РУРП були поміркованими недовго. Під впливом брошури свого члена, галицького марк-

систа Юліана Бачинського “Україна irredenta”, в якій обґрунтовувалась необхідність створення на українських етнічних землях незалежної Української держави [8], у 1895 р. з'їзд Русько-української радикальної партії прийняв резолюцію, яка декларувала, що “здійснення усіх соціалістичних ідеалів можливе лише при політичній самостійності українського народу” [8, с. 28].

Пізніше ця ідея стала програмною і в діяльності виділеної з середовища радикалів української соціал-демократії. У 1899 р. на з'їзді австрійської соціал-демократичної партії Микола Ганкевич заявив про необхідність існування самостійної Української держави. У 1900 р. часопис галицьких соціал-демократів виставляв стратегічною метою тезу “щоби цілий народ український виборів собі національну волю та самостійність політичну; наша ціль - власна держава українського люду, українська республіка” [8]. Стосовно ж тактичних цілей в умовах австрійського режиму соціал-демократи виступали “за автономію (самоуправу) народностей против автономії країв” [8].

Приступаючи до характеристики програм політичних партій підросійської України, варто звернути увагу на низку особливостей їхньої ідеологічної бази: 1) як правило, українські політичні партії не виводили Україну із загальноросійського контексту. Відповідно, будь-які державотворчі ідеї не виходили за межі правового поля російської імперії; 2) серед конструктивних програм українських партій було збережено дискусію, започатковану ще у 60-70 рр. ХІХ ст., про принцип автономізації України - національно-територіальний, територіальний, національний (національно-культурний); 3) державотворчі ідеї в цей період не обов'язково були пов'язані зі зміною державно-правового статусу українських земель і могли реалізовуватися в різних формах, у тому числі і через розвиток системи місцевого самоврядування; 4) домінування політичних факторів над управлінськими при встановленні процедур у системі державного управління тощо.

У 1900 р. було утворено одну з перших політичних організацій підросійської України - Револуційну українську партію. Спочатку за її програму було взято брошуру харківського адвоката Миколи Міхновського “Самостійна Україна”. “Самостійна Україна” М. Міхновського не становила конструктивної державно-політичної програми, скоріше це був маніфест альтернативного курсу української політичної думки, спрямований на створення не автономії, а незалежної держави.

Відштовхуючись від принципу пріоритету національності у державотворчих процесах, лейтмотивом маніфесту була теза про те, що “державна самостійність є головною передумовою існування нації, а державна незалежність є національним ідеалом у сфері міжнаціональних відносин” [8].

Оскільки “Самостійна Україна” не являла собою повноцінної політичної програми, а також через те, що ідея незалежності України на той час перебувала поза межами реальної політики, в середовищі РУП було розроблено новий програмний проект. Група прихильників М. Міхновського створила нову партію - Українську народну партію, програма якої поставила на перше місце ідею зміни державно-правового статусу України: “Політична автономія з власним сеймом, автономною освітою, пресою і літературою, в першій стадії боротьби за національну свободу, націоналізація адміністрації, суду і доходів української території, власне військо, врешті, самостійна державно-демократична республіка Україна - остання стадія боротьби за національну свободу і здійснення ідеалів українського народу” [8, с. 151].

У 1903 р. Центральний комітет РУП прийняв проект Програми партії. Можемо виділити основні програмні засади проекту програми РУП щодо зміни системи державного управління в Україні: 1) зміна статусу України в Російській імперії - заснування української автономії. Через певні причини партійні активісти вирішили відмовитися від ідеї незалежності України. Проте в програмі не виписані конкретні характеристики такої автономії, за винятком утворення представницького органу - Збору (Сейму), до компетенції якого входило прийняття законодавчих актів з внутрішніх питань, що стосуються населення, яке проживає на території України; 2) зміна форми державного правління в Російській імперії, а саме створення демократичної республіки, де вища державна влада у вирішенні всіх міжнародних і внутрішніх питань, що стосуються населення Російської держави, належить одному виборному законодавчому Збору народних представників; 3) створення дворічного парламенту, де депутати працюють на платній основі; 4) запровадження системи кількарівневого самоврядування всього населення Російської держави: а) місцевого; б) крайового; в) національного; 5) внесення змін до статусу державних службовців (чиновників). Зокрема, проект передбачає запровадження процедури виборності при вступі на державну службу, відповідальності чиновників. Пропонувалося кожному громадянину надати право

притягти будь-якого чиновника до суду за його незаконні дії в рамках ординарної судової процедури, обминаючи безпосереднє “службове начальство чиновника”; 6) розширення кола суб’єктів у розробці державних рішень через інститут народного законодавства - референдуми й ініціативи (щоправда, проект програми не обумовлює навіть у найбільш загальних рисах механізму реалізації цієї норми); 7) надання виборчих прав кожному громадянину старше 20 років, право кожного виборця бути вибраним до будь-якої представницької інституції; 8) виборність і незалежність судів; запровадження суду присяжних, ліквідація усіх виняткових, спеціальних судів; 9) рівноправність усіх мов у школах, судах, місцевих громадських і державних інституціях; 10) посилення функцій органів влади у регулюванні економічних і соціальних відносин; контроль з боку місцевих органів влади за всіма квартирами, які надаються робітникам від підприємств; створення органами самоврядування бірж праці для посередництва в наймі працівників; конфіскація кабінетних, удільних, церковних і монастирських земель у власність місцевих (крайових) органів влади, конфіскація лісів у власність держави, запровадження судів, що мають право зниження завищеної плати і знищення договорів підневільного характеру [126, с. 9-10].

Цей програмний проект так і не став програмою Революційної партії (вона невдовзі розпалася), проте його пункти були дослівно повторені в програмі утвореної на базі РУП в 1905 р. Української соціал-демократичної робітничої партії.

Подібними були й державотворчі ідеї українських соціалістів-революціонерів. Програма українських есерів вироблялась протягом досить довгого часу і була прийнята лише після Лютневої революції 1917 р. Проект, прийнятий Київською організацією соціалістів-революціонерів у 1915 р., не містить пунктів про незалежність України, відповідно програмні цілі мають два рівні реалізації - загальноросійський (загальндержавний) та власне український. На загальндержавному рівні проект визначає зміну державного устрою на федеративний, а форми державного правління - на парламентську республіку: “у сфері політичної перебудови основним напим ідеалом є спілка вільних національних і крайових федерацій, які будуть управлятися парламентом, скликаним на основі загального, рівного, таємного, без різниці статі, виборчого права” [127]. Федералізм у цьому разі мав реалізовуватись через втілення в життя принципу національно-територіальної автономії.

Основою такої автономії мало стати скликання національних сеймів. Крім того, проект Програми партії есерів містив як один з основних пункт про “розвиток крайового життя на основі самоврядування” [127], щоправда, не розшифровуючи його. Виходячи з цих загальних підходів до реформування політико-управлінської системи Російської імперії, то “стосовно спеціально українських національних вимог на теперішній поточний момент” [127] Партія українських есерів визначила такі з них: “скликання українського законодавчого сейму, який би виробив і провів у життя національно-територіальну автономію українського народу; ... повноправність української мови в судових та інших урядових закладах...” [127].

Цікаву модель співіснування принципів національної та обласної автономії було накреслено у програмі партії “Руських національних соціалістів”, утвореної на початку ХХ століття. Про українську природу цієї партії свідчить агентурна записка Московського охоронного відділення від 1 березня 1911 р.: “Після соціалістичного конгресу в Копенгагені частина соціал-демократів, незадоволена тактикою своєї партії, відкололась й утворила нову партію під назвою “Національні соціалісти”. Головний контингент тих, що відкололись, прийшовся на Австрію, і лідерство в партії зайняли колишні соціал-демократи з Австрії. Новий рух перекинувся в Росію, головним чином в Малоросію, де національний соціалізм відповідав сепаратистським нахилам українців...” [124].

Програма “Руських національних соціалістів” розглядає зміну політико-правового статусу українських земель (і не лише українських) у контексті розвитку місцевого самоврядування: “Основним законом держави забезпечується широка, демократично організована обласна автономія для всіх місцевостей, що відрізняються особливими географічними і історичними побутовими умовами” [124]. Встановлення цих областей і їх розмежування програма відносить до компетенції загальноросійського законодавчого органу за якнайповнішої “участі у вирішенні цих питань представників зацікавлених областей” [124]. Передбачалося, що автономні області можуть створювати міжобласні союзи. В разі виникнення спірних моментів між автономними областями, їх вирішення відносилось до компетенції особливого Верховного суду.

Цей останній пункт свідчить про те, що розробники цієї самоврядної моделі заклали механізми, які справді в разі реалізації здатні були забезпечити невтручання в роботу органів автономії державних інститутів.

Органи обласного самоврядування формуються на демократичних (виборних) засадах “при строгому дотриманні інтересів всіх національностей, що проживають у межах даної області” [124].

До компетенції органів обласного самоврядування програма відносить “всю суму законодавчих прав у всіх галузях місцевого управління, включаючи сюди і фінанси”; також за цими органами визнається право на самостійне встановлення і витрачання свого бюджету.

Система управління в автономних областях у цій програмі виписана нечітко. Вказується лише на застосування в областях, “організованих на широких демократичних засадах міського і земського самоврядування” [124].

Згідно з програмою “Руських національних соціалістів”, крім місцевого самоврядування, на території держави має бути запроваджено систему національного самоврядування. Суть його в тому, що кожний народ, незалежно від території, яку він займає, утворює автономну групу, котра “цілком самостійно задовольняє і спрямовує всі свої національні потреби” [124]. Представники кожного народу, розсіяні в різних областях держави, утворюють разом один національний союз, який завідує всіма своїми національними справами цілком автономно.

Згідно з пунктом програми, територіальні поділи зберігають виключно обласне значення і не чинять ніякого впливу на лад національних відносин і на суму прав, що присвоюються тією чи іншою національністю.

Програма національних соціалістів запропонувала таку систему управління національно-політичної автономії: 1) одиницею національного самоврядування на місцях є руська національна громада, до складу якої ходять всі члени руського національного союзу, що живуть у межах даної, чітко окресленої в адміністративному відношенні, місцевості. Органом управління громади є виборна громадська рада; 2) громади об'єднуються в обласні союзи руських громад, що охоплюють певний місцевий та адміністративний округ. Органом управління обласних громадських союзів є союзна громадська рада; 3) верховним органом руського національного самоврядування є руський національний сейм, що скликається на основі всезагального, без різниці статі, рівного, прямого і таємного голосування, один або два рази в рік, в точно визначені законом терміни [124].

До компетенції органів національного самоврядування програма національних соціалістів відносить такі питання: а) організація народної освіти, влаштування нижчих, середніх і вищих шкіл

і вільний перехід учнів з нижчих шкіл у середні, а з середніх - у вищі; б) створення установ, що сприяють розвитку національної культури (обвласштування бібліотек, театрів, музеїв, художніх галерей і т.д.); в) організація професійної освіти; г) організація громадської опіки охорони здоров'я (обвласштування лікарень, інвалідних будинків, санаторіїв, безплатних і дешевих їдалень та дитячих притулків); д) організація взаємної і трудової допомоги (запровадження дешевого кредиту, взаємного страхування, товариств трудової допомоги, споживчих і виробничих товариств); е) організація поширення серед трудового народу сільськогосподарських знань (власштування сільськогосподарських ферм, шкіл городництва і садівництва); є) організація статистики з усіх питань руського життя; ж) керівництво еміграційною переселенською справою тощо [124].

Варто зауважити, що ця розробка національно-політичної автономії досі залишається однією з найпрогресивніших з позиції загальнолюдських цінностей. Хоча важко прогнозувати, наскільки ці ідеї здатні до реалізації. Зауважимо, що програма "Руських національних соціалістів" не лише не встановлювала механізмів включення національних громад у систему обласного і загальнодержавного управління (у програмі запропоновано однопалатний парламент, до речі, - на той час майже не поширений у міжнародній практиці інститут), а й не встановила засад розподілу повноважень між органами місцевого і національного управління.

Серед управлінських ідей цієї партії відзначимо пропозицію застосування виборного начала при заміщенні адміністративних посад, а також запровадження кримінальної і цивільної відповідальності посадових осіб у загальному порядку.

Ліберальний спектр української політики у цей період був представлений низкою партійних утворень, серед яких виділимо Українську демократичну партію. Вона, йдучи в руслі загальноросійського конституційного процесу, у своїй програмі виставила вимогу "встановити конституційний лад в Російській державі з визнанням за кожною народністю і областю права на політичне і культурне самовизначення і самоуправління у всіх областях життя в межах своєї території при дотриманні загальноімперських основних законів" [127]. Таким чином, Українська демократична партія висунула компромісне формулювання принципу автономізації - і обласний, і національний. Процес автономізації, на думку творців програми УДП, мав відбуватись через запровадження автономних статутів для народностей і областей, розроблених органа-

ми місцевого самоврядування, “що входять до складу частин держави, які автономно об’єднуються” [127]. Автономію мали гарантувати основні державні закони. Вищою представницькою установою (і гарантом автономії) мав стати сейм, вибраний “шляхом всезагального, прямого, рівного і таємного голосування без різниці статі, віри і народності” [127]. У своїй передвиборній програмі у 1905 р. УДК так визначала статус Сейму: “Україна має своє особливе і самостійне представницьке правління з законодавчою частиною в межах автономної території, здійснюване в “Українській Народній Раді” (Сейм) з виконавчими при ній органами. “Українська Народна Рада” (Сейм) складається з вибраних народом представників, що вибираються на вищевказаних засадах по виборчих округах” [127]. Зауважимо, що, як на російській реалії початку ХХ ст., компетенція Сейму, окреслена в програмі українських демократів, була досить широкою: а) місцеве законодавство; б) місцевий бюджет; в) володіння і розпорядження всіма землями української території з лісами, водами і надрами; г) місцеві шляхи і тарифи; д) народна освіта; е) народне здоров’я і громадська опіка; є) громадська безпека; ж) судова частина [127]. Крім того, з’їзд партії, проведений у 1905 р., ухвалив рішення, спрямовані на створення потужної матеріальної бази Сейму. Зокрема, серед вимог з’їзду були такі: а) землі державні (казенні), удільні, кабінетські та монастирські на території України експропріювати (одібрати) у власність автономного крайового Сейму; б) всі приватні землі повинні бути викуплені у власність тієї ж інституції на умовах, які виробить майбутній Сейм...; в) поки викуп не буде доведений до кінця, Сейм повинен законом урегулювати орендне право, відповідно до місцевих природних умов [127, с. 273-274]. У передвиборній платформі УДК також міститься пункт про необхідність “зосередження всієї фінансової і економічної політики в межах території України в “Українській Народній Раді” (Сеймі)” [117].

Що стосується управління на місцях, то програма Демократичної партії пропонувала якнайширше запровадження принципу децентралізації “шляхом введення у цілій державі широкого місцевого самоврядування земського, міського, сільського на основі всезагального, прямого, рівного і таємного виборчого права” [115]. До кола відання цих органів мали належати справи, що стосувалися конкретного району, в тому числі передбачалась підлеглисть поліції органам місцевого самоврядування, передача у їх відання середніх і нижчих навчальних закладів тощо.

Наведемо й інші державотворчі ідеї УДК, цікаві як з боку державно-політичного, так і з управлінського: 1) рівний для всіх гласний виборний і незалежний суд з широким розвитком суду присяжних; 2) встановлення відповідальності всіх посадових осіб перед судом на загальних підставах; 3) запровадження місцевих народних мов у судах та адміністративних установах. Українські демократи також поставили на порядок денний одну з найоригінальніших на той час ідей - реорганізацію армії, з тим, щоб військовослужбовці проходили військову службу "у межах рідної області". Цим, фактично, пропонувалось формування армії за національним принципом.

Зв'язок України з Російською державою мав відбуватися через інститут всеросійського народного представництва у вигляді двох палат: Державної Думи і Союзної Думи. Згідно з програмою демократичної партії, Державна Дума мала складатися з представників, вибраних всезагальним, прямим, рівним і таємним голосуванням без відмінності статі, віри і народності. До компетенції Державної Думи мали належати: складання і видання загальнодержавних законів, встановлення розпису державних доходів і витрат і контроль за діяльністю міністрів. Інститут Союзної Думи, за проектом УДК, мав бути аналогом верхніх палат, які практикувалися у більшості федеративних держав. До складу Союзної Думи мали ввійти представники автономних частин Російської держави (їх мали вибирати місцеві сейми). Зауважимо, що квота представництва у Союзній Думі не диференціювалась. До компетенції Союзної Думи належали: розгляд усіх законодавчих і бюджетних постанов Державної Думи, вирішення суперечностей між автономними областями тощо. Загалом, українські демократи запропонували одну з найреалістичніших програм національно-державної перебудови Російської імперії, проте у ній низку пунктів не було врегульовано, особливо що стосується розподілу повноважень між загальнодержавними органами та органами крайової автономії, компетенції органів місцевого самоврядування тощо.

Характеристика програм українських партій дає підстави вважати, що на їх положення справили значний вплив конституційні євроатлантичні ідеї (насамперед, Швейцарії і США), вдосконалені форми державно-управлінських інститутів, що існували в Росії (земства, автономії на зразок Фінляндського князівства чи Царства Польського), а також українська державотворча традиція (зокрема, федералізм, "громадівство" М. Драгоманова). У зв'язку

з цим український партійний спектр істотно відрізнявся (у позитивному значенні) від загальноросійських аналогів. Відзначимо такі риси українського державотворення, притаманні партійним програмам наприкінці ХІХ - на початку ХХ ст.: 1) демократизм; 2) децентралізація; 3) національний лібералізм тощо. На той час ідея незалежності України ще не набула чітких форм, проте не виключено, що саме неможливість реалізувати ці демократичні інститути в умовах російського централізму стала одним з каталізаторів руху до самостійної державного життя.

На нашу думку, ідеї українських партій кінця ХІХ - початку ХХ ст. не втратили актуальності й нині. Незважаючи на столітній термін, спостерігається певна кореспондованість суспільно-політичних умов. У руслі процесів деконцентрації і децентралізації влади, що сьогодні відбуваються в Україні, на особливу увагу заслуговують моделі державної влади, системи місцевого самоврядування, взаємовідносин виконавчої, законодавчої, судової влади, визначення статусу юрисдикційних органів тощо, які розробили і запропонували партійні георетики кінця ХІХ - початку ХХ ст.

1.7.3. Ідея "Вільної Спілки" М. Драгоманова - децентралізаційний проект ХІХ століття

Децентралізація - один з базових принципів державного управління, що реалізується в процесі адміністративної реформи в сучасній Україні. Під децентралізацією треба розуміти принцип розподілу повноважень у системі влади, за яким значна частина повноважень центральної влади передається органам місцевого самоврядування. На нашу думку, основними характеристиками децентралізації є: 1) передача влади від центру до регіонів; 2) суб'єктами децентралізації є органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування; 3) децентралізація відбувається за рахунок збільшення повноважень органів місцевого самоврядування.

Некоректно визначати, який з принципів управління - централізація чи децентралізація - є ліпшим, ефективнішим. На нашу думку, кожен з них має свої переваги в конкретних економічних, політичних умовах. "За певних політичних, економічних і техніко-технологічних умов у державному управлінні формуються домінуючі форми" [43, с. 14]. Досвід показує, що в умовах побудови

демократичного, ринкового суспільства реалізація принципу децентралізації влади є запорукою створення ефективної управлінської системи, значно ефективнішої, ніж при централізації. Але знову ж таки у кожному конкретному випадку і децентралізація може мати різні варіанти: залежно від обсягу повноважень органів виконавчої влади й органів місцевого самоврядування, режиму організаційно-правових зв'язків між ними, ролі представницьких і виконавчих органів місцевого самоврядування у прийнятті рішень тощо. І саме від цих критеріїв залежить, наскільки ефективною й оптимальною є система влади в державі.

У цьому зв'язку значний науковий інтерес становить вивчення розробок зазначеної управлінської проблеми, насамперед вітчизняної. Предметом цієї статті є аналіз одного з найвідоміших децентралізаційних проектів другої половини ХІХ ст., відомого під назвою "Проект засад Статуту українського Товариства "Вільна спілка" (розробником якого був Михайло Драгоманов), а також інші ідеї М. Драгоманова щодо вдосконалення системи державного управління через розвиток самоврядних форм.

Постать ученого Михайла Драгоманова є чи не найяскравіша в українському політичному відродженні другої половини ХІХ ст. Енергія, невтомність у продукуванні і популяризації ідей соціального й національного визволення професора Драгоманова справили значний вплив не лише на формування політичної програми тодішньої української інтелігенції, а й визначили цілий напрям української державницької думки на тривалу перспективу.

У 1884 р. М. Драгоманов у Женеві опублікував "Проект засад Статуту українського Товариства "Вільна спілка", програмна частина якого була, фактично, проектом конституції Росії. Проект Драгоманова є продуктом ідей, альтернативних тодішньому європейському і російському абсолютизму. Джерелами проекту статуту "Вільної спілки" можемо визначити: 1) конституційні ідеї, реалізовані у Великобританії, Нідерландах, Швейцарії, США, Пруссії; 2) ідейну спадщину теоретиків соціалізму й анархізму (насамперед Прудона); 3) вітчизняні напрацювання в питанні федералізації і децентралізації влади (програма Кирило-Мефодіївського товариства, проект Конституції республіки Георгія Андрузького). Крім того, варто відзначити, що у 1864 р. в Російській імперії було введено в дію Положення про губернські і повітові земські установи. Згідно з Положенням, у частині губерній (в тому числі й українських - Воронізькій, Курській, Полтавській, Таврійській, Харків-

ській, Херсонській, Чернігівській) на рівні губерній і повітів запроваджувався інститут земств “для завідування справами, що відносяться до місцевих господарських вигод і потреб кожної губернії і кожного повіту” [145]. Земства можна ідентифікувати як форму місцевого самоврядування.

Основна ідея проекту “Вільної Спілки” - запровадження в правове, політичне і управлінське поле Росії нової системи влади, формованої знизу догори. Більшість дослідників схильні характеризувати проєкт Драгоманова як проєкт федералістичний, вбачаючи у ньому насамперед політичну програму. На нашу думку, це не зовсім так. За всіма ознаками проєкт статуту “Вільної спілки”, а саме його програмної частини, є проєктом управлінським, спрямованим на децентралізацію Російської держави. М. Драгоманов дійсно довгий час був прихильником федералізму, проте розумів, що в умовах Росії реалізувати проєкт федералізації нереально. “Зрештою, нам нічого дуже носитися з самим словом “федералізм”, котре лякає людей, що привикли до звичайних централізованих держав європейських. Треба зауважити, що тепер до слова цього навіть серед більше освічених і ліберальніших європейців менше прихильності, ніж було перед 1848 р.” [145, с. 545], - писав він пізніше у 1891 р. у “Чудацьких думках”. Крім того, аналіз практики функціонування західноєвропейських держав давав приводи М. Драгоманову сумніватися у винятковій ефективності федералізму. З одного боку, пише М. Драгоманов, “сдина справді федеративна держава в Європі, Швейцарія, після 1848 р., почасти вменшила державного федералізму, державної автономії кантонів”, з другого, - “адміністративна децентралізація дуже поступила наперед навіть по старих централізованих державах, як Пруссія, де до старого досить ліберального закону про автономії міст додано незлий закон про провінціальну, а тепер і про сільську автономію, або як Франція, де тепер міста мають досить широку автономію і де покладено початок і автономії департаментів” [145, с. 545].

Запорукою формування нової моделі влади в Російській державі, за проєктом Драгоманова, є створення повноцінної системи місцевого самоврядування. Один із сучасних дослідників теоретичної спадщини М. Драгоманова А. Круглашов вважає, що в місцевому самоврядуванні останній бачив: “по-перше, ...основи демократизації політичного ладу в Росії та Австро-Угорщині; по-друге, форму самоорганізації населення в регіонах і провінціях імперії; по-третє, інституцію, здатну найчутливіше реагувати на

нагальні потреби місцевого населення...” [145, с. 403]. Таке трактування з акцентом на “політизації” цієї ідеї дійсно є логічним. Проект програми “Вільної спілки” виразно свідчить, що Драгоманов висунув ідею місцевого самоврядування не з мотивації управлінської ефективності, а як елемент “політичної свободи”. Але це не применшує значення його роботи як управлінського проекту.

За М. Драгомановим, система самоврядування мала поділятися на місцеве і державне самоврядування. У свою чергу, місцеве самоврядування включає: а) обциинне (сільське і міське); б) волосне; в) повітове; г) обласне. Суть самоврядування - в пріоритеті колективних форм прийняття рішень при розв’язанні місцевих питань. Такими формами у проекті визначаються сходи (у селах) або вибрані збори (міські, волосні, повітові, обласні думи), перед якими повинні бути відповідальні всі посадові особи. Проте разом з представницькими Програма “Вільної Спілки” передбачає утворення й виконавчих органів. Скажімо, в селах передбачалось утворення інституту управи і старшини (при тому, що й управу, і старшину вибирав сход села); у містах, волостях, повітах та областях виконавчими органами мали бути управи, обрані думами. Крім того, представницькі органи всіх рівнів місцевого самоврядування можуть доручати виконання певних постанов “особливим особам і комітетам”.

У проекті “Вільної Спілки” досить побіжно визначено компетенцію органів місцевого самоврядування. Так, до компетенції обциинних (сільських і міських), волосних, повітових органів самоврядування належать питання: 1) місцевого громадського господарства (громадське майно, базари, ярмарки тощо); 2) благоустрою (шляхи, публічні споруди, пошта тощо), 3) добробуту (оздоровлення, продовольство, страхування, охорона тварин від епізоотій тощо); 4) початкової і середньої (при можливості) освіти.

До компетенції обласних дум належать питання місцевого громадського господарства, благоустрою і добробуту, які “перевищують засоби одного повіту”, вжиття загальних заходів по області з усіх питань громадського господарства, благоустрою і добробуту: 1) нагляд за всією економічною діяльністю в області (землеробством, промислами, фабриками, заводами, ін.) і вжиття заходів щодо збереження природних багатств області і правильного їх використання, а також щодо забезпечення і збільшення загального багатства населення області; 2) нагляд (інспекція) за публічним навчанням в області і завідування середніми школами, що утримуються за раху-

нок обласного бюджету, а також вищими школами і науковими установами (академіями, ін.); 3) попередній розгляд усіх проєктів загальнодержавних фінансових законів і подання щодо них висновків у законодавчі державні установи, а також законодавство з питань місцевого життя (застосування виборчих законів, територіального поділу, кодифікація права тощо).

На виконання покладених на них обов'язків проєкт Драгоманова також надає право всім представницьким органам місцевого самоврядування видавати постанови з усіх питань, віднесених до їх компетенції, що мають обов'язкову силу, призначати на виконання своїх повноважень податки і входити у зносини з іншими аналогічними органами в межах держави з метою забезпечення загальних потреб. Крім того, до повноважень представницьких органів місцевого самоврядування належить розверстка і розкладка прямих державних податків.

З позиції ефективного управління будь-яка модель влади, в тому числі й модель, запропонована автором, має передбачати чіткий розподіл повноважень між органами управління. Цей конституційний проєкт містить відсильну норму, згідно з якою коло повноважень кожного із зазначених органів місцевого самоврядування визначається особливими статутами (щоправда, М. Драгоманов не визначає, хто є суб'єктом його прийняття). У програмі "Вільної Спільки" лише є рекомендація, щоб "установа з більш широким колом дії не була начальством над установами з менш широким колом дії" [43, с. 56].

Поділяючи самоврядування на місцеве і державне, М. Драгоманов не розкрив поняття "державного самоврядування". З контексту можна лише здогадуватись, що інституційно державне самоврядуванням представлене законодавчим органом, що складається з двох палат - Державної і Союзної дум.

Попри ґрунтовну розробку системи місцевого самоврядування, М. Драгоманов не виключав необхідності існування державних інститутів. До цього він підходив функціонально. "Єсть речі, де треба централізації, є другі - децентралізації", - писав М. Драгоманов у листі до Івана Франка [43, с. 39]. На думку М. Драгоманова, "адміністративно-поліційний устрій" в Росії може бути врегульований через узгодження засад самоврядування та централізації, виборності та призначення. "Необхідно, щоб цей компроміс був цілком чесним і відвергим договором, який, з одного боку, надавав органам місцевого самоврядування певну широту дії, а з другого, на-

кладав би строго визначені межі втручання призначуваних зверху адміністраторів у рішення органів цього самоврядування і ставив би суддею між ними цілком самостійну установу, яка могла би керуватися у своїх вироках нічим іншим, крім законів” [43, с. 37].

Виходячи з проекту Драгоманова, можна зробити висновок, що систему державних виконавчих органів влади представляють міністри і намісники. В тексті проекту Статуту вони позначені як “представники загальнодержавного уряду”.

Преференціями у системі виконавчої влади володіє, згідно з проектом, і глава держави. М. Драгоманов компромісно підійшов до того, хто може бути главою держави: “Глава держави може бути спадковий Імператор, як і вибраний на термін Голова Всеросійської Державної Спільки. В першому випадку за його дії повинні бути відповідальні міністри..., а у другому він відповідальний сам” [145, с. 58]. До повноважень глави держави автор відносить: 1) оприлюднення законів, прийнятих загальнодержавними зборами, і постанов Сенату, що позбавляють їх сили, а також постанов Державного Собору; 2) нагляд за виконанням законів і переслідування в законному порядку за їх порушення; 3) призначення senatorів за поданням Союзної Думи; 4) порушення в Сенаті питання про невідповідність постанов Державної і Союзної дум з основними законами (статутом, конституцією) держави; 5) розпуск Державної Думи за згодою Союзної Думи (за таких обставин розпускається і Союзна Дума). У такому разі у маніфесті про розпуск дум мало бути призначено і термін виборів нових членів цих дум; 6) призначення міністрів.

Як бачимо, автор зосередив свою увагу лише на взаємовідносинах вищих органів державної влади, не визначаючи компетенції глави держави у прийнятті нормотворчих рішень. І це є чи не основним недоліком програми. Тим більше, що не вписано в проект і повноважень міністрів (до речі, М. Драгоманов не вказує навіть на форми прийняття рішень на рівні міністрів). Конституційний проект визначає лише порядок призначення і відповідальності міністрів: 1) міністри призначаються главою держави; 2) міністри відповідальні перед Державною і Союзною думами. Думи можуть “віддавати” міністрів під суд. Підставою для суду над міністрами є “злочини за посадою”. Суд над міністрами може провадити лише Верховний Суд, що складається з членів кримінальних департаментів Сенату і Союзної Думи. Ця характеристика статусу також є досить несистемною, а саме не вказано, хто звільняє міністрів, яким нормативним актом визначаються “злочини за посадою” тощо.

Інститут намісників у проєкті Статуту лише згадується, проте ми не знаходимо стосовно нього жодної конкретизації. Лише в пояснювальній записці М. Драгоманов зазначає, що “обласне намісництво могло б існувати без шкоди тільки як посередник між органами місцевого самоврядування й урядом центральним. Обласний намісник міг би мати право протесту проти дій та постанов органів місцевого самоврядування у випадку порушення ними основних законів і загальних інтересів державної спілки” [43, с. 37]. Автор пропонує таку процедуру опротестування рішень самоврядних органів: протести на рішення сільських і волосних органів мали розглядатися на повітовому з’їзді мирових суддів. У разі відхилення з’їздом протесту намісника наступною апеляційною інстанцією мав стати Сенат. Сенат мав бути апеляційною інстанцією і в разі протесту намісника проти дій і постанов управ і дум міських та повітових.

Окремо у пояснювальній записці до проєкту “Вільної Спілки” визначено процедуру опротестування рішень обласних дум й управ. У цьому разі намісник міг би лише подати свої висновки щодо неправомірності таких постанов на розгляд відповідного міністерства. І лише міністерство могло винести протест, і ці протести розглядали б у Сенаті загальні збори його департаментів.

Автор проєкту визначив можливість створення при намісникові обласної ради, яка, очевидно, готувала б попередні висновки і пропозиції щодо тих чи інших рішень органів місцевого самоврядування. Формування ради мало відбуватися на паритетних умовах: половина ради мала призначатись “урядом” (ні проєкт, ні пояснювальна записка до нього не дає визначення “уряду”, але, очевидно, мова йде про центральний рівень виконавчої влади), іншу половину членів ради мала обирати обласна дума.

Проєкт Драгоманова містить цікаву норму: рішення Сенату про неправомірність дій намісників мало тягти за собою відповідальність суб’єкта опротестувати акт органу місцевого самоврядування. Мусимо зазначити і інші недоліки з процедури опротестування рішень органів самоврядування: 1) не визначено поняття “основних законів” і “загальних інтересів державного союзу”; 2) відсутнє визначення суб’єкта ініціативи подання в Сенат; 3) автор не встановлює юридичної сили рішень обласної ради; 4) незрозуміло, чи протест проти рішення органів місцевого самоврядування тягне за собою призупинення дії акта чи ні тощо.

Як бачимо, М. Драгоманов наразі не дає відповідної характеристики статусу намісника як представника виконавчої влади

(виходячи з проекту, його можна сприйняти і як юрисдикційний інститут).

Характеризуючи погляди М. Драгоманова на систему регіональної виконавчої влади, мусимо відзначити, що автор наскільки був прихильником децентралізації влади, настільки негативно ставився до деконцентрації влади, що передбачає перерозподіл владних повноважень по лінії “центральні органи державного управління - місцеві органи державного управління”. Автор пропонує інший вихід із ситуації - функціоналізацію влади: “Об’єднання обласних (нині губернських) адміністративних установ під владою одного адміністратора не потрібне ні для яких реальних інтересів ні областей, ні держави, навіть централізованої. Нинішні установи губернські: фінансові, поштові, контрольні, т.п. могли би розподілитися по Росії згідно зі своїми цілями і місцевими умовами незалежно від обласних підрозділів, подібно до того, як і тепер розподіляються установи судові, незалежно від розподілів адміністративних...” [145, с. 37]. Цю позицію М. Драгоманова можна сприймати як пророчу (сьогодні вона реалізована в усьому світі, в тому числі і в Україні, у формі територіальних органів управління), проте її важко сприйняти в контексті реалій XIX ст., - з його комунікаціями, зв’язком, рівнем грамотності населення тощо. Тому більш ймовірно, що у цій тезі було більше політичної, аніж управлінської доцільності.

Слабким місцем у конституційному проекті М. Драгоманова є відсутність конкретних механізмів, крім опротестування рішень органів місцевого самоврядування, врегулювання взаємовідносин між органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування. У проекті міститься лише відсылна норма, на те, що організаційно-правовий режим їх відносин має врегулюватися особливими встановленнями (“установленнями”).

Як ми вже зазначали, М. Драгоманов писав зазначений конституційний проект в умовах, коли в Росії вже існувало місцеве самоврядування у вигляді земств. У цьому контексті він розвиває теоретичні основи децентралізації влади та формулює нову засадничу позицію - він передбачає перерозподіл влади в державі на користь самоврядних органів (у той час як земства не мали реальних повноважень у прийнятті нормотворчих рішень), що дає змогу характеризувати органи місцевого самоврядування як альтернативу існуючій системі влади.

1.7.4. Державно-управлінська проблематика в творчості М.С. Грушевського

М.С.Грушевський (1879-1934) - одна із знакових фігур в українській історії. Він створив собі ім'я насамперед як історик, автор багатотомної "Історії України-Руси" та відомої роботи "Хто такі українці та чого вони хочуть?". Історичні дослідження М.С.Грушевського мали не тільки велике наукове, а й культурне та політичне значення. По суті, праці М.С.Грушевського спростували популярні в ХІХ ст., особливо серед російської імперської інтелігенції, погляди на "історичність", "плебейскість" та принципів "бездержавність" української нації. Можна сказати навіть більше - твори М.С.Грушевського означали озвучення, промовлення історичної пам'яті українського народу, без чого становлення його як політичної нації навряд чи взагалі було можливим. Історичні дослідження М.С.Грушевського наочно довели, що народ з такою історією не може бути ні "плебейським", ні фатально приреченим на бездержавність.

Погляди М.С.Грушевського на державно-управлінську проблематику сформувався насамперед під впливом історичної науки. Матеріалом для напрацювання державно-управлінських поглядів слугували події української історії. Центральне поняття світоглядних засад державного управління в роботах М.С.Грушевського - поняття "народ-державна" ("державний народ"). Тільки народ, який створив власну державну організацію, стає справжнім та повноцінним суб'єктом історичного процесу. Але в діалектиці взаємин народу та держави пріоритет віддається категорії "народ". Державна авторитарно-імперського типу, що використовує населення як сировину, на думку М.С.Грушевського, завжди буде відірвана навіть від власних підданих, а відтак залишиться потенційно нестабільною. Рано чи пізно державна організація такого типу буде скинута повстанням. "Студіюючи політично-державний устрій, - писав він, - ми скільки можемо, повинні вияснити собі питання, в якій мірі він був ділом самого народу, чи виріс він на ґрунті народнім, чи звідкись був перенесений та накинений. Вияснити, наскільки відповідав він потребам народним і яке значення і вплив мав на народну масу" [31].

На думку М.С.Грушевського, саме авторитарний характер влади української феодальної аристократії "княжої доби" та, як

наслідок, - її відірваність від народу і був однією з фундаментальних причин її історичної зради в XVI ст., коли вона дуже легко розчинилася в середовищі польської шляхти. Навпаки, національно-визвольна війна 1648-1654 рр. означала, що український народ активно та свідомо виступив "творцем своєї долі і життя, зривається до боротьби на життя і смерть за здійснення своїх мрій і бажань" [31]. Козацьку державу часів Б.Хмельницького він характеризує як "народну". Нове зростання авторитарності вже козацької старшини призвело в свою чергу до нової національної зради правлячої еліти та нового її розчинення в іноземному - вже російському - середовищі. "Політичний упадок потягнув за собою остаточне абсорбування чужеродними суспільними верствами всього, що становило ще національні засоби, - пише М.С.Грушевський, - а народні маси відповіли на це масовою реакцією, народними війнами, що ще на кілька століть забирають усі сили, всю енергію народу, поки обездолений він не спускає байдуже рук" [31]. Такою, за М.С.Грушевським, була принципова схема та водночас і трагедія української історії.

Отже, ключовою проблемою є забезпечення нерозривного зв'язку народу та влади. Яким чином його можна забезпечити? Центральний аспект взаємин народу та влади - етнографічна територія, на якій відбувається самовідтворення соціуму. Саме взаємодія народу та території становить ключову рушійну силу історичного процесу, внаслідок якого формується відповідна державна організація. Для України фундаментальною соціальною структурою, в межах якої відбувається взаємодія народу та території, є селянство. Вже обіймаючи посаду керівника Української Центральної Ради, М.С.Грушевський висловив програмову промову "Підстави великої України", в якій оголошував: "Головною підставою цієї великої України ще довго, коли не завжди, буде селянство... З того часу, коли всі інші верстви зрадили свою національність, від нього черпався весь матеріал для національного будівництва" [31]. Саме держава, яка насамперед висловлює соціальні інтереси українського селянства, й набуде відповідної політичної стабільності та позбудеться органічних вад, які виявилися фатальними для української державності княжої та козачої доби. В цьому пункті М.С.Грушевський застосовує термінологію гегелівської діалектики: "Ці дві доби українського політичного життя - стару, княжу, і новішу - народну (козацьку), можна назвати тезою і антитезою, що доходить до синтезу в столітті українського відродження" [31].

Розділ

**ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ
ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФІЇ
ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ**

2

**2.1. Філософсько-методологічні засади
державно-управлінських рішень**

***2.1.1. Закономірності
в управлінських процесах***

Без вивчення та розуміння об'єктивних явищ, які безпосередньо впливають або проявляються в управлінні, останнє втрачає характер обгрунтованого процесу і не може бути ефективним. Безумовно, не всі об'єктивні явища, і серед них закономірності, виявлені та добре вивчені. Цей процес відбувається неперервно і є основою наукового пізнання. Водночас уже відомі численні закономірності, неврахування яких в управлінні, зокрема при ухваленні управлінських рішень, може призвести до того, що поставлених цілей не буде досягнуто.

Тому, насамперед, розглянемо ці відомі закономірності в управлінських процесах. Їх чимало, тому обмежимося такими закономірностями, що стосуються системного уявлення і можуть бути застосовані для соціальних систем та управлінських процесів у них. Серед найбільш відомих із них: закон необхідної різноманітності; закономірність цілісності системи; закономірності цілеутворення; закономірність ієрархічності; закономірність комунікативності; закономірність історичності; закономірність еквіфінальності; закономірність стабільності організацій; закономірність ефективності управлінських рішень та дій.

За законом необхідної різноманітності, сформульованим відомим ученим У. Ешбі, для створення системи, здатної вирішити проблему з певним рівнем різноманітності, необхідно, щоб ця система мала ще більший рівень різноманітності [169, с. 38; 27, с. 294]. Знання та дотримання цього закону має дуже важливе значення в управлінні. Передусім це стосується удосконалення суб'єкт-об'єктних відносин, зокрема суб'єкт управління повинен мати більшу різноманітність ніж об'єкт управління, яким він управляє. Таким чи-

ном створюється об'єктивна основа формування складових суб'єкта управління виходячи з відомих характеристик об'єкта управління.

Закономірність цілісності системи проявляється у виникненні в системі нових інтегративних якостей, які не властиві компонентам, що утворюють цю систему. Вперше вона виявлена і досліджена Л. Берталанфі [169, с. 35; 5, с. 300]. Найважливішим, на думку авторів, практичним виявом цієї закономірності є можливість здійснення різноманітних масштабних проектів завдяки об'єднанню зусиль численних організацій, кожній із яких таке не під силу. На рівні державного управління ця закономірність, як правило, проявляється в розробці й реалізації державних, регіональних і галузевих програм, спрямованих на зміну політичних, економічних, соціальних, демографічних, екологічних процесів на країне.

Найважливішою, об'єктивно притаманною властивістю управління є його цілеспрямованість. Існує низка закономірностей цілеутворення, серед найбільш суттєвих такі з них [169, с. 39, 40]:

- залежність уявлення про цілі та способи їх структуризації від стадії ознайомлення з об'єктом (процесом);
- залежність цілі від внутрішніх та зовнішніх факторів;
- можливість зведення завдання формулювання загальної (головної) цілі до завдання структуризації цілі;
- виявлена у структурі цілей закономірності цілісності.

Закономірність ієрархічності є дуже важливою для дослідження соціальних систем, зокрема організацій, які здебільшого мають ієрархічну структуру. Вона вперше була досліджена М. Месаровичем [87, с. 37; 15, с. 35] і проявляється в тому, що на кожному рівні ієрархії виникають властивості, які не можуть бути виведені як сума властивостей елементів цього рівня. Наприклад, за визначеної головної цілі організації можуть бути отримані різні її ієрархічні структури. В практиці управління це означає, що вибір структури організації залежить від її цілей і, якщо дані цілі змінюються, то доцільно сформувати таку структуру, яка найбільше відповідатиме досягненню поставленої нової головної мети. Оскільки вибір цілі, тобто певних намірів організації, завжди потребує перетворення цих намірів у дії, тобто визначення функцій, то маємо таку логічну модель розвитку організацій: головна ціль → функції → структура. Тобто функції визначають структуру, а не навпаки. Зараз маємо приклад дії закономірності ієрархічності в державному управлінні в Україні, коли під нові стратегічні цілі

країни формується нова структура (система) центральних органів виконавчої влади.

Закономірність комунікативності проявляється в тому, що соціальна система, наприклад організація, не ізольована від навколишнього середовища і пов'язана з ним множиною комунікацій, які треба враховувати в процесі управління та прийняття управлінських рішень [169, с. 36, 37]. Як відомо, управління - це інформаційний процес, в якому функція комунікації відіграє роль сполучної ланки вузлів управління, що належать і даній організації, й іншим, серед яких можуть бути організації того ж рівня (горизонтальні комунікаційні зв'язки) та вищого або нижчого рівня управлінської ієрархії (вертикальні комунікаційні зв'язки). Чим більше вербальної інформації про соціальну систему як об'єкт управління та її зовнішнє середовище, чим така інформація точніша, тим ефективніше управління такою системою і більша ймовірність досягнення поставлених цілей.

Закономірність історичності проявляється в тому, що будь-яка соціальна система (організація) не тільки функціонує, а ще й розвивається, проходячи етапи становлення, розквіту, занепаду та розпаду [169, с. 38]. Відомими прикладами дії такої закономірності є становлення, розвиток і розпад СРСР, а також утворення та розвиток України як незалежної держави з орієнтацією на її перетворення у високорозвинену європейську країну (європейський вибір). Практичне значення вивчення закономірності історичності для подальшого врахування особливостей процесів розвитку соціальних систем, зокрема різноманітних організацій, при здійсненні управління, прийняті та реалізації певних управлінських рішень.

Закономірність еквіфінальності проявляється для відкритих систем, в тому числі соціальних, у здатності досягнення ними певного стану, який не залежить від вихідних умов і визначається виключно параметрами системи. Вперше вона виявлена й досліджена Л. Берталанфі, який запропонував і цей термін [169, с. 37, 38]. Фактично ця закономірність обґрунтовує можливість вибору для соціальних систем таких перспективних цілей, які не мають на даний (вихідний) момент ресурсного підґрунтя та необхідних умов досягнення, але які можуть їх мати внаслідок певних управлінських процесів, що здійснюються суб'єктами управління, та діяльності об'єктів управління.

Закономірність стабільності організацій проявляється у залежності оптимальності рішень від ступеня стабільності систе-

ми, а сама ця стабільність при цьому пов'язана зворотним відношенням зі складністю системи. Тому спрощення системи, наприклад, зменшення числа зв'язків між її структурними одиницями, підвищує стабільність організації, а відповідно й можливий рівень раціональності прийнятих рішень. Не зайве нагадати, що спрощення моделей уявлення про систему, певні процеси в ній є елементом класичного системного підходу. Відмова від урахування несуттєвих, мало впливових зв'язків і параметрів управлінського процесу, як правило, значно підвищує ефективність останнього. На практиці знання закономірностей стабільності організацій вимагає виваженого ставлення до формування організаційних структур. Завжди треба пам'ятати, що надмірне ускладнення таких структур (як за кількістю рівнів ієрархічної структури, так і за кількістю підрозділів на певних її рівнях) може привести до порушення стабільності організації, посилення протиріч між її окремими структурними елементами, фактичної втрати управління окремими її ланками тощо.

Закономірність ефективності управлінських рішень та дій проявляється у залежності ефективності управлінських рішень та дій головним чином від характеру управлінських проблем (ситуацій), від умов організаційного характеру, в яких приймаються рішення і здійснюються управлінські дії, а також від особистих характеристик та стану управлінців. Безумовно, чим складніша і масштабніша проблема, чим гірші умови організації роботи суб'єктів управління, чим менші кваліфікація і досвід управлінців, чим менше вони зацікавлені в результатах своєї праці, тим менше шансів отримати ефективні управлінські рішення. Можна сказати, що це все і всім відомо та зрозуміло, а проте, повне дотримання цих простих висновків щодо закономірності ефективності управлінських рішень та дій у практиці управління залишається проблемою номер один.

2.1.2. Фактори вибору в управлінських процесах

Дуже часто у процесі управління постає проблема вибору. Вона, як правило, характеризується певними факторами вибору. Ступінь їх знання та досвіду реагування на них значною мірою є ознакою кваліфікації управлінця. Серед найбільш суттєвих управлінських проблем та ситуацій, що потребують звернення до фак-

торів вибору, можна віднести: центральну проблему рішення, цілепокладання, організацію управлінської діяльності; розробку організаційних структур; врахування аналітичної та політичної доцільності рішень; урахування аспектів впливу на політику організації; вимоги до управлінської інформації; забезпечення визначеності.

Насамперед спинимося на так званій центральній проблемі рішення, що характерна для всіх організацій і виникає під час аналізу кожної ситуації. Сутність її в дилемі вибору, чи вибрати новий курс, тобто новий напрямок дій, чи продовжити існуючий, тобто підтримувати вибраний раніше напрямок дій. Як правило, завжди є доводи доцільності і першого, й другого вибору. Вибір нового курсу, нової стратегії здебільшого супроводжується значними потребами у ресурсах та створенні певних умов, передусім, правових. Якщо існуючий напрямок дій гальмується відсутністю необхідних умов та ресурсів, то, скоріш за все, ці проблеми стосуватимуться й нового курсу.

При цілепокладанні можна навести такі основні фактори вибору [6, с. 109]:

- чітке виділення головної цілі (місії);
- поміркована та обгрунтована структуризація цілей, тобто розкладання головної цілі на підцілі (забезпечуючі цілі), реалізація яких забезпечує досягнення головної цілі;
- прогнозування реалізації цілей та можливостей виникнення побічних цілей, що відтягуватимуть ресурси від досягнення головної цілі.

Навряд чи треба доводити важливість урахування в практичній роботі факторів вибору при цілепокладанні. Але на фоні загального знання і розуміння цього існує суттєва проблема, а саме: відсутність у багатьох управлінців практичного досвіду системного проектування та цілепокладання. Наслідком цього є неоптимальний або наближений до нього розклад головної цілі на підцілі, що в подальшому призводить або до досягнення надлишкових результатів (та надмірних витрат), або до неповного досягнення головної цілі.

При організації управлінської діяльності можна виділити такі фактори вибору, як максимальне зменшення її терміновості, надання їй, де це можливо, характеру плановості з виділенням цілей, дій щодо їх досягнення, термінів, відповідальних осіб, необхідних або наявних ресурсів; забезпечення збігу завдань управління і

можливостей їх виконавців; використання різноманітних форм і методів реалізації завдань залежно від ситуацій; підтримка управлінських рішень сучасними досягненнями науки управління та засобами інформатизації і комп'ютеризації; врахування факторів соціальної адаптації учасників управлінських процесів та ін.

При розробці організаційної структури до факторів вибору можна віднести [6, с. 139, 140]:

- чітке визначення шаблів підпорядкування з певними центрами прийняття рішень;
- раціональний розподіл компетенції по горизонталі та повноважень по вертикалі;
- скорочення зайвих шаблів підпорядкування з урахуванням рекомендацій щодо норм безпосереднього підпорядкування;
- встановлення чітких взаємозв'язків між центрами прийняття рішень тощо. При цьому кожна ланка організаційної структури повинна забезпечувати певний конкретний внесок у досягнення цілей організації згідно з розподілом та кооперацією праці;
- повноту відповідальності за виконання поставлених перед організацією завдань;
- комплексність виконання всіх функцій управління відповідно до цих завдань;
- відповідність ресурсного забезпечення рівню завдань, що вирішуються.

Як вже зазначалося вище, структура організації формується відповідно до її функцій. Тому до факторів вибору при розробці організаційної структури можна ще додати приведення структури у відповідність із визначеними функціям організації.

На особливу увагу заслуговує такий фактор вибору, як урахування аналітичної та політичної доцільності та їх співвідношення при ухваленні рішень. На практиці на рівні державного управління аналітична доцільність, як правило, поступається політичній доцільності, тобто обгрунтовані фахівцями висновки ситуаційного аналізу не вважаються обов'язковими при прийнятті найважливіших державних рішень [18, с. 88]. Це пов'язується з певною політичною та відповідною економічною платформами тих сил, що прийшли до влади. У цій ситуації доцільним є проведення ситуаційного аналізу з урахуванням таких платформ.

Ще одним фактором вибору є врахування низки аспектів впливу на політику організації. За Ф. Селзніком такими аспектами є: розподіл ролей; інтереси певних груп даної організації; соціальна стратифікація; масштаби або ступінь участі кожного члена організації; характер переконань, що поділяються працівниками; типи залежності між членами організації [18, с. 226].

Як відомо, при формуванні управлінських рішень визначальну роль відіграють інформаційні процеси. Своєчасні отримання, обробка та передача достовірної і достатньо повної інформації дозволяє приймати виважені управлінські рішення, удосконалити внутрішні й зовнішні системні зв'язки і, як наслідок, у більшості випадків забезпечувати прийнятну ефективність управлінських рішень. Основними вимогами до управлінської інформації, а відповідно й факторами вибору є повнота, якість, цінність, корисність, достовірність, точність, актуальність, щільність, оперативність, доступність [53, с. 114].

Серед факторів вибору доцільно назвати також фактор визначеності, який проявляється у схильності людей перетворювати припущення у факти, сумніви у впевненість та переглядати уявлення про ситуацію в напрямку задоволення потреби у визначеності [53, с. 77, 78]. Пояснення цього дуже просте - невизначеність ситуації не дозволяє приймати обгрунтовані, а отже, виважені рішення.

Виявлення і дослідження факторів вибору є важливим напрямком підвищення ефективності управлінських рішень. Одним з основних його результатів, так само як і при дослідженні закономірностей, є виділення та формування принципів здійснення управлінських процесів та прийняття управлінських рішень.

2.1.3. Принципи здійснення управлінських процесів та прийняття управлінських рішень

На відміну від закономірностей у соціальній системі та взаємозв'язків і відношень між її елементами принципи відображають наші знання про них. Будь-яке правило, що сприяє удосконаленню здійснення управлінських процесів та прийняття управлінських рішень, може займати місце серед принципів, поки досвід не спростує його [55, с. 68]. Тому можна навести багато таких принципів,

тим більше, що часто вони формулюються не тільки як законні судження, а й очікувані за певних умов результати. Водночас знати та дотримуватися всіх принципів практично неможливо. І це є проявом загальної тенденції природних процесів до відповідних форм їх оптимізації. Як правило, особа, що приймає рішення, залежно від ситуації враховує кілька принципів. У мисленні діє принцип “бритви Оккама”, що проголошує: не примножуй принципи без потреби [90, с. 10].

Зроблено низку спроб сформулювати вимоги щодо визначення принципів здійснення управлінських процесів та класифікувати їх. Наприклад, у роботі [6, с. 187, 188] запропоновано відображувати не будь-які, а тільки найбільш істотні, стійкі закономірності, відношення і взаємозв'язки, які мають загальний характер; відображувати специфіку управління, його відмінність від інших видів суспільної діяльності; враховувати тільки ті принципи, які дістають схвалення людей; хотіти і вміти застосовувати виділені принципи в управлінських процесах.

Слід зазначити, що не існує загальноприйнятих підходів та правил стосовно систематизації принципів управління соціальними системами, зокрема державного управління. Ґрунтовний аналіз проблеми виділення і систематизації принципів державного управління наведений, наприклад, у роботах [6, с. 186-199; 18, с. 50-58].

Нижче за результатами аналізу кількох робіт з управління наведено принципи, що стосуються здійснення управлінських процесів та прийняття управлінських рішень.

Загальноуправлінські принципи

Серед найбільш відомих загальноуправлінських принципів такі, що стосуються раціональної організації будь-яких процесів; універсальності управління, раціоналізації його структури, а також цілепокладання.

До основних принципів раціональної організації будь-яких процесів можна віднести наступні [154, с. 80]: пропорційність (рівна пропускна спрямованість різних робочих місць, пропорційне забезпечення ресурсами, інформацією); неперервність (характеризує відношення робочого часу до загальної тривалості процесу); паралельність (характеризує ступінь сумісності операцій у часі); прямоточність (характеризує оптимальність шляху проходження предмета управлінської праці, інформації); ритмічність (характе-

ризує рівномірність виконання процесів у часі); концентрацію однорідних предметів праці; гнучкість.

До групи цих принципів також можна віднести принципи згладжування потреб у ресурсах, зокрема принцип розпаралелювання та принцип зниження інтенсивності робіт [90, с. 134]. Перший принцип виходить з того, що деякі з паралельно виконуваних робіт, які потребують тих самих ресурсів, мають резерв у часі і можуть без особливого впливу на строк досягнення цілей проекту бути відкладеними на певний строк. Другий принцип виходить із залежності терміну виконання деяких робіт від обсягу наданих ресурсів. Тому за умови наявності резерву часу можна знизити інтенсивність таких робіт. Безумовно, застосування цих принципів може призвести до подовження строків виконання проекту, а це доцільно тільки за умови, що вартість робіт не перевищить встановленого ліміту.

Для систем управління до принципів раціональної організації будь-яких процесів можна додати цілеспрямованість (забезпечення цілеспрямованого впливу на об'єкт управління та орієнтація всіх ресурсів для досягнення визначених цілей), комплексність (урахування всіх основних факторів впливу для досягнення цілей) та наукову обґрунтованість (визначення найкращих шляхів та засобів досягнення цілей) [53, с. 64, 65; 55, с. 18].

Універсальні принципи управління стосуються раціоналізації системи управління персоналом, організації та побудови її структури. Вони були виділені представниками класичної (адміністративної) школи в управлінні Ф. Тейлором, А. Файолем, Г. Емерсоном, Л. Г'юліком, Л. Урвіком, Р. Фелком, М. Вебером [90, с. 65; 191]. Узагальнення та розвиток цих принципів можна знайти у роботах [90, с. 50-58]. Нижче наведені найбільш суттєві з них.

Наприклад, принцип самоорганізації (координація шляхом зміни структури) соціальних систем використовується при дослідженні реальних найменш вивчених об'єктів і процесів [15, с. 45]. Під самоорганізацією соціальної системи розуміють зміну її структури за рахунок власних рушійних сил з метою досягнення стану рівноваги та ефективного функціонування. Принцип самоорганізації є одним із двох основних принципів координації в соціальних системах, поряд з принципом управління (вибір координуючого впливу при фіксованій структурі управління) [87, с. 81].

Відповідно до принципу управління (принципу керування) процес управління на відміну від функціонування, що пов'язане

зі збереженням минулого досвіду, насамперед пов'язаний із набуттям нового досвіду [150, с. 43]. На практиці враховуються обидва принципи, оскільки вони доповнюють один одного і самі по собі не забезпечують розвитку системи. Принцип управління - це правила руху до нового стану об'єкта управління, а принцип функціонування - це правила забезпечення необхідного функціонування об'єкта управління в кожному з його станів.

Дуже важливим з точки зору досягнення певних станів об'єкта управління є принцип зворотного зв'язку, застосування якого дозволяє шляхом аналізу ситуації до та після реалізації рішення (за допомогою функції контролю) скоригувати останнє з метою досягнення визначених цілей. За С. Оптнером зворотний зв'язок необхідний для запобігання розбіжностям між метою та отриманими результатами. У соціальних системах цей принцип ще можна сформулювати як принцип контролю. Одна з основних його форм - узгодження та затвердження рішень [90, с. 207]. Іншою його модифікацією є принцип контролю по критичних точках, тобто за фактами, що є критичними для оцінки ступеня виконання планів. Необхідно пам'ятати, що контроль взагалі виправданий лише тоді, коли відхилення від планів піддаються коригуванню [70, с. 505].

Серед інших універсальних принципів управління найбільш відомі - принцип ресурсозбереження, принципи програмного підходу та принцип оптимальності.

Принцип ресурсозбереження передбачає загальний підхід, за якого вирішення проблем, в тому числі управлінських, досягається при мінімальних витрат наявних ресурсів (людських, інформаційних, фінансових, матеріальних, часу) [154, с. 152]. Цей принцип набуває характеру глобального у зв'язку із значним скороченням природних ресурсів землі на фоні високих темпів зростання чисельності її населення. Принцип ресурсозбереження є могутньою рушійною силою науково-технічного прогресу, створення нових ресурсозберігаючих технологій виробництва та споживання.

У зв'язку з широким застосуванням в управлінні на особливу увагу заслуговують принципи програмно-цільового підходу. Серед найбільш суттєвих із них такі, як орієнтація програми на кінцевий результат; побудова програми як комплексу упорядкованих, взаємозалежних видів діяльності різного рівня; визначення програми як одного з елементів системи заходів організації (на рівні держави - уряду); зв'язок з іншими програмами; розуміння програми як цілісного об'єкта управління; системний розгляд проце-

су управління програмою на всіх її стадіях; створення відповідної організаційної системи управління програмою на базі окремого органу або шляхом перерозподілу прав і відповідальності існуючих підрозділів, а також з використанням різних координаційних форм; забезпечення необхідними ресурсами; використання методів аналізу та оцінки для обґрунтування рішень на всіх етапах розробки та реалізації [90, с. 27].

Скільки існує управління, стільки й вирішується питання його оптимальності, тобто найкращого вибору в певній ситуації. У цьому й полягає принцип оптимальності управління. За Ю.Г. Марковим, "бути оптимальним завжди означає мати найвищу оцінку цільових установок, правильно оцінювати перспективу з точки зору витрат і результатів". Оптимальність (пошук екстремуму певної функції або вибір найкращого варіанта з можливих), що досягається за допомогою економіко-математичного та соціально-математичного моделювання, можна класифікувати як сувору оптимальність. Оптимальність, яка тією чи іншою мірою притаманна організованим соціальним системам, може бути класифікована як спонтанна оптимальність. Остання проявляється у властивості вибірковості, тобто вибору найкращого варіанта з багатьох можливих варіантів динаміки системи [90, с. 4, 14, 15]. Для соціальних систем оптимальність управління - це мінімізована, економна діяльність, спрямована на досягнення бажаного результату, нижче порогу якого розміщується область неефективного, небажаного. Поняття оптимального управління ще має зміст найбільш бажаного управління, найкращого з можливих. Досягнення оптимальності, наближення до неї залежить від цільових установок, ідеалів, норм, програм та цінностей суб'єкта діяльності. На практиці принцип оптимальності проявляється в розробленні й застосуванні нових методик, процедур та управлінських технологій з метою пошуку і становлення шляхів та способів оптимізації [90, с. 53, 79].

Для соціальних систем також характерні такі принципи, як принцип неповної визначеності меж і умов управлінської роботи, принцип обмеженості інформації та принцип соціальної відповідальності.

Принцип неповної визначеності меж і умов управлінської роботи є наслідком того, що управлінська діяльність є відкритою системою, входи та виходи якої невичерпно різноманітні. За цих умов особливого значення набуває особистий досвід управлінської роботи, зокрема у певній галузі суспільної діяльності.

Суть принципу обмеженості інформації у фактичній неможливості мати повну й точну інформацію щодо об'єкта управління, оскільки вона завжди обмежена як за обсягом відомостей - кількістю параметрів, так і за точністю кожного з параметрів [90, с. 11]. Завдання управління - максимально використовувати наявну інформацію, вміти використовувати канали її надходження та методи первинної обробки, знаходити найбільш оптимальні підходи і методи вирішення управлінських ситуацій.

Цьому може сприяти організоване запровадження принципів релевантності інформації та одноразового введення інформації. Принцип релевантності інформації проголошує, що збільшення кількості інформації не підвищує якості рішень, тому необхідно бачити різницю між релевантною інформацією, яка стосується конкретної проблеми, людини, цілі або часу, та зайвою інформацією і вміти відокремлювати одну від іншої [88, с. 203]. Оскільки релевантна інформація є основою рішень, необхідно домагатись її максимальної точності й відповідності проблемі, тобто застосовувати інформаційний фільтр. Суть принципу одноразового введення інформації в тому, щоб раз уведена в пам'ять комп'ютера інформація неодноразово використовувалась для вирішення численних завдань управління [55, с. 87]. Цей принцип сприяє створенню баз даних і знань, розвитку інформаційних та комп'ютерних технологій, мереж електронного зв'язку.

Принцип соціальної відповідальності припускає на відміну від юридичної відповідальності певний рівень добровільного відгуку на соціальні проблеми з боку організацій. Такий відгук перебуває за межами вимог, визначених законом чи регулюючими органами [88, с. 144]. Цей принцип ще мало застосовується в Україні і не тільки з вини організацій. На думку автора, необхідно не згортати можливості організацій у вирішенні соціальних проблем, що зараз відбувається в Україні, а розширювати їх, але не застарілими, а новими підходами й способами.

Серед принципів раціональної структури управління можна виділити принцип первинності стратегії перед структурою, загальні принципи, принципи ідеальної бюрократичної організації управління, принцип спеціалізації, принцип федералізму, принципи поділу праці, принцип формалізації процедур, принцип інституційної ідентичності та принцип адаптації.

Основним принципом раціональної структури управління є принцип первинності стратегії перед структурою, сформульова-

ний А Чандлером [88, с 331] Цей принцип передбачає, що “стратегія визначає структуру”, тобто проектування структури повинно базуватися на стратегічних планах організації і структура організації має забезпечити реалізацію її стратегії Зміна стратегії зумовлює зміни в організаційній структурі

Серед загальних принципів раціональної структури управління можна навести такі [167, с 339] відповідність ланок управління його функціям, мінімізація кількості щаблів (ланок) в ієрархії управління, зосередження на кожному щаблі всіх необхідних функцій управління, концентрація функціональних ланок у функціональних вузлах, чітке виділення участі кожної функціональної ланки в єдиному процесі управління, недопущення дублювання функцій, мінімізація потоків команд з кожної ланки управління

Наведені нижче основні принципи ідеальної бюрократичної організації управління (за ідеологією М Вебера) [90, с 121-124]

- вся діяльність організації поділяється на елементарні операції, формалізуються завдання та обов’язки кожної ланки, залучаються фахівці-експерти на умовах цілковитої відповідальності за ефективне виконання завдань,
- організація будується за принципом ієрархії,
- діяльність організації регулюється системою правил та стандартів, які забезпечують одноманітність виконання кожного завдання незалежно від виконавця,
- нормальне функціонування організації відповідно до раціональних стандартів виключає можливість втручання з огляду на особисті міркування та емоції,
- служба в бюрократичній організації засновується на відповідності кваліфікації займаній посаді, службовці захищені від немотивованого звільнення, існує система просування по службі за умов певної вислуги та успішної діяльності

Більшість вищезазначених принципів і сьогодні не втратили своєї актуальності та є базовими для систем управління соціальними системами

У сучасній практиці управління широко використовується принцип спеціалізації, за яким організації та підрозділи виокремлюються за їх особливостями [87, с 40] Це зумовлює утворення цільових та функціональних органів, лінійних і допоміжних елементів Лінійні елементи визначають, що і коли буде зроблено, тоді як допоміжні елементи здебільшого напроцьовують рекомендації

щодо того, аби зробити це якнайкраще. Для вирішення проблем організації дії спеціалізованих підрозділів мають бути скоординовані.

При формуванні нових організаційних структур доцільно дотримуватися принципу адаптації, тобто новими підрозділами, які ще не мають достатньої сили та авторитету, у період їх становлення та адаптації повинна опікуватися одна з вищих інстанцій з метою захисту від тиску з боку інших підрозділів [90, с. 229].

На рівні державного устрою одним із провідних принципів раціональної організації є принцип федералізму (федеральний принцип організації). Він навіть знайшов відображення у назвах ряду країн, наприклад Російська Федерація, Федеративна Республіка Німеччина тощо. За П. Дракером, принцип федералізму - це такий підхід до децентралізації, коли і центр, і частини організації (місцевий рівень) "виконують справжні функції вищого управління" [90, с. 194, 195]. Послідовне застосування федерального принципу, з одного боку, означає, що вище керівництво (центр) встановлює головні цілі, організовує людські ресурси, добирає адміністраторів, окреслює функції та обов'язки виконавців, еталони виміру ефективної діяльності, а з другого боку, означає, що кожний підрозділ має свою певну автономію. Основні переваги застосування такого принципу в тому, що це дає вищому керівництву можливість займатися основними функціями (реалізацією стратегії та політик); сприяє розумінню на місцях функцій і рішень вищого керівництва, а також вирішенню проблеми підготовки майбутніх кадрів вищого керівництва [6, с. 196; 5, с. 194, 195].

В будь-яких організаціях на всіх їх рівнях здійснюється поділ праці. Існують різні принципи такого розподілу [89, с. 35, 40, 92, 93]. По-перше, завдання організації традиційно поділяються на три категорії - роботу з людьми, предметами (устаткуванням, сировиною, інструментами), інформацією. По-друге, існують дві основні форми поділу праці - на компоненти загальної діяльності, тобто горизонтальний поділ праці, та з координування діяльності, тобто вертикальний поділ праці (саме він є сутністю управління).

Для зменшення залежності організації від особистих якостей її членів, як правило, реалізується принцип формалізації процедур. Водночас Ф. Селзнік застерігає від поспішної формалізації процедур на стадії утворення організацій, коли відбувається її становлення і є загроза ізоляції керівництва від інших працівників саме тоді, коли такі контакти найбільш потрібні. В роботі організацій важливим моментом є також дотримання принципу інститу-

ційної ідентичності, суть якого полягає у відповідності формальної та неформальної структур організації як її загальним цілям, так і поточним завданням [90, с. 227].

Важливе місце серед загальноуправлінських принципів посідають принципи цілепокладання. Вони, як правило, є відображенням наших знань про закономірності цілепокладання. Нижче наведені найбільш суттєві з них, а саме: принцип єдності цілей, управління та відповідальності; принцип обмеження цілей досліджень; принцип конкретності та вимірюваності цілі; принципи побудови дерев цілей, а також принцип вибірковості.

Принцип єдності цілей, управління та відповідальності фактично є основною передумовою життєдіяльності будь-якої організаційної системи [44, с. 235]. Його реалізація означає чітке визначення цілей і функцій організації, побудову відповідної організаційної структури, розподіл обов'язків, повноважень та відповідальності між усіма її вузлами управління.

Принцип обмеження цілей досліджень передбачає звуження кола вирішуваних проблем за рахунок підвищення їх розуміння та якісного вирішення [12, с. 11]. Він орієнтує на досягнення найбільшої можливої ефективності у повній обмеженій сфері, і тільки потім - на перехід до ширшого кола проблем. На практиці застосування цього принципу сприяє підвищенню професіоналізму, поглибленню досвіду вирішення управлінських проблем, пошукам найбільш ефективних методів та прийомів формування управлінських рішень.

З цим принципом можна ототожнювати і принцип вибірковості, суть якого, за Ч. Барнардом, - у необхідності виділяти ті факти, що суттєво впливають на досягнення цілей організації, а також ті, що не відіграють суттєвої ролі [6, с. 215, 216]. Наприклад, доцільно виділяти стратегічні фактори функціонування організацій.

Ще один принцип - принцип конкретності та вимірюваності цілі - потребує наявності для кожної цілі певних критеріїв (або критерію), які дозволяють оцінити ступінь досягнення цілі [77, с. 3]. Якщо таких критеріїв немає, то неможлива і реалізація однієї з основних функцій управління - контролю. Порушення цього принципу позбавляє управління певної гарантії досягнення визначених цілей. Тому навіть для неструктурованих проблем, які зустрічаються серед соціальних систем, необхідно знаходити більш-менш сприйнятливі критерії.

Ієрархічний характер побудови організацій та системи управління ними, в тому числі державного управління, а також широке застосування програмно-цільового управління, зокрема методів аналітичного програмування та управління проектами, надає особливої актуальності вивченню і реалізації принципів побудови дерев цілей. Останні є набором правил, які передбачають розгляд різних альтернативних варіантів цілей; виключення неважливих, недостатньо ефективних та не забезпечених достатніми ресурсами заходів; перехід до цілей нижчого рівня тільки після завершення якісного опису, розгортання у часі та визначення коефіцієнтів відносної важливості цілей вищого рівня [77, с. 103].

Принципи, безпосередньо пов'язані з людським фактором

Центральним фактором у процесах управління завжди є людський фактор. Професіоналізм (відповідна професійна підготовка, постійна обізнаність зі станом справ, великий досвід у відповідній сфері управління), активність, ініціативність та працьовитість - ось далеко не повний набір параметрів та проявів цього фактора. При цьому професіоналізм сьогодні не можливий без знання сучасних принципів управлінської діяльності. Серед тих, що безпосередньо пов'язані з людським фактором, можна навести такі: принцип стратегічного мислення, принципи прийняття рішень, принципи управління якістю рішень, принципи обґрунтування управлінських рішень, принцип ступеня свободи рішення, принцип релевантності інформації, принцип делегування повноважень, принцип ініціативи, принципи управління людьми, принцип відповідності завдань і можливостей, принцип відповідності повноважень та відповідальності, принципи організації роботи керівника, принцип лідерства, принцип єдиноначальності, принцип функціональної дефініції, скалярний принцип, принцип ризику, а також принцип участі.

Принцип стратегічного мислення передбачає формування комплексного мислення з елементами: орієнтації на довгострокову перспективу успішної діяльності; чіткого визначення мети організації та її пріоритетів; врахування сильних і слабких сторін; планування дій з урахуванням ризику; раціонального розподілу завдань та визначення відповідальності; ефективної організації робіт та контролю; вміння визначати основні показники досягнення цілей і проводити оцінювання за ними; ставлення до персоналу як ключового фактора.

чового ресурсу й основної цінності організації; розуміння важливості інформаційного фактора, уваги до змінних ситуації та запровадження їх моніторингу; здатності до змін. Цей принцип є однією з основних передумов запровадження стратегічних підходів в управлінні [165, с. 38-40].

Виділено низку принципів прийняття рішень, а також відповідних вихідних положень - постулатів, які завжди можуть стати у пригоді при вирішенні управлінських ситуацій та підготовці певних рішень, а саме [53, с. 97, 100; 77, с. 5, 53; 88, с. 199-203; 134, с. 27, 29, 75; 154, с. 136]:

- люди дуже різні з огляду на інтенсивність та засоби виявлення волі у своїх діях, а отже, відрізняються засобами прийняття власних рішень або розв'язання проблем (принцип індивідуальності);
- прийняття рішень - це психологічний процес;
- приймати рішення, як правило, легко; важко приймати вдалі рішення (принцип вдалих рішень);
- щоб приймати рішення недостатньо тільки вміння і бажання, ще мають бути створені умови (політичні, суспільні, економічні, організаційні, часові) (принцип достатніх умов);
- альтернатива може бути предметом, відношенням або дією (принцип різноманітності альтернативи);
- процес прийняття рішень має інтуїтивний, заснований на судженнях, або раціональний характер; відповідно способи прийняття керівниками рішень лежать у діапазоні від спонтанних до високотехнологічних;
- до успіху веде точний розрахунок, який підкріплений досвідом та інтуїцією (принцип професіоналізму);
- у процесі вибору особа, яка приймає рішення, використовує систему правил, що зветься стратегією, програмою або планом розв'язання задачі з ризиком;
- суб'єктивна ймовірність визначає вибір стратегії прийняття рішень (принцип суб'єктивної імовірності);
- досягнення компромісу, тобто прийняття рішення з урахуванням усіх факторів, у тому числі небажаних (принцип компромісу);
- у деяких ситуаціях відмова від прийняття рішень є добрим вибором, наприклад, якщо повинна надійти необхідна інформація і фактор часу не є критичним;

- модель прийняття рішень має бути адекватною ситуації, тобто відповідати структурі та властивостям об'єкта управління; особливостям і можливостям створення методів моделювання та експериментів, які проводяться на базі цих моделей; вимогам управлінського завдання; системі цінностей і переваг особи, що приймає рішення, її професійному рівню (принцип адекватності).

Принципи управління якістю рішень передбачають встановлення стандартів, відкрите спілкування, попередження надмірного контролю, запровадження наукових підходів, методів мотивації та моделювання [77, с. 242, 243; 154, с. 17]. Це один із базових принципів сучасного управління, безпосередньо спрямований на підвищення ефективності рішень, що приймаються.

На підвищення якості рішень спрямовані й принципи обґрунтування управлінських рішень, серед яких найбільш відомі: застосування системного та комплексного підходів; урахування співвідношення факторів часу, витрат і результатів; забезпечення багатоваріантності рішень та порівняльності варіантів; урахування факторів невизначеності та ризику [154, с. 206].

На забезпечення достатньої гнучкості управління зорієнтовано принцип ступеня свободи рішення, який передбачає ступінь допустимості варіантності певного рішення, що має системні зв'язки з іншими рішеннями. насамперед з рішеннями вищих рівнів управління [53, с. 93, 94].

Принцип делегування повноважень передбачає передавання обов'язків і повноважень людині, яка бере на себе відповідальність за їх виконання. Він забезпечує ефективність управління, якщо рішення приймаються в межах повноважень кожного працівника, а не переадресовуються на вищі організаційні рівні [55, с. 77; 70, с. 43; 88, с. 308]. Часто керівники, особливо верхніх рівнів управління, нехтують цим принципом, знижуючи при цьому управлінський потенціал організації.

Принцип ініціативи передбачає творче ставлення до процесу прийняття рішень, що "надає йому силу та енергію" [88, с. 68]. Для його застосування необхідна наявність творчої особистості того, хто приймає рішення.

Щоб керувати, необхідно не тільки добре знати, а й застосовувати на практиці принципи управління людьми. Серед останніх доцільно виділити такі [154, с. 111, 112; 35, с. 81; 77, с. 45; 90, с. 218]:

- підтримування у підлеглих почуття самоповаги; уваги до проблем, а не до особистостей;

- активне використання методів посилення впливів у разі отримання бажаних результатів, і навпаки, зменшення впливів - у разі отримання небажаних результатів;

- заохочення за сумлінне виконання розпоряджень керівника;

- формулювання зрозумілих та обґрунтованих вимог;

- підтримання постійних контактів, зворотних зв'язків з підлеглими;

- диференціація завдань та вимог до підлеглих (допомагати тим, хто потребує підказування; давати поради тим, хто потребує постійних настанов, консультацій, спонукання до дій; давати безпосередні вказівки, нагадувати про необхідність діяти менш кмітливим та моторним; категорично наказувати, наполегливо вимагати виконання обов'язків від тих, хто ігнорує поради, вказівки, рекомендації);

- приведення у відповідність із завданнями інтелектуальних та фізичних можливостей виконавця;

- приведення у відповідність повноважень та відповідальності виконавця, тобто повноваження та відповідальність за ті чи інші дії не можуть перевищувати делеговані повноваження, але не повинні бути й заниженими;

- створення такої рівноваги між мотивом та вкладом, за якої всі члени організації згодні брати активну участь в її діяльності (визначений Г. Саймоном принцип участі).

Роль і відповідальність керівника організації тим вища, чим вищий рівень управління, до якого вона належить. Наведемо деякі принципи організації роботи керівника, а саме: визначення місця організації в суспільстві та забезпечення її ефективного функціонування; досягнення сталого розвитку організації; аналіз ситуації навколо організації та передбачення її змін у майбутньому; розробка програми дій організації; спрямування та організація роботи колективу на досягнення визначених цілей; організація всіх видів контролю; визначення ступеня ризику, з яким пов'язана реалізація прийнятих організацією рішень; залучення незалежних експертів для об'єктивної оцінки результатів діяльності організації; впровадження сучасних технологій за напрямками діяльності організації; застосування наукових методів управління; організація ефективної системи управління персоналом; здійснення представницьких функцій тощо. Всі ці принципи виходять з основного призначен-

ня керівника - забезпечити ефективне функціонування, сталий розвиток або виживання організації. В цьому ж контексті доцільно навести принцип лідерства [138, с. 17], за яким більше шансів досягти успіху і лідерства має той, хто першим починає використовувати нові наукові розробки й технології.

Серед інших принципів організації роботи керівника можна виділити принцип єдиноначальності, принцип першого керівника, принцип функціональної дефініції та скалярний принцип.

Принцип єдиноначальності передбачає отримання працівником наказів тільки від одного безпосереднього начальника. Чим кращий взаємозв'язок підлеглого з керівником, тим менша ймовірність отримання ним суперечливих вказівок і тим глибшим є відчуття персональної відповідальності за результати роботи [55, с. 74; 70, с. 44; 88, с. 68].

Відповідно до принципу першого керівника при організації виконання важливих завдань контроль залишається за першим керівником організації, оскільки тільки він має право і можливість вирішувати або перелоручати вирішення будь-якого питання [10, с. 86].

За принципом функціональної дефініції, чим чіткіше визначені для організації, підрозділу, працівника напрямки й очікувані результати діяльності, повноваження, посадові та інформаційні зв'язки, тим більшого внеску в реалізацію цілей організації слід очікувати. Близький до цього принципу і скалярний принцип, за яким наскільки чіткою є лінія зв'язку керівника з кожним із підлеглих, настільки ефективними будуть процеси прийняття рішень та комунікації [70, с. 42, 43].

У практиці управління здебільшого за недостатністю об'єктивної, аналітично обгрунтованої інформації оцінка ймовірності розвитку певних подій, зміни проблемної ситуації та реалізації відповідних рішень здійснюється керівником, виходячи з його досвіду. Інколи, якщо факти нові й дуже складно їх оцінити або вони швидко змінюються, рішення приймається в умовах невизначеності. Принцип ризику саме й передбачає прийняття рішень в умовах невизначеності результатів, але якщо їх ймовірність відома. Найбільший потенціал невизначеності в політичному, соціокультурному та науковому середовищі. При ухваленні рішень у діях з ризиком наявні такі етапи: суб'єктивне уявлення щодо ситуації; оцінка наслідків альтернатив; прогнозування умов, які визначають наслідки; вибір альтернативи.

Основні принципи державного управління

Принципи державного управління та підходи до їх систематизації ґрунтовно розглянуті в низці робіт, зокрема [16, с. 186-199; 105, с. 50-58; 133, с. 162-164]. Нижче наведені лише ті з них, які, на думку автора, найбільше впливають на прийняття державно-управлінських рішень. Це принцип об'єктивності державного управління, принцип універсальності, принцип випереджаючого стану в державному управлінні, принцип демократизму, принцип розподілу влади у державному управлінні, принцип законності, принцип оптимізації управління, а також структурні принципи державного управління.

Принцип об'єктивності державного управління обумовлює необхідність дотримуватися у всіх управлінських процесах вимог об'єктивних закономірностей та реальних можливостей суспільних сил [6, с. 193]. Такий підхід потребує вивчення цих закономірностей, ретельного аналізу наявних політичних сил, їх можливостей, реального економічного та політичного потенціалу держави, соціального становища більшості населення, ведення постійних моніторинґів усіх суттєвих процесів (політичних, фінансових, виробничих, соціальних, інформаційних), що відбуваються в державі.

Відповідно до принципу універсальності, функції управління не надто різняться у сфері державного та приватного управління (менеджменту) [130, с. 47]. Це дозволяє під час аналізу проблем державного управління, що принципово не відрізняються від аналогічних проблем менеджменту або недостатньо вивчені, використовувати відповідні напрацювання науки управління, в тому числі закономірності, принципи, теорії, концепції, ідеї, підходи, методи, прийоми, значна частина яких розглянута в даному розділі.

Принцип випереджаючого стану в державному управлінні передбачає перехід в управлінні від орієнтації на минуле (планування від досягнутого) до орієнтації на майбутнє. Випереджаючий стан у державному управлінні зорієнтований на широке використання суб'єктами управління сучасних наукових досягнень, пошук оптимальних управлінських рішень, зосередження висококваліфікованих фахівців з відповідним рівнем підготовки у сфері управління, орієнтацію управління на потреби суспільства та перспективи його розвитку [6, с. 379].

Принцип демократизму в державному управлінні обстоює народовладдя, а саме: визначає роль народу як носія і джерела влади, котру він реалізує опосередковано через референдуми та ви-

борчу систему і безпосередньо через органи державної влади та місцевого самоврядування Цей принцип передбачає захист основних прав і свобод людини, політичний та ідеологічний плюралізм, владу закону, реалізацію ідеї соціальності [62, с. 76-83].

Принцип розподілу влади в державному управлінні передбачає розподіл системи влади на три гілки - законодавчу, виконавчу та судову. Він сприяє створенню системи стримування та противаг і запобігає встановленню недемократичного режиму. Як правило, він закріплюється в законах, насамперед у конституції [6, с. 196].

Принцип законності передбачає пріоритет закону і спрямований на створення міцних правових засад у всіх основних сферах діяльності держави. на правове регулювання здійснення державного управління та місцевого самоврядування, чітке дотримання всіма організаційними структурами та громадянами норм права. Він обумовлює необхідність головним чином законодавчого визначення основних цілей, функцій, структур, процесів, самих принципів державного управління [6, с. 195]. З цим принципом безпосередньо стикається принцип правової захищеності управлінського рішення, тобто прийняття управлінських рішень на підставі знання чинного законодавства і тільки з урахуванням їх відповідності діючим правовим актам [55, с. 71]

Принцип оптимізації управління диктує необхідність скорочення галузевих ієрархічних рівнів управління, зменшення регламентуючої ролі державного апарату, яка стримує самостійність та ініціативу організацій, удосконалення структури управління та мотивації праці [55, с. 71, 72]. Але це, особливо в умовах зростання попиту на управління, як, наприклад, в Україні, повинно здійснюватися помірковано, виходячи з обґрунтованих структурних перетворень під нові стратегічні цілі держави.

Структурні принципи державного управління - це комплекс принципів, які систематизовані в роботі [6, с. 192, 197-199] таким чином. структурно-цільові, що відображають закономірності відношень та взаємозв'язку раціональної побудови дерева цілей державного управління; структурно-функціональні, що характеризують закономірності, відношення та взаємозв'язки побудови функціональної структури державного управління; структурно-організаційні, пов'язані із закономірностями, відношеннями та взаємозв'язками побудови організаційної структури державного управління, структурно-процесуальні, що дають уявлення про основні (визначальні) закономірності, відношення та взаємозв'язки раціональ-

ного і ефективного ведення управлінської діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування.

Комплексне врахування вищенаведених закономірностей, факторів вибору та принципів є запорукою прийняття ефективних державно-управлінських рішень і досягнення очікуваних цілей державного управління.

2.2. Методологія і технологія прийняття управлінських рішень

Розробка і прийняття оперативних, довгострокових чи інших рішень - одна з провідних функцій державного, галузевого, корпоративного, самоврядного, а також будь-якого з існуючих різновидів управління. Цей процес у своїй загальній формі позначається на якісних станах усіх, майже без винятку, організаційних структур: владних, банківських, консолідаційних, парламентських або громадських. Він забезпечує соціальні умови для надійного функціонування певної системи, збалансованої діяльності трудових колективів, цементуючої єдності держави та громадянського суспільства, ключових ланок у соціальних організаціях. Позитивний ефект від запровадження в управлінську діяльність обґрунтованих рішень настає тоді, коли вони є компетентними, науково супроводжуваними, завчасними чи упереджувальними, тобто спроможні кількісно та якісно відгукуватися на потреби соціальної регуляції. Проте не варто забувати, що, в свою чергу, будь-які управлінські рішення, котрі претендують на якісне забезпечення регулятивних процесів, ґрунтуються на доборі, аналізі, оцінці і систематизації поточної інформації. Без неї взагалі не буває стикування управлінських вимог та можливостей, еволюційних чи інволюційних прогнозів, інтуїтивних очікувань або змодельованих майбутніх. Соціальна інформація, зауважимо з цього приводу, лежить в основі процесу управління, а відтак, додамо, редукується до людської психології, ще точніше - до знань, виховання, досвіду, кваліфікації, логіки, моралі, якими оволодів аналітик.

Психологічний фактор, який, до речі, мало вивчає сучасна наука, ставить перед нами багато загальносвітоглядних та емпіричних проблем, що виникають під час розробки і прийняття управлінських рішень. Тут йдеться ось про що. Поведінка людини, в тому числі й управлінця, завжди є детермінованою до чогось: психологічного стану, зовнішніх обставин, економічних умов, норматив-

но-правових механізмів, соціальних інтересів, суспільних потреб, особистісних і корпоративних намірів. Тобто, розробка і прийняття соціально значущих рішень передбачає, щонайменше, “альтернативний погляд на людську поведінку”, яку диктують певні ситуації та обставини, способи або умови життя [37]

Інша проблема, що виникає, залежить від соціофілософської концепції цього складного питання. Спробуємо конкретизувати його в двох площинах. Будь-які рішення мають бути адаптованими до соціальних умов, інтересів та потреб особистостей чи соціальних утворень, індивідуальної або колективної політичної волі. У межах цієї детермінації з'являється можливість використовувати бажання індивідуальної волі настільки, наскільки цьому процесові дають змогу зробити особистісні ситуації. Інша річ, що цьому рішенню можна протиставити соціальну вибірковість, або навіть й особистісну мотивацію. За такої обставини індивід, який приймає управлінські рішення, орієнтується на власні інтереси та потреби, консенсуальні ситуації, компромісні рішення чи об'єктивовані пропозиції.

Управлінські рішення, до слова, здатні щось видозмінити у деяких граничних межах, дозволених колективним бажанням і волею багатьох людей, з'єднаних інтересами однотайності, в одному випадку пристойної, а в іншому - досить егоїстичної. Через цей принцип самозаперечення проходить, завжди протиставляючись, поведінка “за” і “проти” тих управлінських рішень, які заперечують соціальні компроміси, взаємодоповнюючі консенсуальності. Подекуди ці управлінські рішення розраховані на реформаторське порозуміння і тому, якщо його немає, виникає принципова розбіжність, актуалізований спротив, нагальний революціонізм.

Ці питання загострюються тоді, коли мова йде про майже непримиренну політичну боротьбу, захоплення влади чи ідеологічне протистояння. Так, наприклад, австромарксизм як складова “частина міжнародного робітничого руху”, що згодом все-таки зумів стати альтернативою реформізму і більшовизму, відпрацьовуючи політично-соціальні рішення, свого часу робив настирливу спробу віднайти “третій шлях” між “соціал-демократією та лєнінізмом”.

Отже, управлінське рішення - це концентрація соціальної інформації і психологічних мотивацій, покликаних щось з'ясувати в інтересах когось, об'єднаного з управлінськими потребами. І тут, зрозуміло, виникає проблема владної ієрархії, політичного чи соціального статусу, на підставі яких актуалізуються проблеми ре-

гуляції поведінки систем чи особистісних відношень. Ця проблема загострюється соціальними чинниками. Поміж ними оберемо тільки два, на наш погляд, визначальних, і через це майже головних. Перший з них - це регулювання системи, а другий - особистісних відношень. Регулювання, як завжди, вимагає розробки і схвалення правильних рішень. Проте, одна справа - управління системою, зовсім інша - регуляція зв'язками, перш за все індивідуальними та корпоративними. На цьому стиці з'являється кілька соціофілософських інновацій. Органічне управління передбачає розробку консенсусних рішень, а механістичне - антагоністично-компромісних. Цей процес має закономірне місце як в управлінні соціальними організаціями, так і в регулюванні міжгалузевих відносин. Управлінський вплив, що передбачає відхилення регулюючого параметра від очікуваного діапазону вірогідної поведінки, розраховує на зовнішні та внутрішні каталізatori.

У цьому разі розробка та прийняття управлінських рішень набуває складного аспекту, або, як мовиться, усвідомленого поняття про "логіку наукового дослідження". Ця логіка може бути дуже різноплановою: багатозначною, вірогідною, етичною, класичною, моральною, світоглядною, упереджувальною. Все залежить від того, наскільки і як потреби у формалізації управлінських рішень випереджають процес усвідомлення змісту та сутності того чи іншого процесу.

Його легалізованість у соціальному вимірі, скажімо, може прирівнюватися до соціальної діагностики, яка ставиться, щоб інвентаризувати досвід, знання, вимоги, обставини та умови ситуативних чи інших управлінських рішень.

Фактично, як це відбувається на практиці, розробка управлінських рішень передбачає, з точки зору науки, дослідження руху людського мислення до інноваційних результатів еволюційного пізнання; до того ж, зауважимо, позначеного деякою мірою особистісної суб'єктивності. Кібернетика, скажімо, автоматизувала процеси діагностики захворювань чи проблеми управління. Проте вона залишила поза своєю пізнавальною увагою питання діалектичної логіки управлінської діяльності. І дійсно, усе формалізувати майже зовсім неможливо. Нині, виявляється, є нагальною потреба в такому управлінському мисленні, яке могло б дозволити розробку практичних рішень і саме тих, що по-дійовому, а не теоретично чи за "певної умовності" керують еволюційним розвитком науково-прикладного знання.

Щоб визначити специфіку розробки управлінських рішень, варто, очевидно, спинитися і на такому факті. Безсумнівно, що розробка управлінських рішень - це дослідно-наукове пізнання. Ось чому, напевне, гносеологічна логіка цієї надто складної проблеми вимагає ще й дослідження особливості того акта, який можна визнати за форму управлінського присвоєння суб'єктом заздалегідь керованого об'єкта. Для цієї мети він потребує усвідомлення загальних процесів осмислення альтернативних варіацій, принаймні тих із них, що є визначальними там, де об'єкт управління пропонує для взаємодії зустрічні пропозиції. З цього випливає, що розроблені рішення є насправді конкретними пропозиціями для ділового партнера чи ринкового конкурента. Отже, з погляду зацікавленої сторони рішення завжди сприймаються як пропозиції, а через це вони повинні мати у своєму підґрунті інтерес та потребу. Ці чинники психологічно є домінантами управлінської поведінки, бо, якщо в рішеннях їх упускають, то в результаті цього втрачається їх цілепокладальна значущість. За такої ситуації розроблені для конкурента чи партнера рішення стають малозначущими як для них, так і для самого носія управлінських пропозицій. Тому що він, забувши, скажімо, врахувати в них міру споживчої вартості, залишає такі рішення управлінської значущості, ринкової цінності, регулятивної функціональності. Власне, рішення, в яких споживча вартість і функціональна регулятивність є майже відсутніми, назавжди позбуваються управлінської спроможності. Ось чому потрібно рішення асоціювати з ринковим товаром, кількість і якість якого визначає альтернативний попит, споживчу цінність і диференційовану пропозицію.

Проблема диференціації управлінських рішень передбачає, як і в багатьох інших соціальних явищах, їх розподіл чи розмежування в інтересах забезпечення потреб функціональної специфіки [156].

Розробляючи управлінські рішення, можна дещо забути цю важливу обставину. Але внаслідок цього з часом усе-таки виявиться, по суті, що вони, не будучи диференційованими за функціональною приналежністю, якраз і заперечують себе, тобто стають зовсім безцінними, а відтак - малозначущими і тому деспаратними.

Деспаратність управлінських рішень передбачає наявність у них біполярно несумісних ознак і рис, які при їх оцінці можуть психологічно сприйматися як існуючі протиріччя, що не мають загальних властивостей, необхідних для розвитку управлінських спільностей, а ще точніше - взаємооб'єднуючих прогностичнос-

тей. Ці ознаки та риси теж можуть бути амбівалентно спростованими, відповідно, - деспаративно нерівнозначними [156].

Отже, інформаційний зміст рішень, що їх приймають компетентні органи, містять у собі вказівки, прогностичні вірогідності, директивні нормативності, організаційні пропозиції, визначають різновиди управлінської поведінки. Прогностичні відомості - це, фактично, перелік організаційно-технічних, адміністративно-юридичних та інших заходів, які супроводжують відповідальні управлінські рішення, особливо насущні та пріоритетні.

Управлінське рішення здебільшого має властивість нормативно-правового акта чи, з іншого боку, підзаконного розпорядження. І тому методологія розробки управлінських рішень, яка передбачає щось регулятивно-спонукальне, майже скрізь "спотикається" на можливість відміни конкретного рішення. Ця відміна може обґрунтовуватися проблемою дислокації заздалегідь розробленої пропозиції, чи, умовно, питанням про конкретне завдання, яке здатне бути диференційованим і системним.

Це означає, насамперед, що сфера диференціації управлінських рішень, яка призначається для керування системою, поширюється на стик прогнозу та диференціації. Диференціація передбачає інтеграцію знань про управлінські рішення. В результаті цього процесу виникають нові відношення в системі управління, видозмінюються граничні межі, що їх раніше інформаційно розмежовували, з'являються додаткові інноваційні можливості. Диференціація розробки управлінських рішень передбачає, як і в науці, знаково-образну площину людського мислення [65].

Проблема деспаратності і диференційованості рішень підкреслюється тому, що управління, особливо системними відносинами та зв'язками в автономно діючих структурах, може заперечувати деструктивність, чинити опір невідповідним пропозиціям, завдавати шкоди авторитету владних органів. Ця проблема загострюється й тим, що з методологічної точки зору існують два лінійні напрями в процесах управління. Один із них передбачає обов'язкове підкорення актам, вимогам, нормам, пропозиціям і розпорядженням, які приймають державні органи влади та управління. Другий має право на відбір альтернативних рішень, тобто він означає можливість добровільного та свідомого підкорення/непідкорення управлінським пропозиціям [10].

Це варто зазначити окремо, оскільки міжгалузеве управління соціальними відносинами якраз і передбачає консенсусні рішення

ня, вигідні та прийнятні для багатьох міністерств, що стикаються між собою при вирішенні загальнодержавних завдань. Особистості, які керують державними установами, сприймають рішення як на мікрорівні (сім'я, друзі, родина), так і в макровимірі (соціальне утворення, держава і суспільство). За цієї обставини для однозначного визначення позитивності управлінських рішень треба бути надійно переконаним у тому, що громадянське суспільство України є вже насиченим гуманістичними ідеями, етичними переконаннями та моральними зрушеннями.

Отже, стосунки між управлінськими рішеннями та галузевими відносинами виявляються, в принципі, добровільними суспільними діями. І саме через це на практиці існує механізм їх міжвідомчого узгодження. Зведення пропозицій, себто взаємодоповнюючих рішень, що доручається провідному міністерству, залежить від багатьох умов. Наприклад, відносин між відомством і міністерством, ступенем зайнятості співробітників, мірою професійної кваліфікації виконавців. Скажімо, між відомством, міністерством чи установою існує соціальна конкуренція. Тоді керівний склад, задіяний у зведених рішеннях, так би мовити, “перетягує канат” на себе, схвалює те, що вигідне йому, і заперечує інше, або ігнорує все, визнаючи одне, вигідне для себе, і не заперечує іншого, шкідливого для інших партнерів.

Однак існує проблема авторитетності рішень. Авторитет рішень передбачає методологічну спроможність епізодично чи ситуативно розробляти такі зустрічні пропозиції, котрі, аналізуючись, розмежовують авторитет і владу. Вони є розрахованими на компетентність, а не на авторитарність, що передбачає обов'язковість, заздалегідь визначену підпорядкованість органам влади.

Істотним у методологічному плані може бути осмислення рішень в теоретичному та практичному зрізі у двох площинах: соціально-корисній та суспільно-значущій. Це логосноформальне припущення, яке можна прирівняти до наукової гіпотези, дає нам підстави розглядати життєіснування індивідів, поведінка яких управляється сукупністю певних рішень, у сфері обов'язкової трудової діяльності та в умовах релятивної соціальної поведінки. Учасник такої напіввладної асоціації як особистісна самоорганізація може підкорятися рівню “довір'я у суспільстві” або політичному тискові. Тому авторитетність владних рішень забезпечує певний ступінь довір'я до органів управління, а їх малокомпетентність спричиняє пасивність і формалізм. Резюмуючи зазначене вище,

наголосимо, що управління державою і суспільством вимагає дотримання принципу авторитетності директивних та регулятивних рішень. При цьому, правда, слід мати на увазі, що управлінські рішення виконують функції керування актами людської поведінки. Тобто, вони розраховані на добровільне або примусове підкорення колективної чи особистісної діяльності. Це означає, що реальний авторитет управлінських рішень, що базується на гідності, компетенції, прогностичності та солідарності, визначає ефективність системи, якою керують протягом якогось історичного періоду. Такий взаємозв'язок існує в усіх провідних формах розробки та прийняття рішень, у найголовніших сферах людського життя: екологічній, господарській, культурній, ідеологічній, науковій, політичній, світоглядній.

При розробці управлінських рішень треба враховувати факт, що вони, реалізуючись, мають забезпечувати інтереси та потреби держави і суспільства, тобто інсценують своєрідне ставлення правлячої еліти до існуючих механізмів моральної та матеріальної відповідальності. Власне, будь-які управлінські рішення мають здатність видозмінювати соціальне буття, погіршувати чи поліпшувати функціонування керованих систем. У такий спосіб вони перешкоджають або сприяють еволюції суспільства, впливають на загальнолюдську думку та міждержавний авторитет.

У принципі рішення можна прирівняти до керівних положень, які пропонують виконавцям, - соціальних утворень, трудових колективів, окремих індивідуумів. При цьому слід пам'ятати, що управлінські рішення виконують функції керівництва або регуляції, забезпечення умов існування "підлеглих" систем. Інакше, якщо вимоги управлінських рішень заперечують належні умови існування, з'являється можливість їх проігнорувати в інтересах боротьби за самовиживання, в потребах "бути збереженим". Цей біологічний принцип, що дуже часто забувають, досить істотно проявляє себе в обставинах відсутності духовно-технічного потенціалу.

Функції управлінських рішень започатковують процес керівництва і виконання. На цей лад вони сприяють існуванню давно соціалізованих класів чи страт керівників і підлеглих. У реальному бутті цей процес виглядає так. Є керівник, який може позбутися своєї посади, існує підлеглий, що здатний набути статусу керівника. Вони, звичайно, усвідомлюють цю ситуацію. І тому за певних обставин рішення загальнодержавної ваги можуть бути компромісними, консенсусними для обох сторін. "Третя" сторона в тако-

му разі виявляється “обставленою”, власне, заздалегідь “виштовхнутою за двері” управлінського співіснування. Держава у наведеній вище ситуації сприймається, як “обманутий довіритель”, а винуватець - як “зарозумілий переможець”.

Це пояснюється тим, що досі існують сили, котрі формують принципи діяльності суб’єктивного фактора. Тому не потрібно це забувати, що суб’єктивність управлінських рішень започатковує процес не стихійного, а заздалегідь обдуманого співіснування окремих прошарків і верств населення. В чому це полягає? В тому, що в сучасних суспільствах і державах наявне соціальне розшарування, що спонукає виконавців сприймати державні рішення як суспільно-значущі, або егалітарно-привілейовані. Тут стає зрозумілим одне. Є владні рішення, що слугують інтересам та потребам експлуатації трудових мас. Також існують управлінські механізми, системні рішення, котрі структурно та функціонально заперечують експлуатаційні суспільства. В цьому разі ігнорується соціальна антагоністичність, авторитет панівної верхівки, диктатура когось в інтересах чогось [41].

Отже, існують різновиди управлінських рішень. На сьогодні серед них найголовнішими, схоже, є державні, громадянсько-суспільні, соціально-об’єднуючі. Їх єднає тільки одна мета: бути корисними для соціальних утворень та особистостей, які в них задіяні тією чи іншою мірою. В цьому контексті процес розробки управлінського рішення виявляється одним з найскладніших об’єктів методологічного дослідження.

Ця складність обґрунтовується багатьма аспектами. Виокремимо один із них, спинившись на проблемі критеріїв розробки управлінських рішень. Тут є два варіанти. Перший розрахований на інтереси та потреби “когось”, а другий - “чогось”, яке може виконувати функції загальносуспільного призначення. В цій ситуації аналітик, який, так би мовити, “роздвоюється”, може обирати “когось” та ігнорувати “щось”, інколи й те, що слугує загальнолюдським інтересам та потребам. Отож на сьогодні в цій сфері виокремлюється кілька напрямів наукових досліджень, що можуть дуже різнитися між собою. Один із них, психологічний, означає розробку управлінських рішень, вигідних для елітної верхівки, до якої певним чином належить й аналітик, і виконавець. Інший, альтруїстично зорієнтований, передбачає нівелювання цих мотивів і намірів, а також орієнтацію розробника управлінських рішень на гуманістичні мотивації та цілепокладальні сутності. Без них не

буває справжньої гуманістичності, розробки управлінських рішень в інтересах та потребах цілого громадянського суспільства, окремих керованих верств і регулятивних прошарків, іменованих на Заході стратами.

Проте тут існує ще одна проблема. І саме тому, що є рішення “для себе” і на замовлення. Рішення “для себе” бувають здебільшого владними, подекуди авторитарними, інколи безвідмовними. Якщо йдеться про замовника, скажімо, то проблема дещо видозмінюється. За цієї ситуації рішення виступають товаром, який виробляється і продається. Такий виріб замовляється за змістом, сутністю і формою, а також у певних межах і обсягах, що їх визначає та особа, яка в них має нагальну потребу. Для виконавця, скажімо, немає ніякого значення питання про альтруїстичність чи гуманістичність якогось рішення, котре слід розробити в інтересах когось. Однак він може, якщо мова йде про потреби держави чи суспільства, так описати проблеми, що вони будуть подані конструктивно, по-діловому, з прогностичною деталізацією, системною аналітичністю, структурною адаптованістю, консолідаційною передбачуваністю.

З цих та інших причин актуалізується завдання розробки кількісних та якісних рішень. Кількість передбачає примноження управлінських здобутків навіть за рахунок збитків надійних партнерів, отримання чогось корисного “за будь-яку ціну”, набуття позитивності через породження негативності. Якість означає розробку тих рішень, що завжди враховують соціальні зміни, які можуть статися тоді, коли вони, реалізуючись, забезпечують перехід кількісних показників в еволюційні перетворення, довгострокові позитивності.

Цю проблему, до речі, тривалий період розробляла філософська думка. Свого часу вона наголосила, що будь-яке уявлення, яке охоплюється рішенням, містить у собі відмінність, єдність і суперечність. Ось чому рішення, котрі передбачають видозміни в соціальній дійсності, бувають неоднозначними та різними. Залежно від глибини та ступеня їх впливу на суспільне буття керовані об'єкти можуть залишатися такими, якими були раніше, або трансформуватися, тобто докорінно видозмінюватися. І через це якісний перехід, котрий можуть забезпечувати управлінські рішення, “є тією головною ланкою в розвитку”, згідно з умовами якої “визначається той чи інший погляд на нього” [85].

У результаті управлінських рішень, що приймаються, як це було вже доказано, відбуваються якісні перетворення. Вони на-

стають навіть не тому, що рішення передбачають регламентацію управлінської поведінки. Проблема глибша і складніша. В реальній дійсності управлінські рішення є логоформними розсудами. Сучасна логіка знає багато їх рефлексивних різновидів. Проте зосередимо свою пізнавальну увагу на таких: розсуд - повідомлення, судження - питання, осмислення - сигнал і глузд - мотивація.

Зазначеним вище різновидам притаманні провідні властивості: запит, описовість, сигнал, спонукання.

Запит означає розшук пропозиції, наявності альтернатив, яких немає у тієї особи, що сподівається на консенсусні рішення. За цієї ситуації вона розраховує на очікувану солідарність, позитивний відгук, вигідне повідомлення. Отже, в запиті інсценується "розсуд-повідомлення", необхідне для розробки солідарних рішень.

Описовість рішень здатна містити у собі як елементи пояснення, так і варіанти пропозицій. Подекуди вона ініціює "розсуд-запитання", на яке важко дати однозначну відповідь. Описовість нівелює конкретність, потребує осмислення, вимагає сумніву.

Сигнальні рішення заперечує "щось" в інтересах "когось". Воно свідчить, наприклад, про наявність альтернативних пропозицій, але таких, що можуть заперечуватися і схвалюватися. Водночас "рішення-сигнал" є розрахованим на певну міру упередження, причому не обов'язково спонукального, оскільки, зауважимо, існують, скажімо, "відомості - дезінформації".

"Рішення-спонукання" належать до нормативних концепцій, які передбачають регламент управлінської поведінки, вчинки та діяння за принципом "так, а не інакше". Вони застосовуються, як правило, там, де керовані суб'єкти є надто залежними від системи управління, або будучи такими, не здатні розробляти і приймати цілком достовірні рішення.

Між іншим, управлінські рішення бувають вірогідними і достовірними. Аналітики, котрі їх розробляють, спроможні набути різних ступенів вірогідності чи достовірності. Одні з них надають перевагу вірогідності, інші - достовірності. Хоча ці два поняття є дуже взаємопов'язаними між собою. З наукової точки зору вони вважаються дуже складними. Ї складність їх полягає саме в тому, що вірогідність інколи є достовірністю, але це має ствердити наукова гіпотеза [65].

Однак існує й така очевидність. Її сутність полягає у деяких суворих вимогах до управлінських рішень. Ця проблема особливо актуалізується тоді, коли мова йде про діагностичні рішення, які

покликані “лікувати” хворого: соціальне утворення (державу, організацію, корпорацію, підприємство, систему).

За таких обставин управлінські рішення набувають якості “цілощих трав”, про які свого часу зазначав Цицерон, до речі, відомих лише досвідченим лікарям, аналітикам-спеціалістам, що, за словами цього політика і філософа, ніколи не можуть прояснити, “в чому полягає сутність їх лікувальної сили” [164].

Але цю проблему можна децю спростити, зауваживши, що будь-які управлінські рішення повинні містити у собі компоненти соціальної діагностики. Соціальна діагностика в концепції розробки управлінських рішень передбачає, очевидно, фіксацію наявного стану керованого об’єкта, оцінку конкретної ситуації, в котрій він перебуває, аналіз кількісних і якісних видозмін, що “описуються в системі заздалегідь обраних показників” [143].

Діагностичні рішення розраховані, здебільшого, на проблему милосердя чи партнерства, або в умовах конкуренції на завдання перешкодити діяльності деяким виробникам чи споживачам. Такі рішення - це контент-аналіз, заздалегідь прогнозовані заходи, спеціальні пропозиції, особливі умови, специфічні вимоги, які ставляться чи пропонуються в індивідуальній або колективній управлінській волі, чи, зазначимо, - в певних складних обставинах.

Діагностичні рішення передбачають, в основному, здійснення цілої низки таких заходів:

- інвентаризацію режиму функціонування керованої системи, а також її складових, у тому числі й підсистем, зв’язувальних ланок;
- міжнормативних відносин, структурних підлеглостей;
- виявлення причин і наслідків процесів та явищ амбівалентності, біфуркації, деструкції, імплантації, мутантності, спонтанності, котрі суттєво позначаються на діяльності соціальних організмів, їх складових;
- розробку пропозицій і рекомендацій, у межах яких мають реалізовуватися комплексні програми, що впроваджуються в уражені місця об’єктів управління, їх механізмів або систем;
- знаходження шляхів і методів оптимізації інформаційно-комунікативних сталостей, альтернативних варіативностей;
- перекваліфікацію спеціалістів, якщо діагностичні рішення пропонуються “дочірнім” структурам або філіалам, чи тільки їх рекомендацію, коли вони виконуються на “чуже” замовлення.

У принципі будь-які рішення вимагають наявності елементів діагностичності та прогностичності. Без них втрачається їх управлінська цінність, соціальна передбачуваність. Наведемо приклад. Кілька років тому міжвідомча комісія розглядала проект Закону України “Про корінні народи”. Точніше кажучи, ставилося питання про те, щоб визнати кримських татар “корінним народом”. З цього приводу Міністерство юстиції України звернулося за консультацією до кваліфікованих спеціалістів. Виявилось, що корінними народами є болгари, і агаузи, молдовани, росіяни, українці гошо. Етнополітична історія так їх укорінила у соціальне буття України, що визнати кримських татар “корінним народом” означало б започаткувати конфліктний процес. До слова, інсценуація цієї проблеми подавалася з ініціативи деяких високопоставлених працівників УВКБ ООН у Женеві.

Розробляється, ініціюється та використовується математична теорія прийняття управлінських рішень. З одного боку, вона практикує кількісні випадки оптимізації керованих процесів, з іншого - регламентує якісні проблеми міжуправлінських відносин. Тобто, формалізація деяких управлінських обставин, їх стандартизація за змістом і формою дає змогу застосовувати еталонні ситуації, характерні для багатьох різновидів процесів і явищ. Водночас справджується, якщо мова йде про кібернетичне моделювання управлінських рішень, що вони, базуючись на аксіоматичному принципі, містять у собі виявлені Аристотелем протиріччя людського мислення. Взагалі, аксіоматичне моделювання - це апріорна тавтологія, що виникає з управлінської дійсності, в якій одне щось збувається, а інше зовсім “ні”. Образно кажучи, аксіоми, згідно з думкою Ф.Енгельса, беруть своє начало з природного та соціального буття і якщо цього немає, то їх можна визнати за “порожні” тавтології [157].

З точки зору філософського аналізу, аксіоми - ті категорії і поняття, що реально відображають відносини, зв'язки, закономірності, наслідки і причини, ознаки та риси яких можна використати під час моделювання управлінських рішень. Тому аксіоматичні рішення - це управлінські принципи та положення, які епізодично відтворюються в практичному соціальному бутті. Вони існують в управлінському мисленні завдяки логічному та історичному усвідомленню практичного досвіду. Це означає дуже важливу деталь. Головне те, що їх вже не треба піддавати експериментові, іспитові, контролю чи перевірці. Ось через що аксіоматичні рішення

ня трансформуються в управлінські принципи, які узгоджуються з практичним досвідом, правилами логіки та мислення. Їх адаптація до управлінського світогляду забезпечується шляхом використання доказів та аксіом. Але спершу є рішення, які вимагають доведення, а потім докази, що трансформуються в управлінські аксіоми. Аксіоматичні рішення, таким чином, майже не потребують наочних доказів. Проте, на відміну від усталених поглядів, навіть і “рішення-аксіома” підлягає осмисленню. І ось чому. “Рішення-аксіома” може вдало ініціюватися в одних ситуаціях, а в інших обставинах зазнати “краху”. Історична практика застосування управлінських рішень свідчить, що вони, пізнавши успіху в певних умовах, зазнають істотної поразки в ускладнених ситуаціях.

Надто слабкий бік аксіоматичних рішень, від яких, на жаль, майже не можна відмовитися, полягає в тому, що він розглядає їх у цілковитій абстракції, пропонує своєрідні “взірцеві” приклади, які в реальній дійсності є елементарно-спрощеними шаблонами. Ця спрощеність означає, що управлінські рішення можуть виправдовувати себе в обмежених аксіоматичних ситуаціях і там, де вони є необхідними, прагматичними та раціональними. Ясно, що “аксіомоманія” передбачає математичність і формалізацію, своєрідну “захопленість” тим, від чого слід інколи відмовлятися. Щоб її позбутися, треба пам’ятати, що галузь застосування аксіоматичних рішень на практиці виявляється досить обмеженою.

Аксіоматичний підхід недостатньо враховує різні ступені ризику, які можуть настати в результаті прийняття рішень. Ступенів ризику є багато. Проте всіх їх можна класифікувати за двома параметрами: проблемою об’єктивності і питанням суб’єктивності.

Об’єктивний ризик - це зовнішній управлінський фактор матеріального походження, що існує в граничних межах умов регуляції, без урахування якого, в разі його ігнорування чи призабуття, настає розбалансування керованих процесів або явищ, призупинення окремих діянь, порушення відносини між системами, що контактують, виникнення надзвичайних ситуацій та конфліктних обставин.

Об’єктивний ризик інколи прирівнюють до “форс-мажорних” обставин, які можуть статися, - аварія, війна, збройний конфлікт, природний катаклізм, стихійне лихо, техногенна катастрофа. Це, зрозуміло, дуже узагальнений погляд на об’єктивний ризик, який можна доповнити тематикою про втрату ресурсів через їх закінчення, ринок збуту товарів у разі його закриття, енергетичних джерел, якщо вони мають вичерпний характер.

Суб'єктивний ризик - це фактори психологічного складу, тобто діяння і поведінка фізичних та юридичних осіб, задіяних у процесах управління, можливість їх виходу за межу домовленості, джентльменської угоди, ступеня керованості, рівня партнерства

Суб'єктивний ризик означає вірогідність зміни очікуваної поведінки, порушення принципів і правил "управлінської гри", відмову від раніше досягнутих компромісів, запровадження диктату у керованих відносинах, заподіяння умисної шкоди партнерській стороні, схильння на бій стратегічного чи тактичного волюнтаризму

Як об'єктивний, так і суб'єктивний ризик обов'язково враховуються в "рішеннях-стратегіях", перш за все у тих із них, що належать до сфери міжнародних відносин, забезпечують міждержавні стосунки, обслуговують інтереси та потреби міжнародних союзів

За сферами застосування цих різновидів ризику їх редукують до 1 галузей відносин і контактів, напрямів та сфер взаємодії, норм і правил багатостороннього співробітництва

"У рішеннях-стратегіях" проблеми ризику виокремлюються особливо. При цьому здійснюється аналіз можливої поведінки майбутнього партнера за багатьма параметрами: банківськими, господарськими, етнічними, виробничими, військовими, економічними, інвестиційними, культурними, політичними, правовими, ресурсними, фінансовими. З вище перелічених та інших причин "рішення-стратегії" містять вимогу розробки соціального прогнозування. *Воно передбачає екстраполяцію в соціальне майбутнє закономірностей, процесів, тенденцій та явищ, які в майбутньому мають стійкий характер, перспективу довгострокового розвитку, стабільні еволюційні чинники, засади прагматичності та раціональності*

Під час соціального прогнозування оцінюються стан і перспектива вірогідного процесу чи явища, яке існує, розробляються моделі управлінської поведінки, що стабілізується, пропонуються сценарії можливих або бажаних подій [143]

Досліджуючи процеси актуалізації "рішень-прогнозів", методологічна думка мало зосереджує свою увагу на тому, що вони мають на меті кілька провідних завдань

- а) праксеологічне (наукові розробки про "справне" управління),
- б) нейрофізіологічне (дослідження розладу психічних механізмів адаптації до управлінських вимог, норм, правил та умов),

- в) соціопатологічне (вивчення девіантної поведінки держав, громадянських суспільств, соціальних утворень, трудових колективів, особистостей, які свідомо чи зумисне порушують загальноприйняті норми та правила),
- г) інженерно-технологічне (пошук тих соціальних технологій, які дають змогу розробляти оптимальні рішення),
- д) патисипативне (організація процесів управління за участю багатьох компетентних спеціалістів, котрі розробляють і приймають на підставі колегіальності конкретні рішення),
- ж) економетричне (віднайдення рішень, що базуються на врахуванні кількісних закономірностей та показників, які визначають сталі зв'язки і взаємодію об'єктів управління),
- з) екстраполяційне (застосування в управлінських рішеннях висновків, отриманих внаслідок дослідження одних феноменів, і перенесення їх на споріднені явища),
- е) методичне (відбір засобів і методів, які пропонуються в рішеннях для забезпечення та реалізації процесу управління)

Перелік цих завдань можна продовжити. Їх наявність свідчить про складність процесу розробки комплексних рішень.

Одна із проблем, яку часто упускають державні службовці, що причетні до управлінських справ, в тому, що вони розробляючи окремі рішення, недостатньо враховують ступінь їх адаптованості до конкретних відносин, зв'язків, подій, ситуацій, явищ. Відсутність у рішеннях адаптивних властивостей та якостей відчужує їх від реальних процесів, психологічних мотивацій, управлінських спроможностей, а також трансформує механізми і процедури в антипопулярність, яка істотно підриває авторитет владних органів і структур. На такі рішення важко правильно реагувати. З ними утруднюється забезпечення процесів взаємодії чи інтеграції, унеможлиблюється стикування управлінських механізмів, заперечується принцип соціальної полмотивації.

Проблема полмотивації управлінських рішень є актуальною навіть своєю назвою, вже не кажучи, нагадаємо, тим, що вона плідно обговорювалася в наукових концепціях XIX та XX ст. У науково-популярній літературі з питань управління, особливо у прихильників структуралістського напрямку, вона згадується рідше або зовсім замовчується. Проте мотиваційність рішень, які зумовлюють кілька взаємопов'язаних стимулів, що мають походження від

різних інтересів та потреб, становить, практично, постійний сценарій реального буття. Через це є актуальною не сама констатація важливості полімотивації управлінських рішень, а проблема розробки для них відповідної методології і прикладної технології.

Дійсно, в об'єктах управління, як і в рішеннях, що для них розробляються, можуть втілюватися найрізноманітніші інтереси та потреби. Вони здатні бути взаємодіючими, деструктивними, інтеграційними, консенсусними, протирічними, регуляційно шкідливими та світоглядно несумісними. Скажімо, оцінка як мотивація навчальної діяльності може втілювати у собі як стимул для схвального відгуку з боку вчителя, так і потребу завоювати авторитет серед товаришів або забезпечити власну самооцінку. З іншої сторони, добрі оцінки необхідні для вступу до ВНЗ чи технікуму [15].

Полімотиваційні властивості управлінських рішень можна пояснити їх соціогенною природою, а також і тим, що вони мають забезпечувати чи заперечувати соціальні потреби. Водночас варто зазначити, що будь-які рішення формують полімотиваційні відносини, владні ієрархічності, культурні сталості, політичні ідеології, управлінські спроможності. При цьому фактично опредмечуються інтереси та потреби, іншими словами, управлінські рішення їх започатковують і знищують, перепрофільовують або трансформують, коригують чи легалізують.

Недостатнє врахування принципу полімотивації при розробці управлінських рішень і регулятивних механізмів відстежується у межах “когнітивного”, “ситуативного” чи “факторного” підходів до цієї складної проблеми. Одна із типових експериментальних схем, яка використовується в дослідженнях цих напрямів, полягає в тому, що державне управління і соціальна регуляція описується в них нормативно-правовою чи пропозиційно-розпорядчою термінологією, без урахування можливих відхилень від управлінських станів, котрі зберігаються або видозмінюються. Обмеженість таких підходів пояснюється додатково, очевидно, і тим, що розробка управлінських рішень досліджується в двох лінійних ракурсах: “очікування успіху” та “прогнозування невдач”. У них домінує ухил в бік гіперболізації “стимулів досягнень”, а також “короткострокових результатів” і, в той же час, упускається проблема “сумарної валентності”.

Поняття “валентності” прийнято вважати одним з фундаментальних у хімічній теорії і квантовій фізиці. В хімії під валентністю розуміють здатність атомів і молекул утворювати кількісні та якісні

зв'язки, у фізиці - спроможність магнітних хвиль чи світлових променів з'єднуватися, накладатися, стискуватися. В психології це поняття відображає той факт, що кінцевий стимул для досягнення мети базується на принципах "результуючої валентності".

Управлінським рішенням теж притаманні ці властивості, особливо там, де регулюються міжгалузеві відносини. "Зведені" рішення якраз і мають передбачати наявність у них здатностей до "сумарної валентності". Через це, власне, й існує механізм "зведених" рішень, які подаються у вигляді пропозицій, наприклад, при розробці та узгодженні нормативно-правових актів. Отже, безпосередньо не розвиваючи ідеї про "полівалентність" управлінських рішень, практична думка, аналізуючи взаємодію зовнішніх, внутрішніх і ситуативних детермінант, фактично її визнає та підтримує. Тим більше, управлінське життя надає цій гіпотезі чимало цінних фактів, узагальнивши які можна і варто, напевне, розробити методологічне обґрунтування зазначеної вище проблеми.

Кількість полівалентних властивостей можна вирахувати. Це потрібно зробити для того, щоб спробувати математично визначити якість управлінського документа (директиви, нормативно-правового акта чи розпорядження).

Наприклад, сумарну кількість полівалентних рішень, що є наявними в управлінських документах, позначимо знаком S , безвалентних - символом W , загальну кількість усіх рекомендацій чи пропозицій, які існують у регулятивному масиві - буквою Z . Ступінь якості позначимо Y . Звідси отримаємо таку формулу: $Y = Z - W = S$. Отже, так можна вирахувати кількість полівалентних рішень. Проте цього буде замало, щоб точніше визначити ступінь якості. Треба ще, виявляється, у кожному полівалентному рішенні віднайти якнайбільшу кількість полівалентних варіацій (ініціацій), які будемо позначати знаком I . Внесемо уточнення до попередньої формули. Тепер вона набуває такого вигляду: $Y = Z - W + (S + I)$.

Зрозуміло, що зазначена вище формула має певний ступінь умовності та відносності, але вона хоч приблизно дає змогу робити експертну оцінку управлінських документів. До того ж може використовуватися при розробці методологічних рекомендацій, а ще, вдосконалюючись, застосовуватися під час аналітико-експертної перевірки якості рішень і, вірогідно, надавати імпульсу міждисциплінарним розробкам у цьому напрямі.

Ця проблема дасть змогу соціальній філософії більшою мірою інтегруватися в управлінський процес, ефективніше сприяти єдності держави та громадянського суспільства, оптимізувати регулятивні функції у галузі прикладної інформатики, відшукати дійові інструменти гармонізації інтересів і потреб у загальній структурі керованого простору (економічного, культурного, політичного, політичного, релігійного тощо)

Під цим кутом зору актуалізується питання про форми державного правління. За С. Л. Франком, для конкретної нації, в історичних умовах його соціального існування є "доброю" саме та форма правління (аристократія, монархія чи республіка), яка забезпечує найуспішніше за існуючих ситуацій управління [158]

Це означає, скажімо, що кваліфіковане та якісне управління забезпечується ефективними рішеннями. В процесі їх розробки і прийняття істотною роль відіграють два визначальні фактори: підготовка (освіта) спеціалістів та добір (розстановка) кадрів

З приводу освіти, на наш погляд, зробив досить слушні зауваження А. Г. Асмолов. Він зазначив, що історія освіти та історія розвитку є неподільними. І, коли б ми частіше згадували цю давню істину, "то злети та падіння в історії цивілізацій не здавалися б нам настільки важко пояснюваними чудесами" [5]

З цієї нагоди варто згадати про "американський курйоз" на початку 60-х рр. ХХ ст. Триумф польотів радянських супутників змусив американців добре замислитися про інтереси збереження своєї власної гідності. Так народився загальновідомий жарт: або їм американцям, треба негайно зайнятися математикою і фізикою, або вже в примусовому порядку почати інтенсивне вивчення російської мови.

Ось тому ті, хто по-справжньому вболіває за державу і суспільство, опиняються перед альтернативою: чи ставати проповідниками вже домінуючої "соціальної правди", або зайнятися ризикованою справою - побудовою в певній галузі теорії і практики ефективно організації загальнолюдського життя.

У першому випадку управлінська освіта перебуває в ар'єргарді соціального процесу, в другому - в авангарді суспільства, забезпечує еволюційний розвиток і соціальний прогрес.

У такому ж стані перебувають й управлінські рішення. Обговорюючи механізм інтерпретації рішень, можна звернути увагу на те, що, по суті, це є феномен самопізнання. В нашому підході процес інтерпретації владних рішень зводиться до проблеми ініціати в

особистій свідомості індивідуальних фільтрів, які базуються на цілепокладальних уявленнях у семантичному просторі і щодо тексту, в якому відтворюються управлінські пропозиції. І ще одне зауваження з цього приводу. Текст породжує думку, а думка започатковує діяння. Цей закономірний процес реанімує проблеми виховання та освіти, як бачимо, і соціофілософської також.

Продовжуючи здійснювати аналіз методології і технології процесу розробки та прийняття управлінських рішень, мимоволі дослідну увагу звертають на те, що в державі та суспільстві є інтереси і потреби соціальних утворень, окремого індивіда, родин і сімей. Ця проблема, якщо її пізнати та усвідомити, може стабілізувати прагматичними рішеннями життєдіяльність і перспективу соціальних об'єктів співіснування, забезпечити оптимальне регулювання відносин, домовленостей, зв'язків, консенсусів, компромісів, узгоджень, які існують між ними.

Будь-яке управлінське рішення, що є розробленим у певній формі і претендує на ступінь соціальної детермінованості, можна досліджувати ще й в інших, так би мовити, вже "іпостасійних зрізах". Перша "іпостась" звернена до об'єкта, претендує на діловий контакт з ним у межах своєї логосфери, пропонує взаємодію одного управлінського знання з іншим, надає можливість комусь здійснити безпідставну чи виправдану субстанціалізацію певного процесу чи явища. Друга - це змістовно-сутнісна сторона проблеми, яка полягає в тому, що інформаційна якість управлінської пропозиції, закладена в рішенні суб'єктом або групою, є особистісно-колективним витвором соціалізованих уявлень. Цей дуалізм, звичайно, спричиняє цілу низку світоглядних проблем, тому що рішення-пропозиція - це вже розроблене і, можливо, правильно стверджене знання. Проте для тих, кому воно надсилається, - це управлінське питання, яке ще слід розглянути й усвідомити. Розвиток науково-прикладного управління відбувається через упорядковану систему запитань і відповідей на них.

Дещо систематизуючи цю проблему, можемо сказати так: на одне рішення управлінець має осмислити одне запитання, на два - два, три - три і т.д. Цілий блок рішень вимагає множинного числа відповідей на них, які схематично можна уявити з позиції функції переваги, що будується на семантичному континуумі. В площині усвідомленого - логічно структуралізованого рівня - відбувається розмежування управлінських рішень. Візьмемо один зріз, про який йшла мова вище. При цьому наголосимо, що розбиття

усіх видів рішень на окремі блоки передбачає їх стандартизацію за принципом вірогідності правильного вибору. Безвалентні та полівалентні рішення започатковують концептуальні протистояння, створюють ту світоглядну поляризацію, без якої важко уявити собі проблему рушійних сил в історії. Ця закономірність, додамо, наочно проявляє себе не лише у галузі науково-прикладного управління, а й в інших сферах людської діяльності.

Це той же самий варіант прояву фізичного принципу додатковості (Нільс Бор), тому що будь-яке рішення не об'єктивується "само по собі", в тому числі зовсім "не зависає у повітрі" (хоча бувають і такі випадки), але завжди взаємодіє принаймні з двома фізичними та юридичними особами. За обставин використання як директивних, так і альтернативних рішень вступає в дію принцип віддзеркалення транспсихічного "стану речей", тобто безпосереднього та опосередкованого їх сприйняття людською свідомістю. Цей факт доводить існування специфічних відносин між соціальними утвореннями, трудовими колективами й окремими працівниками. На засадах цього процесу може дестабілізуватися чи консолідуватися вид, форма і структура внутрішньої самоорганізації соціального буття в людському суспільстві, а також у сфері управління.

Загалом управлінське рішення, якщо воно опречене в логосній формі, спричиняє у виконавців світоглядну інтенцію, власне, процес їх цілеспрямованого осмислення й усвідомлення. Іntenція вже передбачає розумову діяльність: експертну, оціночну чи порівняльну. Скажемо про це більше деталізовано. У цьому випадку йдеться - хочемо ми цього чи ні - про свідомий аналіз властивостей та якостей управлінських рішень, особливо з боку виконавця або підлеглої структури, формування в керованому просторі різного ставлення до запропонованих вимог, рекомендацій чи умов. Отже, за такої ситуації діяльність і свідомість виступають в єдиній структурі управлінського процесу. Із згаданої вище причини постає необхідність усвідомлення проблеми формування у реципієнта, тобто сторони, якій рішення адресуються, багатозначного ставлення до тих чи інших процедур: адаптації документа до галузевих умов, виявлення у нормативно-правовому акті ступеня полівалентності та інвалентності, вироблення ставлення до послідовності виконання операцій, визначення в розпорядженні міри багатоваріативного ризику. При зіставленні усіх цих діянь, узагальнених у зведеному аналізі, висвітлюються причини і наслідки, що можуть настати в результаті запровадження управлін-

ських рішень у соціальну практику. На цьому відбувається біполярне ставлення до владної структури, яка розробляла регулятивні документи - позитивне-негативне.

Правда, при цьому ми дозволяємо собі думати, що валентне, інвалентне, оптимальне, правильне, обгрунтоване чи сприйнятливе рішення завжди відіграє в процесах управління ту ж саму роль, що і сокира солдата, який варив із неї борщ. Скільки з ним, з рішенням, не марудься, воно здебільшого залишається слабо опрацьованим. Цей приклад взято з відомої казки про квартирування солдата на постой, якому скупа хазяйка майже не давала харчів. Бідолаха зацікавив її можливістю зварити борщ із сокири. Коли вона почала варити, він спромігся хитрістю виманити у неї кусень м'яса, пучку солі, трохи капусти і сала. Борщ зварили, а сокиру вийняли. Так трапляється і з рішеннями. Відомства та міністерства, причетні до розробки управлінських рішень, часом, як скупа хазяйка, по крихті вносять до них зміни та доповнення. А президентська, парламентська чи кабмінівська сокира, час від часу задіяна в цьому процесі, малоспроможна розв'язати проблему в цілому: деякі рішення зовсім мало принагідні, окремі з них - відсутні, деякі - конфліктогенні.

Одна з причин такого стану речей - відсутність усвідомлення, що сферу управління повинні обслуговувати не лише нормативні, а й теоретичні, конкретні, психологічні та інші науки. Тільки в сукупності вони набувають здатності забезпечити єдність теорії і практики, однорідної цілісності обгрунтування закономірності, яка, в кінцевому підсумку, реалізує принцип органічності процесу управління. З'являється додаткова нагода зрозуміти, що теоретичні, прикладні та нормативні дисципліни, насамперед остання, яка здебільшого обслуговує інтереси та потреби державного управління та соціального регулювання, повинна запропонувати іншим наукам принцип єдності та однастайності. Цей принцип захищає реальну співпричетність наукових істин, єдність інтересів та потреб дисциплін в окремій конкретній галузі, можливість збігу їх співпраці на стику міждисциплінарної діяльності. В такому контексті етнологія, географія, інформатика, культурологія, психологія чи кібернетика, об'єднавшись, можуть так дослідити, описати, проаналізувати й обгрунтувати управлінські проблеми, що вони набудуть значення найкращої методологічної цінності. В іншому разі, це як бачимо в Е. Гуссерля, нормативна, соціологічна, теоретична чи філософська єдність перетворюється на свою протилежність.

Наведений підхід означає наявність рішень, які в управлінському просторі можуть бути для “себе”, для “іншого”, “замість іншого”. У заздалегідь визначеній структурі управлінського буття цим самим вони забезпечують собі цілісно-особистісну модифікацію. Наприклад, рішення “для себе”, які управлінець доручає виконавцеві, є імперативними, точніше такими, які не можна видозмінити чи відкоригувати, оскільки вони містять у собі директивні вимоги. Рішення в інтересах “іншого” слід визнати когерентними, бо цей їх різновид певною мірою дозволяє взаємодію, доповнюваність, єднання, подібність і спорідненість. Рішення “замість іншого” з певною мірою умовності треба назвати інвольвюючими, тобто такими, що охоплюють предметним змістом і сферою впливу когось або щось.

Така точка зору дає змогу виокремити проблему цільового призначення управлінських рішень. Це пояснюється тим, що ми не можемо та й не прагнемо віддати перевагу, наприклад, когерентному рішенню, а при цьому заперечити цінність, скажімо, імперативної директиви чи розпорядження. На наш погляд, будь-який різновид управлінського рішення має соціальне право на власне існування. Проблема лише в тому, як і наскільки вони є доцільними в кожній конкретній ситуації. Навіть заперечення рішень не в змозі призупинити їх соціального існування, оскільки вони, ліквідувавшись в одному місці, реанімуються в іншому. Інше питання, що турбує філософів, загострюється такою обставиною. Скажімо, конфліктогенні чи неповноцінні рішення здатні спричинити збитки, завдати моральної шкоди іміджу держави, органам влади та управління, громадським організаціям чи партійним структурам. Вже не кажучи, що сукупність деструктивних рішень задає параметри ініціації в державі, в громадянському суспільстві процесу дискомфорності, інволюційності чи розбалансованості.

За тим, як починається усвідомлення складності проблеми розробки чи прийняття управлінських рішень, настає розуміння того, що державне управління - конституційне, парламентське, директивне, нормативно-правове, розпорядче, корпораційне - мають слугувати інтересам та потребам не тільки відомств, міністерств чи установ, а й перш за все колективам та особистостям. Для органів влади та управління є актуальним ухвалювати такі управлінські рішення, що дають змогу оптимально та з мінімальними витратами поновлювати бюджетний портфель, забезпечувати міжнародні відносини, збирати помірні податки, підтримувати

громадський правопорядок, розвивати фінансову систему тощо. У цій ситуації особистість девальвується, “розчиняється” у фокусному клубку владних різнопланових завдань. Проте саме вона, як правило, кваліфікований трудівник, а не органи управління, створює духовні та матеріальні блага. Саме через неї проходить виконання означених рішень. Тільки завдяки їй накопичуються бюджетні ресурси. Лише при зацікавленості індивіда процеси управління стають ефективними. Але це дехто усвідомлює не на належному рівні. Тому звернемо увагу на розгляд цього питання ще конкретніше.

Державне управління та соціальне регулювання передбачає розробку, прийняття і ухвалення рішень, які повинні максимально сприяти тій чи іншій формі людської діяльності - епістемологічній, естетичній, господарсько-фінансовій, інвестиційно-експортній, імпортно-ризикованій, вірувально-моральній, етнічно-зближувальній, операційно-ситуативній, правоохоронно-профілактичній, культурно-світоглядній. За цієї умови забезпечується стан, який наповнює ситуативні рішення заохочувально-смісловим значенням, симпатією до суспільно-корисного діяння. Він є спонукально-інтриганським, якщо містить у собі каталізatori успішного вирішення управлінської ситуації, або, з іншого боку, - зовнішньо привабливим, коли мова йде про реалізацію інтересів та потреб окремо взятого індивідуума. Звідси й можливе осмислення управлінського рішення в системі координатів і у межах принципу самоорганізації (структурування), а також регуляції поведінки особистості, колективу, групи. Поза цими обставинами не можуть виникати, самоутверджуючись, певні структури-образи, психічно-моральні стимулятори, сутність яких у тому, що система та особистість, яка в ній задіяна, усвідомлює рішення вигідними саме для себе у як найближчій, так і у віддаленій перспективі. З нашого погляду, збалансована і завершена система управлінських відносин надає філософській думці можливість аналізувати простір і час, історичні обсяги і територіальні межі функціонування імперативно-когерентної регуляції. Окрім цього, вона дає змогу брати до науково-дослідної уваги їхні внутрішні закономірності (структуру-образ), а також зовнішню специфіку (структуру-операцію). Усе, що відбувається, може здійснюватися в граничних межах цих вимог, обставин чи умов. Ось чому будь-яке управлінське рішення не лише існує в просторово-часовому континуумі, а й істотно впливає на навколишнє соціальне довкілля, семантичну реальність і змодельовану майбутність. І це відбувається тому що, з однієї сторо-

ни, управлінське рішення є досить надійним засобом комунікативного зв'язку, а з іншої - принципом оптимальної регуляції. За обставин, що виокремлюються, мова йде про місце і роль державного управління та соціального регулювання в процесах самовідтворення. Ніхто й ніщо, очевидно, не буде спроможним повністю заперечити цю принципову наявність. Інше, на що можна спромогтися, то це спроба доуточнити або розвинути складну проблему актуалізованої цілепокладальності особистості, яка бере участь у процесі управління. Варто пригадати й намагання з'ясувати "в собі" потреби сприйняття управлінських семантично-регулятивних труднощів.

Імпульсизація процесів цілепокладальності різновидів управління настає в результаті застарілих підходів до них, і в результаті цього відбувається гальмування динаміки розвитку соціуму в цілому. За кризових і надзвичайних обставин звертаються, в основному, до проблем державного управління та соціального регулювання. При цьому вже вкотре чомусь інспірується застаріла управлінська психологія. Тому й складається враження, що окремі держави та суспільства історично приречені на деградацію, інволюцію, розклад. Хоча з таким поглядом можна сперечатися. Багато залежить від еволюції управлінського мислення адміністративно-технічного персоналу, здатності владних органів і структур завчасно виявити ідеалізовано-міфологічні перекручення і життєво спроможні комбінаторності, власне, - потенційні здатності.

Археологія знання про управління вимагає усвідомлення двох простих речей. Є точки переломлення семантичного дискурсу. Одна з них - несумісність двох об'єктів, біполярних висловлювань, двозначних концептів, які розташовуються в одній площині, на одному рівні й рівнозначному ступені ієрархії. Усі вони, названі М. Фуко точками еквівалентності, мають однакові принципи і способи становлення, розвитку і формування. Ці точки, замість того, щоб конституювати просте й рішуче порушення колишніх будь-яких відносин і зв'язків, залишаються звичайними альтернативами [163].

Чому це відбувається? Існуючи, вони мають, очевидно, концентровану і розсіяну здатність вписуватися у лінгвістично-світоглядну формулу "або" - "або", рівнозначну почуванню чи розрахунку, а не соціальній діяльності. Нарешті, якщо вищезгадані точки, навіть і володіють спроможністю до згуртованості чи єдності, то, очевидно, сила роз'єднання, або відштовхування, особливо енерге-

тична, владна, політична й світоглядна, виявляється набагато сильнішою за прагнення звести їх до можливості забезпечення умов домінуючого начала, інтелектуальної чи політичної переваги. Інакше кажучи, згуртованість чи єднання в інтересах майбутньої імперативності, майже зовсім спростовує їх звичайне відштовхування, можливий анахронізм чи діахронізм.

Щось аналогічне відбувається і з тими управлінськими рішеннями, які вже узвичаєні в державному управлінні та соціальному регулюванні. Існують сили притягання, які, можливо, розпорошуються і слабшають. За таких обставин загострюється питання збереження і примноження енергетично з'єднуючих факторів. Фактор управління відіграє тут значну роль. Між управлінськими структурами, які захищають владу, і тими політичними силами, що прагнуть до влади, виникає явна суперечність. У принципі все дуже просто: треба порушити рівновагу. Однак виникає закономірне питання - в який спосіб? І ось тут виявляється, що найбільш ефективними методами і способами є ухвалення та втілення авторитетних рішень. Вони, звичайно, можуть бути популістськими, але тільки на певний відтинок історичного періоду і як короткий епізод загальнонародного терпіння.

Отже, стає зрозумілим, що за цієї ситуації назріває світоглядно-управлінський конфлікт. Його можна порівняти з "бліскавкою у серці", яка, уражаючи, здатна і помилувати, і погубити. Органи влади та управління у такий час перебувають у стані очкування. Вони розраховують, на думку стародавнього китайського філософа Лу Шушена, на "продовження зими чи прихід весни". І якщо в такий скрутний для себе час владно-управлінські структури перебувають у стані "спокійної осені", то вони почують, так би мовити, лише "дихання вітру та шум дощу", а серця їх провідних співробітників почнуть наповнюватися "безмежною радістю й тугою за чимось" (цитування приблизне, але досить точне). Однак, як продовжує далі автор цього афоризму, "коли отямишся до світанку", тоді остаточно зрозумієш, що "дуже важко зберегти у грудях це відчуття" [50]

Попри все сказане досі залишається невирішеною ще одна неординарна проблема. Так, напрацьовувати правильні управлінські рішення дуже складно. На практиці часто поряд з одними рішеннями приймаються інші, можливо компромісні, але зовсім нерівнозначні поставленим вимогам, інколи вдало закамфльовані під суто імперативне підпорядкування. Люди, власне фізичні та

юридичні особи, які перебувають у структурі управлінських відносин, реагуючи на владні рішення, здійснюють для себе когерентний вибір. Він полягає в тому, що, пристосовуючись до спонукальних завдань, які обумовлюються імперативними рішеннями, особистість, корпорація чи трудовий колектив виконують їх у такому обсязі, в якому це дозволяє зробити їхня індивідуальна чи групова спроможність. Значне звуження обсягу виконання владних рішень призводить до виробничих втрат, політичних конфліктів і фінансових збитків. Політично це сприймається як корупція, організована злочинність, проституція або тіньова економіка. Але насправді їх причинами є невдалі управлінські рішення, які спонукають громадян України чи інших держав до прихованого спротиву діям владних структур. Таким чином, можна констатувати, що авторитет державної влади безпосередньо залежить від популярності управлінських рішень; безпомилково довести, що, наприклад, організована злочинність, нелегальна торгівля людьми чи проституція є наслідком “трагікомічної” розпорядчої політики, своєрідного “соціального авантюризму”, управлінської бездарності.

Загалом, більшість представників управлінського корпусу ще й досі слабо усвідомлюють той факт, що директивні або інші рішення є планом, який вміщує і прогноз, і моделювання. Водночас передбачається, здебільшого, прибуток, а не збитки, яких можна зазнати внаслідок ухвалення неправильних рішень. При цьому виявляється, що державне планування, наприклад в Україні, обмежується лише окремими напрямками: бюджет, громадський порядок, національна безпека, фінансова політика тощо (більше 20 різновидів). Може, це й правильно. Проте, як свідчить управлінська практика, не є своєчасним. Для пояснення можна навести численні докази. Назвемо кілька з них. По-перше, це психологічний фактор соціальної переорієнтації управлінської свідомості. Радянська держава призвичаїла нас до адміністративно-командного управління. Багатьом не подобається те, що управлінські рішення надходять “згори”. Проте акціонер, директор, голова правління чи фермер, коли знає, що рішення “згори” є здебільшого правильними і вигідними для нього, позбувається безлічі зайвих турбот і просто виконує директивні розпорядження, зосередивши увагу на примноженні власного й суспільного достатку, розвитку трудової ініціативи.

По-друге, запровадження методів і механізмів ринкової економіки вимагає докорінної перебудови світоглядного мислення. Досвід показує, що мислення змінюється не миттєво, а протягом

тривалого історичного періоду. З огляду на обставини, що склалися, в українців мислення немовби роздвоюється, руйнуючи попереднє і запроваджуючи інше. Руйнація передбачає прийняття одних рішень, а творення зовсім інших. Творення - процес, коли управлінські рішення, правильно оцінюючи можливості, ресурси та умови, в яких перебуває держава і суспільство, пропонують варіант істотної видозміни наявного стану речей, відмову від того, що було колись, і згоду на те, що буде віднині. Але коли щось руйнується, тоді процес управління зводиться до надто простих завдань, загальновідомих як знищення чогось або когось. При цьому інколи забувають, що проблема соціального знищення породжує питання спротиву. Рішення, в яких містяться такі проблемно-ситуативні протиріччя, не здатні стимулювати концептуальне мислення. За такої ситуації творчість поступається руйнації, і чим довше та триваліше існує цей процес, тим інтенсивніше заперечується управлінська майстерність.

Проте є дещо так само важливе, як і вищеокреслені питання. Наприклад, - соціальні зв'язки чи суспільні відносини. Від них, до речі, залежить дуже багато: і державна стабільність, і соціальна єдність, і суспільне благополуччя. Управлінські рішення, які справляють політичний вплив на цю сферу, здатні зумовити багатопланові наслідки. Серед них надто складними чи, по суті, важко прогнозованими є насамперед ті, які можуть призвести до надзвичайних ситуацій. Власне, будь-які рішення зумовлюють ті чи інші наслідки, але одні з них можуть стимулювати єдність або еволюційний поступ, інші - деградацію, занепад, розбрат. Складність цієї проблеми і в тому, що кожне рішення має свої власні цілі. Вони, залежно від спрямування, можуть підходити для тих чи інших рішень, спонукати нас до альтернативного вибору.

З інтелектуальної точки зору існує широке коло управлінських рішень. Їхня кількість та якість є методологічною основою для правильного і раціонального вибору. Вибір - це інтелектуальний механізм, з використанням якого одні рішення визнаються доцільними, оптимальними, правильними, раціональними, а інші, навпаки, - помилковими, непотрібними, шкідливими. Проте такий погляд є дещо спрощеним, він залишає поза методологічною увагою проблему моделювання. Моделювання - процес, який вимагає аналізу тих пропозицій, що містяться в окремих положеннях, їх об'єднання, адаптації до умов, у яких скомбіновані рішення повинні ефективно діяти. Без урахування цього фактора рішення можуть

виявитися інертними. При комбінуванні рішень слід моделювати їх імовірну дієвість за певних обставин, ситуацій та умов. Особливо це необхідно під час вибору оперативно-ситуативних рішень, характерних для критичних і надзвичайних ситуацій, коли відсутній час для довгострокової розробки проблеми і слід миттєво реагувати на обставини, що склалися. Дефіцит часу вимагає значного управлінського досвіду, регулятивно-інтуїції, аксіоматичної поведінки, модельованої точності. Це за "спокійних" обставин можна дозволити собі "мізковий штурм" або "ділову гру". В критичних ситуаціях управлінець має покладатися на досвід та інтуїцію, а ще - на здоровий глузд.

"Ділова гра", якою захоплюються під час навчання і тренування управлінців, є корисною з багатьох точок зору. Цей метод дозволяє аудиторі колективними зусиллями вибрати остаточне рішення, плюралістично оцінити деякі різновиди рішень, збільшити кількість варіативних пропозицій за рахунок групових знань. Проте "ділова гра" вимагає системної підготовки, врахування того факту, що галузь управлінських знань також має сферу чогось незвіданого, оскільки, за гіпотезою В. Джеймса, "якась децимія інформації може все-таки уникнути пізнання" [38].

На наш погляд, участь у "діловій грі" вимагає ґрунтовного знання відповідних принципів, це дасть змогу розробляти і приймати управлінські рішення. Деякі з них були контурно окреслені вище. Розглянемо їх більш докладно та системно.

Отже, будь-яке рішення має враховувати

- адаптацію до конкретних соціальних умов, просторово-часових ситуацій, об'єктно-суб'єктних відносин, нормативно-правових зв'язків, психології мислення, лексичного сприйняття,
- взаємодоповнюваність, якщо йдеться про необхідність інтеграції чи єднання в інтересах досягнення цілісності, соціальної злагоди або компромісної консенсусності,
- різновидову спрямованість, коли треба брати до уваги інтереси та потреби об'єктно-суб'єктної взаємодії, міжгалузеві стимуляції, відомчо-міністерської шлепокладальності,
- інформаційно-аналитичну ясність і логіко-імперативну спонукальність, оперативно-ситуативну інструментальність, технологічну детермінованість,
- управлінський волонтаризм притаманний окремим керівникам і виконавцям, а також директиви, концепції, нормативно-правові акти чи розпорядження,

- інвестиційний та інші різновиди ризику, містифікацію запропонованих ініціатив, міфологізацію ресурсів, перебільшення можливостей, спрощення уявлення про втрати і прибутки,
- діагностику поетапності виконання управлінських завдань, які ставляться, та перегляд колишніх уявлень, що спрацювали в одних ситуаціях і можуть стати на заваді в інших

З точки зору теорії адаптивних очікувань, рішення, що аналізуються під час “ділової гри”, повинні містити кореляцію на фактор тимчасової бездіяльності або довгострокової нейтральності, якої можуть додержуватися окремі виконавці. В той період, коли події вже розгортаються, а учасники процесу управління ще перебувають у стані очікування, підприємства або фірми, керуючись власними інтересами, можуть погоджуватися на виконання тих чи інших управлінських рішень, але надто затягувати їх безпосереднє виконання. Ця ситуація призводить, як правило, до того, що політичні рішення, особливо з проблем бюджетної або фінансової політики, мають враховувати вищезгаданий психологічний фактор і робити корекцію на раціональні очікування.

Учасники “ділової гри” мають опанувати багато механізмів і методів розробки та прийняття рішень. Однак у навчальному процесі інколи відсутнє їх тестування. *Тестування - це метод, з використанням якого управлінські рішення діагностуються за чітко обраними параметрами, зставляються з критеріями ефективності, доцільності, зрілості, інтелектуальності, правильності своєчасності.* Тестування управлінських рішень здійснюється за окремими процедурними вимогами. Вони передбачають, щонайменше, складання діагностичної програми, забезпечення процесу інвентаризації, розробку порівняльного аналізу, узагальнення отриманих результатів, внесення методичних рекомендацій та пропозицій.

Тестування управлінських рішень є необхідним тоді, коли окремі з них стають малоефективними, професійно неприйнятними. Згідно з ситуативною теорією управлінської поведінки керівників, ефективність останньої визначається “зрілстю” виконавців і підлеглих. До цієї гіпотези можна додати, що ефективність вчинків та діянь підлеглих залежить ще й від популярності рішень керівників, їх компетенції, вміння забезпечити технологію взаємодії, а також від знання ситуації та справи.

Звичайно, “мізковий штурм” як метод є майже тією самою “діловою грою”. У межах системно-структурного підходу до роз-

робки і прийняття рішень - це метод управління соціальними організаціями чи утвореннями. У площині структурно-функціонального виміру він є, очевидно, методом регуляції певних завдань і функцій. Очевидно, не слід шукати істотної різниці між цими обома методами та їх чотиривимірним застосуванням, тому що "ділова гра" і "мізковий штурм", а також системно-структурний і структурно-функціональний підходи мають багато спільного. Керуючи системою чи регулюючи структуру, управлінець маніпулює поведінкою (психологічний фактор) і функціями (процес редукованості). Управлінські функції зокрема від системних зв'язків. Розгалуженість і складність мережі управління обумовлює кількісну та якісну характеристику функцій. Соціальний процес, яким управляють, може мати обмежену кількість функцій, а система - більш різноманітну й численну. Проте, насправді, управляючи системою, керівник регулює функції.

Системно-структурний підхід, очевидно, якраз і породжує світоглядну ілюзію про безфункціональність. В управлінському бутті такого просто не буває. Воно знає лише функцію та поведінку, яку ця функція визначає, моделює чи прогнозує. Соціальна філософія вивчає функції, притаманні людським організаціям і системам. Інша річ, що деякі функції можуть спрацьовувати лише раз, а інші - бути задіяними дуже інтенсивно. Тому й складається, напевне, ілюзорне враження, що в якомусь рішенні можна проігнорувати наявну проблему їх функціональної завантаженості. Це означало б припуститися прикрої помилки, оскільки рішення, позбавлені функцій, втрачають управлінську значущість і соціальну цінноспокладальність. Рішення без функціональної змістовності є "мертвими". Адже, якщо в природі майже все виконує якісь функції, то і в процесі управління вони мають існувати. Ймовірно, відсутність функціонального цілепокладання в управлінських рішеннях породжує соціальну еволюцію та інволюцію, прогрес і регрес.

Водночас не лише рішення обумовлюють функції. Останні теж зумовлюють рішення. На практиці виявляється, що їхній зв'язок є біполярним, існує як знак "+" та "-", тобто у нерозривній єдності. Правда, при цьому слід пам'ятати, що деякі з функцій належать до соціальних ірреальностей. Ірреальність функцій породжує управлінську стагнацію, оскільки вони, стаючи непотрібними, лише заважають, а не сприяють процесові управління.

Зрозуміло, що системно-структурний і структурно-функціональний підходи мають свої вади та переваги. Все залежить від

ступеня наукової розробки цієї складної проблеми, майстерності доведення “спірних” питань, умілого подання матеріалу. Так само й авторитарна чи демократична система прийняття рішень може бути гідною і подиву, й осуду.

Об’єднання фізичних та юридичних осіб за потребами й інтересами у певні структури закономірно спричинює їхню соціальну диференціацію та соціальне дистанціювання. У цьому випадку важливо, хто і для кого розробляє управлінські рішення. Кількість систем або структур визначає кількість рішень “для себе”, у своїх інтересах, а не з метою гармонізації функціонування держави й суспільства. Така егоїстичність є причиною антагоністичності. Ці рішення, “опротестовуючи”, так би мовити, соціальну єдність, визначають ступінь ворожості, неприязні, дистанціювання. За такої ситуації соціальна група чи окремих індивід, відмежовуючи себе “від когось”, реагує на управлінські рішення “по-своєму”, на зразок: “навіщо пошиватися в дурні” або “для чого працювати в інтересах збагачення когось”. Дистанціювання і прийняті на його основі рішення можуть закріплювати соціальний статус однієї системи на шкоду іншій. У такий спосіб поглиблюється соціальна нерівність, накопичується вибуховий потенціал, поширюється багатовекторна ворожнеча, поляризується суспільна орієнтація, забезпечується надмірна конфліктогенність.

Система чи структура, яка керується управлінськими рішеннями, повинна функціонувати надійно. Для цього потрібно дотримуватися певних обов’язкових процедур. Наприклад, рішення А має зумовлювати наслідки Б. Кількість наслідків Б має бути чітко визначена. У межах цих розрахунків ще можна маніпулювати управлінськими рішеннями, а поза ними - ні. Пояснення полягає в тому, що у разі порушення цього принципу втрачається взаємодоповнюваність, детермінованість і редукованість управлінських функцій. Щось аналогічне спостерігається в технічних системах, у яких відповідні умови можна створити причиною чи рішенням А. Якщо цього принципу не дотримуватися, то систему можна визнати некерованою. Так, скажімо, клімат і “погода начебто підкоряються закономірностям, але не є маніпульованими системою” [103].

Тож будь-які рішення мають обумовлювати і прогнозувати причини та наслідки. Побудувати управління на якихось інших засадах навряд чи можливо. Тому всупереч твердженням про те, що в соціальному бутті існують циклічні процеси та явища, які керуються саморегуляцією, нагадаємо, що вони замість одвічної

довершеності можуть бути, навпаки, завжди недосконалими й недовершеними. З огляду на це існують як управлінські здобутки, так і безумовні втрати. Їхня кількість зростає у кризових ситуаціях і за таких соціальних умов, коли здійснюються грандіозні та масштабні соціальні проекти, економічні, культурні, поліетнічні, фінансові й інші експерименти. Це можна пояснити світоглядною психологією та управлінським невіглаством, що є наслідком переоцінки своїх можливостей під час розробки та прийняття компетентних рішень, а також ослаблення належного контролю за кадровим протекціонізмом і ресурсним забезпеченням.

Крім того, різновиди й типи системно-структурних і структурно-функціональних рішень визначають рівень та ступінь організації керованих об'єктів, особливість соціальних й управлінських відносин, міру упорядкованості владних та інших відносин, що настають внаслідок управлінських впливів та інновацій.

Соціальний функціоналізм якраз і передбачає здатність управлінських рішень виконувати багатопланові ролі в державі та суспільстві, їхню спроможність об'єднувати окремі різновиди людської діяльності та справляти певний вплив на суспільні процеси, сприяти їх забезпеченню, розвитку і стабілізації. Можна виокремити два різновиди функцій в управлінських рішеннях: очевидні (наявні) й латентні (приховані). Очевидні функції спроможні викликати безпосередні результати, латентні - опосередковані. Проте і перші, й другі належать до управлінських способів відтворення та регуляції. Латентні функції управлінських рішень, імовірно, більше тяжіють до регулятивних методів. Очевидні напевне краще адаптуються в управлінських процесах та явищах, які чітко можна бачити, споглядати і чути. Прихованість дійсних цілепокладань управлінських рішень завжди обумовлює до них певну настороженість. Очевидність наочно показує, як і де формуються управлінські відносини. Латентність, навпаки, приховує завдання, методи і способи "істинної" регуляції, а з огляду на це і кінцеву мету управлінського процесу. Ось чому сдина ланка управлінських рішень може зумовлювати відокремленість та розмежованість, принципову суперечність, приховану деструкцію в раніше конструктивному соціальному організмі.

Проблему можна розглядати і з такої позиції. Як латентні, так і очевидні рішення здатні спочатку зумовити управлінську деструкцію, а потім - соціальну ерозію. Соціальна ерозія є одним із методів спеціального, або навмисного розмиття і руйнації управлін-

ських систем чи структур Навмисна соціальна ерозія - це заздалегідь прогнозована нормативно-правова діяльність, спрямована на усунення обставин та умов, у яких певні системи чи структури діють ефективно, оптимально, з максимальною віддачею Спершу здається, що її застосування просто не доцільне Однак ерозійні рішення, якщо вони виконують роль соціальної терапії, є завжди корисними. Це обґрунтовується тим, що існують відносини або зв'язки, які можуть втрачати управлінську цінність та становити суспільну загрозу Ось тут і виникає потреба в їх усуненні Ерозійні рішення актуалізуються майже в усіх напрямках і сферах управлінського буття, тому що процеси відмирання і народження нового, явища дезинтеграції та інтеграції спричинюють руйнацію відносин, норм, цінностей, а також зв'язків, систем і структур Ерозійні рішення набувають особливого значення під час зміни типу і форми держави або суспільства Джерелом їх каналізації можуть бути інші, також суміжні держави, які виявляють зацікавленість у започаткуванні військових блоків, економічних союзів або політичних інтеграцій

У період запровадження ерозійних рішень до виконання їх управлінських функцій можуть залучатися верстви і прошарки населення, що керуються у своїй життєдіяльності неофіційними правилами суспільної поведінки і надто часто ігнорують основні начала та принципи організації держави і суспільства Соціальна тимчасовість цих верств і прошарків, які утворюються та існують на "уламках" структури, що відживає, призводить до соціальної деформації рішень, надання їм статусу "перехідної оперативності" В умовах кризового стану держави та суспільства процеси розробки ерозійних рішень нарощуються, набувають хронічних рис і спричинюють антисуспільні явища (алкоголізм, наркоманія, проституція)

Ерозійні рішення, якщо вони є масштабними і, до того ж, егоцентричними, збільшують політичний і соціальний хаос, примножують занепад історичних традицій Вони можуть призвести до соціальних аномалій, особливо тоді, коли існують передумови для міждержавної конфронтації Спад чи піднесення держав і суспільств перехідної стадії залежать від того, наскільки і як вони забезпечують управлінськими рішеннями руйнацію ерозійних процесів

Отже, підсумовуючи сказане, виокремимо кілька етапів розробки та прийняття управлінських рішень

- споглядальне та пізнавальне уявлення, спрямоване на виявлення ефективних методів і механізмів оптимального впливу на процес управління та завдання соціальної регуляції;

- ініціативний, експериментальний і компетентний пошук доцільних рішень, або їх комбінацій, максимально адаптованих до управлінських інтересів та потреб;
- реальне, а не ілюзорне переосмислення функціонального призначення рішень, їх діагностика і тестування, перевірка на дійовість у певних обставинах, ситуаціях та умовах;
- гнучке запровадження операцій і процедур, які формують властивості та якості, ознаки й риси цілепокладального управління.

Можна виокремити наступні рівні прийняття рішень.

Теоретичний - пов'язаний з вибором завдань і мети, об'єкта й суб'єкта управління, методів і форм функціональних впливів, пізнавальним інтуїтизмом і прогностичним футурологізмом.

Інформаційно-методичний - редукований до розробки найкращих шляхів науково-технологічної оптимізації управлінських рішень, принципів їх трансформації в конкретні висновки, пропозиції та рекомендації, консультативні варіативності.

Процедурний - адаптований до організації практичної управлінської діяльності, інтересів та потреб функціонального призначення, завдань соціальної розбудови, задоволення максимальних спроможностей комерційних і підприємницьких структур.

Контрольно-ревізійний - пристосований до вимог та процесів діагностики, інвентаризації, перевірки чи спонукальності, якщо йдеться про порушення норм і правил управлінської поведінки.

Правоохоронно-захисний - запроваджений для нормативно-правового покарання тих фізичних і юридичних осіб, які ігнорують управлінські рішення, протиставляють свою регулятивну поведінку заздалегідь розробленим вимогам, потребам і умовам.

Надзвичайно-ситуативний - побудований на засадах оперативно-швидкісного реагування в інтересах ліквідації аварій, катастроф, конфліктів, кризових станів, управлінських ризиків.

Координаційно-поеталний - обумовлений інтересами та потребами забезпечення належної взаємодії управлінських рішень, процесу їх взаємодоповненості, узгодженості процедурного впливу у часі та просторі, зняття ситуативних протиріч.

Фазово-циклічний - пов'язаний із наявністю в природі й соціумі стадій, циклів та фаз, які, чергуючись між собою, вимагають від управлінського буття кліматично-соціальної детермінованості.

Як бачимо, сукупність теорії, методики і процедури обумовлює специфіку розробки та прийняття управлінських рішень, види, методи і способи їх запровадження в регулятивну дійсність.

Отже, слід зазначити, що наявні теоретичні концепції і рекомендаційні технології розробки та прийняття управлінських рішень вимагали від нас певного творчого їх доопрацювання. Можливо, названі гіпотези і припущення потребують додаткової наукової експертизи, проте, водночас, вони позбавлені редукованої залежності від тих чи інших стандартизованих підходів. Евристичні методи і погляди, поряд з ігровими та системними, належать до засобів, ресурсів і способів соціальної інженерії. В цьому випадку окремі з них є принципом організації творчого мислення, заснованого на використанні теоретичного і практичного досвіду та творчої інтуїції, яка дозволяє в процесі аналітико-раціоналізаторської діяльності знаходити оптимальні управлінські рішення. При цьому вважаємо, що до евристичних засобів належать методи “ділової гри”, “мізкової атаки”, синергетики, “утопічних очікувань”, “економетричних вимірювань”.

Загалом будь-яка методологія, що забезпечує ефективні та раціональні рішення, має право на соціальне існування. Навіть, якщо її наслідком став негативний результат, все одно вона надалі допоможе управлінцям уникати наступних неправильних дій. У такий спосіб забезпечується еволюція наукових поглядів на методологію розробки та прийняття управлінських рішень.

2.3. Національна свідомість - домінанта і стратегія гуманітарної політики

Усунення кризових явищ у нашому суспільстві пов'язується, насамперед, з наявністю кризи в суспільно-політичній та духовній сферах у цілому і духовності особи зокрема. Вихід суспільства з цього стану можливий лише на основі стабільного економічного зростання, поліпшення добробуту народу, поглиблення трансформаційних змін на шляху зміцнення ринкових відносин, що, у свою чергу, позитивно впливатиме на політичний кругозір працівників усіх сфер суспільного виробництва, їх духовність, зацікавленість в оновленні цінностей нашого суспільства. Тут важливу роль відіграє утвердження високих соціально-політичних та моральних,

принципів, правил, норм поведінки, які детерміновані реальностями буденно-практичного життя та набуватимуть потужної сили в майбутньому у розвитку інтелектуальних, соціальних, професійних та інших можливостей людини.

Від самого початку свідомість постає суспільним продуктом. Вона виникає і розвивається у спільній діяльності людей, у процесі їхньої праці та спілкування. Включаючись у цей процес, люди дістають відповідні уявлення, судження, норми, звичаї, які разом з їхнім емоційним забарвленням є змістом свідомості як специфічної форми відображення. Саме цей зміст закріплюється у свідомості, психіці, звичаях індивіда; водночас індивідуальна свідомість існує самостійно, набуваючи специфічних рис та ознак, притаманних даному індивідові, який є представником певної соціальної групи, етносу, нації і через свої прагнення виражає їх інтереси.

Американський соціолог Роберт Хенві у зв'язку з глобалізацією розвитку суспільства та сфер впливу між країнами визначив п'ять ключових моментів у формуванні глобальної свідомості:

- 1) перспективна свідомість - розуміння індивідом, що він має власні погляди, яких інші люди можуть не поділяти, що люди мають право дивитися на світ з різних точок зору;
- 2) усвідомлення того, що світ єдиний та перебуває в постійному розвитку, що процеси, які відбуваються у світі - взаємозалежні (зростання народонаселення, міграція, економічні умови, міжнаціональні конфлікти тощо);
- 3) крос-культурна свідомість - усвідомлення розмаїття ідей та дій і того, як ці ідеї можна порівнювати;
- 4) знання про глобальний розвиток світу - формування уявлення, що світ у цілому розвивається як єдиний організм із взаємозалежними частинами. Системний аналіз процесів на мікрорівні може допомогти зрозуміти динаміку розвитку світу на всіх його рівнях;
- 5) усвідомлення вибору, який стоїть перед особистістю, нацією, людством. Власна культурна перспектива розуміння того, як інші бачать світ, та усвідомлення глобального розвитку пов'язані з проблемою вибору, відповідальності [179].

Свідомість дає змогу людині вирішувати такі завдання (функції):

- 1) відобразити дійсність, формувати знання про неї (пізнавальна функція свідомості);

- 2) усвідомлювати свої потреби і ставити перед собою цілі, до яких, на її думку, доцільно прагнути (цілепокладальна функція);
- 3) оцінювати явища дійсності, визначати своє ставлення до них (ціннісно-орієнтаційна функція).

Зазначеним функціям відповідають основні компоненти, або сфери свідомості: інтелектуальна, мотиваційна, емоційна, волевна.

Осмислення виокремлених рис, ознак, функцій свідомості при їх індивідуальному переосмисленні, “пропусканні” через свої світоглядно-ціннісні орієнтири стає змістом, основою самосвідомості особистості, що включає самопізнання, самооцінку, емоційно-ціннісне ставлення до себе і саморегулювання, які мають свою структуру, перебувають у тісному взаємозв’язку і формуються відповідно до індивідуально-суспільних ідеалів. У свідомості фіксується розуміння особистістю свого зв’язку із зовнішнім світом, що, в свою чергу, є загальною основою буття особистості.

Взаємозв’язок, єдність із навколишнім світом і відображення цієї єдності у самосвідомості виступає найважливішою умовою не тільки існування особистості, а й її розвитку. Якщо ця єдність відсутня, тоді відбувається процес деперсоналізації, руйнування внутрішнього світу особистості. Все це призводить до деструкції самосвідомості, порушення її цілісності, а в подальшому - до повного розпаду цього утворення. Деградація особистості пов’язана насамперед із втрагою свого власного “Я”, внаслідок чого життя перестає усвідомлюватись як позитивна цінність. Проблема змісту життя у цьому випадку або зовсім не ставиться, або зводиться до заперечення позитивних сторін буття, прог олошення його цілковитим абсурдом. Практичне вираження такого світовідчуття і світосприймання дійсності може виявлятися у знищенні досягнень людської культури, в негативному ставленні до суспільного прогресу людства, в руйнуванні природного середовища.

Поступ людського суспільства залежатиме від усвідомлення людством у цілому і кожним його представником зокрема важливості пошуку нових шляхів у розв’язанні складних соціальних суперечностей, здатності сприймати суспільство як єдину соціальну реальність, основу життєдіяльності кожної людини. При цьому особливого значення набуває відображення єдності світу і людини, суспільства та особистості саме на рівні самосвідомості, оскільки це пов’язано з процесами самовизначення особистості в системі суспільних відносин.

Самовизначення і самоствердження особистості лежать в основі розуміння об'єктивного змісту самосвідомості. Самосвідомість слід розглядати як акт духовного самовизначення суб'єкта у світі, пошуку свого місця в ньому, а також як спосіб забезпечення самореалізації особистості, її включення в активну творчоперетворюючу діяльність. При цьому сама ця діяльність є формою зв'язку особистості з соціальним середовищем, вона детермінує соціальну природу самосвідомості, а також її основні ознаки та функції.

Таким чином, основними ознаками самосвідомості виступають:

- розуміння особистістю реального світу і своєї єдності з ним;
- усвідомлення своєї індивідуальності й неповторності свого духовного світу;
- розуміння та оцінка особистістю свого місця в системі природних і суспільних закономірностей, свого соціального статусу, а також своїх потреб, інтересів, мети, свого морального обличчя і мотивів поведінки у повсякденній життєдіяльності;
- оцінку й самооцінку особистості себе як суб'єкта діяльності, суб'єкта свідомості та спілкування (А.Г. Спіркін).

Самосвідомість як одна із сторін свідомості особистості виступає своєрідною формою відображення нею об'єктивної реальності та самої себе у процесі перетворення об'єктивних умов своєї життєдіяльності. Вона є внутрішнім регулятором діяльності людини, а також певною формою її ставлення до світу і до себе самої. Особистість у самосвідомості сприймає себе як суспільно значущу цілісність, неповторну індивідуальність, як носія і творця суспільних відносин.

Активна природа самосвідомості може бути розкрита під час аналізу її функціональних характеристик, серед яких насамперед виділяється інтегративно-пізнавальна функція. У самосвідомості відбивається єдність духовного, внутрішнього світу особистості з навколишнім предметним світом. Усвідомлення цієї єдності виявляється в тому, що особистість сприймає себе як невід'ємну частину існування і розвитку останнього, більше того - прагне до єдності з реальною дійсністю, з собою. Це, в свою чергу, є основою адекватного самопізнання особистістю своєї сутності, дає їй змогу повніше осмислювати й оцінювати свої здібності та можливості;

сприяє виникненню у неї потреби до самоудосконалення, яке виступає у контексті нашого аналізу засобом розвитку її самосвідомості й пов'язане із зацікавленістю людини у виявленні своїх сутнісних сил, спрямованих на творення себе.

Самосвідомість виконує також ціннісно-орієнтаційну функцію, яка пов'язана з осмисленням особистістю мети і змісту діяльності в аспекті постановки й вирішення різноманітних завдань. Ця функція самосвідомості включає весь спектр ставлення особистості до природного і соціального середовища, що її оточує, до самої себе. Конкретним її виявом є самооцінка, яка передбачає врахування і самокритичний аналіз власних здібностей, можливостей, потреб, інтересів, цілей та їхнє співвідношення з вимогами життя. Особистість не може виступати активною перетворюючою силою, якщо вона не здатна і не хоче постійно коригувати свою мету та свої прагнення відповідно до мети і прагнень суспільства. Без цього неможливо розробити магістральну стратегію своєї поведінки, здійснювати самопрограмування і самопрогнозування, зайняти активну життєву позицію, самовизначитися та самоствердитися у певному соціальному середовищі.

Самосвідомість особистості постійно розвивається як самореалізоване відображення життєдіяльності групи, верстви, нації в соціально-політичних та економічних структурах на шляхах цивілізованого інтегрування у відповідну єдність та цілісність.

Самосвідомість особистості - це усвідомлення індивідом своєї природної, інтелектуально-духовної, особистісної специфіки, національної і професійної належності, місця в системі суспільного виробництва, розподілу й відносин. Самосвідомість особистості може розглядатися також в етичному, класовому, професійному, національному аспектах. Самосвідомість особистості у повсякденному побуті є усвідомленням кожним своєї сутності, особистісної гідності, в певному розумінні - самовпевненості у своїх ціннісно-світоглядних переконаннях і діях.

Термін самосвідомість особистості вперше було вжито у давньоіндійському епосі (в IX ст. до н.е.), у давньокитайській та давньогрецькій філософії і на пізніших фазах історичного поступу під ним розуміли певний феномен ідеалістичного та матеріалістичного пояснення світу та його вибудови відповідно до рівня пізнавальної духовно-практичної діяльності людини.

Самосвідомість особистості виступає необхідним компонентом як структури особистості в цілому, так і її свідомості зокрема.

Специфіка самосвідомості полягає в тому, що вона виражає сутність внутрішнього світу особистості, опосередковане ставлення суб'єкта до об'єктивного світу через безпосереднє ставлення його до самого себе. У свідомості фіксується усвідомлення особистістю свого зв'язку із зовнішнім світом, що, в свою чергу, є загальною ознакою буття особистості.

Особистість у самосвідомості сприймає себе як суспільно значущу цілісність, неповторну індивідуальність, як носія і творця суспільних відносин.

Самосвідомість особистості зароджується і знаходить свій вияв лише у процесі суспільних взаємовідносин як між окремими людьми, так і між групами, верствами, класами, націями у процесі творення матеріальних і духовних цінностей відповідно до задоволення діапазону своїх потреб, психологічних і фізичних можливостей, соціального статусу.

Самосвідомість особистості включає самопізнання (самооцінку), емоційно-ціннісне ставлення до себе і саморегулювання, які виокремлено мають свою структуру і перебувають у тісному взаємозв'язку та формуються у відповідності з індивідуально-суспільними ідеалами.

Самосвідомість особистості розкривається за допомогою функціональних характеристик, серед яких насамперед виділяється інтегративно-пізнавальна, ціннісно-орієнтована, самореалізуюча та інші функції.

Самосвідомість особистості постійно розвивається як відображення сфер життєдіяльності групи, класу, нації в соціально-політичних та економічних структурах на шляхах цивілізаційного інтегрування у відповідну єдність та цілісність.

Люди творять свою історію у процесі духовно-практичної діяльності, за наявності певних об'єктивних та суб'єктивних передумов. Умови життєдіяльності суспільства включають не лише досягнень попередніх, але й результати праці нинішніх поколінь. У цьому аспекті існуючий рівень матеріального і духовного життя людей завжди є об'єктивним обґрунтуванням їхньої соціально-економічної активності. Досягнення людей в економічній, соціальній, політичній, духовній сферах - це об'єктивні чинники їхньої наступної діяльності, де економічні передумови (якщо говорити застійними стереотипами) в кінцевому результаті визначають практично-рольову поведінку і діяльність людини. Водночас, поряд з ними потенційно-мобілізує, конструктивну діяльність

людини (у цілому всього суспільства) становлять соціально-політичні чинники, розвиток науки, освіти, культури, традицій тощо

Об'єктивний характер духовного розвитку включає цілу низку факторів, які не залежать від самого суб'єкта і визначаються виключно обставинами зовнішнього порядку, тобто деяю відповідного макро- і мікросередовища. Об'єктивно соціально-історична реальність детермінує творчу сутність людини, її конструктивно-перетворювальну діяльність, обмежує або розширює можливості людини, детерміновані природною сутністю і соціальною вихованістю. У процесі діяльності людина прагне в соціальній дійсності до змін, що відповідали б її потребам. Суб'єкт як творець у цьому аспекті має свої прагнення, волю, інтерес, які постійно наповнюються новим змістом у відповідності з динамічністю та стрімким розвитком соціального середовища, обставин, що визначально накладають свій відбиток на людську цілепокладальну діяльність. Сукупність складових сутності людини є суб'єктивною частиною її матеріальної і духовної діяльності. Саме завдяки суб'єктивному началу об'єктивна детермінація діяльності людини набуває конструктивного творчого характеру.

Осягнення духовності людини здійснюється шляхом розкриття мовно-культурних, часово-просторових чинників (уявлень) та відповідного рівня знань. Мова забезпечує становлення людини як соціалізованої особи, прилучає її до оволодіння культурної спадщини минулого й сучасного, окреслює горизонти, прагнення, шляхи до майбутнього, і в цьому "вирі" становлення людини, так би мовити, "оплоднюється", людина залучається до практично-перетворюючої діяльності, яка охоплює певний життєвий простір та час, де людина крок за кроком формується духовно, стає духовно суб'єктом самої себе і відносин, в які вона постійно вступає у процесі матеріально-предметної діяльності.

За однакових життєвих обставин людина може спиратися на різну гаму можливостей. Навколишній світ як об'єктивне середовище, в якому живе і творить людина, надто суперечливий і різноманітний. Це світ необмежених можливостей людини, її постійного удосконалення та зміни реально існуючих відносин і обставин. Шлях інтенсивного розвитку останніх залежить від реалізації суб'єктивних чинників - розуму, волі, відчуття обов'язку, наполегливості, ршучості, ініціативності, відповідальності особистості.

Англійський соціолог Поль Вайнцвайг відзначає десять заповдей творчої особистості: будь господарем своєї долі, досягни

успіху в тому, що ти любиш, зроби свій конструктивний внесок у загальну справу, будуй свої відносини з людьми на довірі, розвивай свої творчі здібності, культивувай у себе смливість, турбуйся про своє здоров'я, не втрачай віру в себе, намагайся мислити позитивно, поєднуй матеріальне благополуччя з духовним задоволенням. Ці настанови в сучасний період життєдіяльності нашого суспільства можуть слугувати, особливо для молоді, за соціальний взірць, ідеал, до яких необхідно прагнути шляхом інтенсивної творчої праці.

Кризові явища в усіх сферах життєдіяльності сучасного українського суспільства засвідчують складність і суперечливість змін, що відбуваються нині. Правомірно стверджують деякі дослідники і політики, що духовні процеси в Україні не можна розглядати окремо від соціально-економічного, політичного та інтелектуального стану суспільства. Без досягнення певного рівня політичної, правової культури а також духовності важко сподіватися на прискорені процеси економічного реформування, без сформованої україноцентристської свідомості з чітко визначеними параметрами духовної культури, мови, традицій, історичної пам'яті, базових національних цінностей змінити атмосферу на всіх рівнях суспільного буття надто складно, особливо у сфері формування суспільної та індивідуальної свідомості. При розбудові правової держави, громадянського суспільства необхідно зосередити зусилля і на формуванні нових ціннісних орієнтацій, у центрі яких має бути національна ідея як духовний і моральний стрижень пізнання та соціальної дії суб'єктів сучасного суспільства. Національна ідея має широке коло складових, де вільне місце посідає національна самосвідомість кожного індивіда як особистості.

З приводу змісту національної ідеї нині існують різні судження, які потребують певного уточнення, акцентації та розуміння відповідно до сучасних реалій життєдіяльності суспільства. Відомий політолог і правознавець Степан Гавриш відзначає: " питання, що таке українська національна ідея, і досі залишається відкритим. Мої спроби якось сказати, що українська національна ідея є сама українська національна держава, не знайшли ні критики, ні підтримки. Чому? Тому, що кожний українець має свою власну точку зору на ці процеси, чи ми ще не готові визнати власну єдину національну ідентичність " [20]

Надзвичайно важливою в цьому плані є консолідація суспільства навколо загальнонаціональної ідеї. Це словосполучення часто лунає як у виступах з високих трибун, так і на інших рівнях

Причому багато хто плутається у поняттях: “національна ідея” стає синонімом “націоналізму” (звичайно, у це слово чомусь вкладається негативізм. Вочевидь, його плутають з “шовінізмом”). Тим часом, державні діячі та просто свідомі громадяни начебто сходяться в одному: національна ідея - це основа функціонування нації, квінтесенція її духовних інтересів і соціально-політичних устремлень. Це не тільки спосіб самоусвідомлення нації, а той консолідуючий стрижень, який організовує систему ціннісних орієнтирів суспільства, загально визнаний суспільний ідеал, що його прагне реалізувати народ у своїй життєдіяльності. Принагідно відзначимо, що зміст національної ідеї багатоаспектний, багатогранний і надто важливий для подальшого українського державотворення. Президент України Л.Д. Кучма наголошує, що “ не може бути національної держави без національної ідеї - центральної, концентрованої духовної формули, здатної об’єднати навколо себе весь український народ. Своєрідну суспільну експертизу пройшов широкий спектр таких формулювань, в основу яких були покладені різні принципи - від вузько етнічних до бездуховно-технологічних. Через таку однобокість, неповноту жодна з них не змогла оволодіти умами і серцями українців.

Мені хотілося б бачити національну ідею України зорієнтованою і спрямованою на побудову вільної демократичної держави, яка чітко усвідомлює і вміє відстояти національні інтереси, гарантувати своїм громадянам усі права і свободи. Ця ідея стане реальністю лише тоді, коли ми будемо ставити вище за все Україну, її інтереси” [72]

На думку багатьох політологів, зміст сучасної української національної ідеї можна було б викласти у таких приписах.

- 1 Повага до національних джерел, розвиток національної спадщини, цілковите розуміння сьогоденних проблем та завдань і орієнтація при їх розв’язанні на світові демократичні стандарти
- 2 Людина, її здоров’я, честь, гідність, права і свободи - вихідні (основні) цінності, що їх охороняє держава.
- 3 Плюралізм і державна підтримка форм власності, що гарантують справжню свободу і благополуччя особистості.
4. Сім’я - основний осередок суспільства, що разом з державою відповідає за виховання здорового молодого покоління.
- 5 Розвиток української національної культури, державної мови з урахуванням інтересів національних меншин, що проживають в Україні.

6. Використання позитивного світового досвіду щодо розвитку інститутів демократії, вдосконалення форм та методів діяльності державного апарату і місцевого самоврядування, визнання методів взаємних консультацій і погоджень, досягнення злагоди в суспільстві - основні і першочергові заходи державного керівництва.
7. Здорове довкілля, його захист - стандарти повсякденного життя українського суспільства.
Україна як об'єкт міжнародних відносин - член світової співдружності миролюбних держав, суб'єкт активної зовнішньої політики.
9. Любов, терпіння, повага, взаємодопомога, чесність і відкритість - основні параметри виховання молодого покоління.
10. Єдина згуртована сім'я - основна риса українського суспільства [20]. Національна самосвідомість структурно включає в себе:
 - свідомість етнічної особистості;
 - ставлення до історичних і духовних цінностей культури;
 - патріотизм (почуття, ідеї, переконання);
 - усвідомлення єдності в національно-визвольних рухах, системах;
 - усвідомлення національно-державної (державотворчої) ідеології.

Національна самосвідомість - це соціально-етнічні уявлення про правові, політичні, моральні та інші норми щодо активного створення та прогресивного розвитку нації, яка за допомогою своїх етнічних особливостей виокремлює себе серед інших націй, "абсолютизує" свої інтереси як найважливіші, найістотніші в загальній сукупності суспільних змін та перетворень.

У "Концепції формування національної свідомості і самосвідомості особистості", складеній Ю. Руденком, старшим науковим співробітником Інституту українознавства Міністерства освіти та науки України, зазначається, що "... до змісту поняття національної самосвідомості входить відчуття національної ідентичності, розуміння спільності, кровного і духовного зв'язку із своїм народом, уявлення про спільність історичного минулого, сучасного і майбутнього, про територіальну спільність (рідну землю) і державу як найвищу форму політичного об'єднання своєї нації, всіх

співвітчизників. До обсягу цього фундаментального поняття входять також усвідомлене ставлення до матеріальних і духовних цінностей свого народу, його національних пріоритетів у всіх галузях життя, почуття національної гідності і гордості, патріотизм” [153].

Національна самосвідомість складається з національної психології та національної державотворчої ідеології, які мають відповідні структурні елементи і характеризуються рівневим взаємозв'язком та детермінацією. Зокрема, чуттєвий (психологічний) рівень включає: почуття, переживання, емоції, реакції, стиль мислення, установки; теоретичний (ідеологічний) - знання, погляди, навички, ціннісні орієнтації, інтереси, прагнення, ідеали. Національна самосвідомість охоплює також традиції, звичаї, історичне минуле нації чи народності, її культури з особливими чинниками (національна гордість, націоналізм як патріотизм; національне чванство, зарозумілість, нігілізм), а також мову як “історію у звуках і знаках”. Мова як засіб вираження національної самосвідомості має виняткову цінність особливо в умовах двомовності (білінгвізм) чи багатомовності (полілінгвізм). На крутих зламах розвитку суспільства перехід до істинної національної самосвідомості здійснюється через стадії: крах-загибель-очищення-переоцінка цінностей-відродження.

Національна самосвідомість постійно розвивається як відображення життєдіяльності нації в соціально-політичних та економічних структурах на шляхах цивілізаційного інтегрування у відповідну єдність та цілісність. Національна самосвідомість включає не лише специфічні ознаки, але й містить у собі територіальний аспект, який у кожну історичну епоху має свою цінність, що не дає можливості окремим суспільним структурам знищити національну самосвідомість.

При характеристиці національної самосвідомості чільне місце посідають взаємопов'язані між собою поняття етносу, нації, соціуму, які все ж мають дещо відмінні відтінки, ознаки в їх концептуальній характеристиці і значущості.

Етнічна спільність за складністю та організацією синтезовано включає три основні складові: етносоціальна форма життя, духовна діяльність людини (емоції, інтелект, воля) і біологічна форма життя. Етнічна спільність відрізняється від суспільства (соціуму) багатьма аспектами. Суспільство як організована цілісність простіше за етнокультурну спільність: воно функціонує, а етнос живе; діяльні особи суспільства - це конкретні особистості, що

виконують певні соціально-рольові функціональні норми. Суспільство як соціум характеризується сукупністю інституалізованих відносин, а етнос - середовищем різноманітності людських взаємин. Значимо, що між етносом і суспільством міститься нація, якій притаманні риси обох зазначених соціальних утворень.

Поняття "етнос" або "етнічна спільність" визначається як "стійка, стала група людей, що історично склалася як певна цілісність, що характеризується рядом ознак і рис спільності в своєму походженні та розвитку"

"Рушійною силою етногенезу, - визначає Лев Гумільов, - є не стільки спільна сфера суспільного виробництва, скільки специфічний вид енергії, джерелом якої слугують променеві флуктуації космічного походження, які, потрапляючи в ті чи інші географічні зони, де мешкають люди, породжують ефект, так званого, "пасіонарного вибуху"

"Пасіонарний вибух - це надлишок енергії, яку отримують люди. Вона змушує останніх активно діяти в напрямку експансії, тобто розміщення зон свого життєвого простору. Внаслідок цього виникають контакти між різними етносами і, таким чином, "пасіонарний поштовх" не зникає відразу, а генетично переходить на інші етноси і згасає поступово. Тому стадії етногенезу, згідно з природничою етнологією, - це фази поступового згасання енергії, що виникла від початкового імпульсу, якого нібито вистачає в середньому на 1000-1200 років. "Етнос - це колектив людей, що виник природним чином на ґрунті оригінального стереотипу поведінки, колектив, що існує як енергетична система (структура), котра протиставляє себе усім іншим таким же колективам, виходячи із відчуття компліментарності" [32]

Чільне місце у визначенні змісту етнічної спільності посідає національний менталітет. У сучасних умовах відбувається міксеризація (змішування) народів та марганалізація (опроміжнення) носіїв культури, структури національного менталітету. За твердженням авторів колективної монографії "Життя етносу соціокультурні риси" [32], структурними елементами менталітету виступають

- а) національний дім - сімейно-родинні зв'язки, соціальна територія мешкання і рідна земля, національний одяг, їжа, житло, господарський уклад життя,
- б) духовна культура народу - мова, музичний і словесний фольклор, національні риси характеру, звичаї, традиції, література, мистецтво, віросповідання,

в) історична доля народу - необхідність зберегти себе як народ, можливість відчутти свою належність до рідного народу, національні кривди, історична доля народу, національне лихо (соціальні конфлікти, стихійне лихо).

Нині дуже помітно змінюються менталітет особистості та його складові в умовах відродження духовності українського суспільства.

У контексті розбудови сучасного демократичного громадянського суспільства в Україні важливим чинником його утворення виступає демократизм українства як одна з істотних рис національного менталітету. При цьому слід підкреслити, що одним із головних чинників формування ментальних рис українців є тривала бездержавність, яка поглибила необхідність в єдності та комплекс меншовартості у свідомості українців, закріпившись згодом і в національному менталітеті. Розмаїття та розщарованість національного буття призвели до посилення егоцентризму в ментальності українців і таких його рис, особливостей як аполітичність, брак відчуття єдності, комплекс національної меншовартості тощо.

Останнім часом проблемам виховання, особливо молоді, в усіх ланках освіти, виробництва, управління приділяється недостатня увага. Виховувати людину досить складно, але надто складно тоді, коли суспільство потерпає від нестабільності і не має чітких орієнтирів майбутнього розвитку. За таких умов руйнується створена система виховання, нехтуються традиції, умови необхідності чітких світоглядних і моральних вимог з боку суспільства до окремої людини. Необхідно "брати із минулого не попіл, а полум'я" (Ж. Жорес). У зв'язку з цим людина перебуває в духовному вакуумі, який негативно впливає на її цінності, духовні виміри й устремління. Людина переважно є продуктом конкретно-історичних умов, соціального середовища, системи реальних суспільних відносин, суспільства в цілому. Останнє великою мірою визначає його типові соціальні риси, за якими можна скласти уявлення і про саме суспільство, ступінь розвитку в ньому тих чи інших процесів. У цьому складному перебігові сучасного життя зростає роль саморозвитку, самоосвіти, самовдосконалення особистості. Значно зростає роль соціальних норм, яких людина повинна дотримуватися в практично-теоретичній діяльності.

Сучасній молодій людині певними суспільними інститутами і політичними течіями нав'язується прагматизм, індивідуалізм,

зневага до духовних цінностей, цинізм. Ознакою духовних орієнтирів стають гроші. Їх кількістю вимірюється вага людини в суспільстві. Без змін у суспільній свідомості, переосмислення світоглядних позицій неможливо сформуванню соціально-активної, творчої особистості сучасного українського суспільства. Про ці складні й суперечливі процеси, які відбуваються нині в суспільстві та індивідуальній свідомості, про сальні поведінці людей переконливо говорить академік Іван Дзюба: “ занепад соціально-побутовий моралі. Це явище ми бачимо на кожному кроці. Втрачаються ті цінності й норми, що їх віками відшліфовувала народна мораль, як передумови гармонійного співжиття людей у суспільстві. Втрачається часом і те, що відрізняє вид “ homo sapiens ” від решти живих істот, для яких не існує морально-етичної поведінки сфери фізіологічних відправлень. Втрачається розуміння культури як, зокрема, і системи підходів для людської еволюції: заборони і стримування зони сублимації, перетворення нижчих імпульсів у вищі. На збіднення людської душі, на примітивізацію людської поведінки, тобто на створення суспільства душевної убогості, та й на регрес людини як біологічного виду взагалі працює нині потужна індустрія мас-медіа - принаймні та її частина, метою якої є зиск, будь-що тільки зиск ” [40]

Принагідно наведемо міркування Бориса Олійника стосовно останнього: “ На наших очах, - відзначає він, - у нас крадуть шлі покоління, з генетики яких повсякденно й цілеспрямовано випікаються опорні вузли національного характеру - доброси, співчуття в чужому горі, обожнювання матері, поваги до роду-племени, до старості. Та що більше - зникає теплота українського характеру, співчуття, міняється навіть система жестів. Нас просто денационализують і роботизують. Натомість нав'язується жорсткий прагматизм, крайній індивідуалізм, зневага до духовних цінностей - нігілізм, цинічний розрахунок. Ознакою шляхетності стають гроші. Неважно, яким чином вони добуваються - ціниться понад усе “ уміння жити ”. Все це спрямовується в єдине русло - вилочити споживача, апологета, “ ubi bene, ibi patria ”, якому й справді - “ де добре, там і Вітчизна ” [110]

Життя людини в умовах інтенсивного розвитку суспільного поступу тісно пов'язане з проходженням нею життєвого шляху, який тісно переплітається з питаннями про відношення свідомості до буття, але зовсім не однозначно приписаний нам, а включає

величезну гаму моментів, рис, особливостей ціннісного порядку, розуміння добра і зла, утвердження високих моральних ідеалів людства.

Об'єктивний характер духовного розвитку особистості охоплює багато факторів, які не залежать від самого суб'єкта і визначаються виключно обставинами зовнішнього порядку, тобто дією відповідного макро- і мікросередовища. Соціально-історична реальність детермінує духовний портрет і творчу сутність людини, її конструктивно-перетворюючу діяльність, обмежує або розширює її можливості, закладені природним буттям і соціальною вихованістю.

В умовах відродження духовності українського суспільства різко змінюється менталітет особистості та його складові. Історично сформовані риси українського народу, такі як моральна чистота, гуманізм, благородство душі, співучасть у чужому горі чи радості, повага до роду-племені тощо, замінюються негативними якостями у свідомості й поведінці значної кількості людей, де матеріальний чинник переважає позитивні духовні цінності.

Сучасне суспільство з його інститутами і структурами має постійно турбуватися про удосконалення системи виховання на всіх вікових та професійних етапах духовного зростання особистості. Можна стверджувати, що існує певний закон міри, відповідно до якого людина у задоволенні своїх потреб повинна постійно підніматися на більш високий рівень духовного життя, вбачаючи в цьому сенс свого існування. Зміни в суспільному бутті викликають також динамічні зміни в усій системі духовних сутностей, орієнтацій особистості й суспільства, що не означає водночас безпосередньої детермінації та залежності індивідуальної свідомості від суспільного буття. Індивідуальна свідомість надто чутлива до впливу соціального середовища та його чинників, елементів духовної культури, освіти, у ній зосереджено чимало суперечностей, а тому система виховання має базуватися на чітких наукових засадах, перевірених практикою і досвідом.

Отже, без здійснення перевороту в суспільній свідомості, переосмислення світоглядних позицій неможливо сформувати соціально активну, творчу особистість сучасного українського громадянського суспільства.

2.4. Парадигма інноваційного розвитку як стратегічний пріоритет соціально-економічної політики держави

Розвинуті економічно й технологічно країни світу перейшли до принципово нового типу розвитку - інноваційного. Це означає, що інноваційна діяльність як вид інвестиційної діяльності, спрямованої на використання й комерціалізацію результатів наукових досліджень та науково-технічних розробок для випуску на ринок нових конкурентоспроможних товарів і послуг, стає усвідомленим, цілеспрямованим та відтворюваним на систематичній основі інноваційним процесом, який вважається один із найважливіших системних факторів соціально-економічного розвитку країни, забезпечення конкурентоспроможності національної економіки та національної безпеки держави.

Інноваційний процес - являє собою багатопланову систему цілеспрямованої організації інноваційної діяльності, що містить логічно пов'язані дії, які включають елементи генерації нових ідей, проведення науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт, впровадження у виробництво, розповсюдження, споживання інноваційного продукту, охоплюючи в цілому весь складний комплекс суспільно-виробничих та фінансово-кредитних відносин у циклі "наука - техніка - виробництво - сфера споживання".

За характером виконання робіт у циклі інноваційного процесу можна виділити окремі його стадії (або фази), що охоплюють

- Стадію проведення фундаментальних та прикладних наукових досліджень, науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт (НДДКР). Ці роботи передбачають отримання результатів у вигляді науково-технічної розробки, новітньої або удосконаленої технології, придатних до створення інновацій (інновація-продукт або інновація-процес)
- Стадію підготовки виробництва та впровадження науково-технічних розробок, технологій, ліцензій, патентів у виробництво тощо,
- Стадію комерційного просування інновацій у сферу споживання для отримання прибутку або соціально-економічного ефекту

Альтернативним варіантом стадії проведення наукових досліджень є придбання ліцензії, патенту, ноу-хау з метою отримання

вже створеної науково-технічної розробки або технології і готових для впровадження у виробництво.

Ключові наукові категорії інноваційної парадигми: інновація та інноваційний процес, що спочатку визначалися в економічній теорії технологічних змін, відповідно, як комерційне застосування науково-технічних розробок, нових та більш продуктивних технологій, що суттєво змінюють обсяги, структуру та якість виробництва і сфери споживання; при цьому інновації створюються та впроваджуються у виробництво і далі просувуються до сфери споживання в інноваційному процесі цілеспрямованої діяльності - за сучасних умов постіндустріального, інформаційного суспільства розвинутих країн світу дані категорії набувають нових ознак. Ці ознаки пов'язані з інтелектуалізацією основних факторів виробництва та його продукції, поширенням інноваційних процесів на всі сфери діяльності суспільства цих країн.

У сучасному розумінні інновації включають всю продукцію інтелектуальної праці в усіх галузях людської діяльності за умов суспільної потреби та споживання цієї продукції. Тому загальноприйнятим визначенням інновації стає кінцевий результат цілеспрямованої діяльності (інноваційного процесу), який має соціально-економічну або комерційну вартість і втілений у вигляді нового або вдосконаленого продукту, що реалізується на ринку новітньої технології, а також нових організаційно-технічних рішень адміністративного, комерційного або іншого характеру, нових підходів до соціальних, фінансових, інформаційних та інших послуг, які знайшли застосування у практичній діяльності й суттєво змінюють її кількісні та якісні характеристики.

У свою чергу, інноваційні процеси охоплюють, крім сфер науково-технічної, виробничої та споживання, соціально-гуманітарну сферу, зокрема освіту, управління тощо.

Категорії інновація та інноваційний процес при їх застосуванні для аналізу стану розвитку економіки в країні чи на підприємстві набувають характеристик соціально-економічних стандартів і вимірів. Адже поширеність інноваційних процесів у реальному секторі економіки визначає саме ступінь інноваційного розвитку економіки країни, а характер та обсяги інновацій визначають технологічний уклад її економіки.

За основною типологією інновації відносять до продукційних інновацій (продукт-інновація), які існують у формі нових чи вдосконалених товарів або послуг, і технологічних інновацій (про-

цес-інновація), пов'язаних із запровадженням нових та вдосконалених технологічних процесів, що включають технологію управління й ухвалення управлінських рішень.

Продукційні та технологічні інновації, спрямовані на освоєння нових поколінь машин, матеріалів, принципово нових видів техніки та технологій, утворюють базисні інновації (або радикальні). Наприклад, до базисних інновацій слід віднести винахід парової машини, електрогенератора, телеграфу та телефону, двигуна внутрішнього згорання, транзистора, комп'ютера тощо.

Слід відзначити, що до радикальних інновацій можуть бути віднесені також певні організаційно-технічні рішення. Так, виготовлення вантажного контейнера технологічно не являє собою базисної інновації і не потребує залучення "високої технології". Але організаційно-технічні рішення впровадження контейнерів для транспортування вантажів дозволило пов'язати в єдиний технологічний процес вантажоперевезень автотранспорт, залізничний транспорт, річково-морський транспорт, радикально збільшивши вантажообіг та суттєво зменшивши собівартість перевезень.

Базові інновації, що відображають принципово нові досягнення науково-технічного прогресу за умов їх масштабного впровадження та впливу на спосіб виробництва визначають технологічний уклад розвитку виробництва, тобто виділеного в технологічній структурі економіки цілісного та стійкого формування групи технологічних сукупностей, що взаємопов'язані однотипними технологічними зв'язками та забезпечують замкнутий цикл від отримання первинних ресурсів до їх переробки та виготовлення кінцевої продукції, що задовольняє відповідний тип суспільного споживання. Технологічний уклад характеризується єдиним технічним рівнем складових його виробництв, пов'язаних вертикальними та горизонтальними потоками якісно однорідних ресурсів, до яких включені загальні ресурси управлінського, інженерно-технічного персоналу та кваліфікованої робочої сили, загальний науково-технічний потенціал тощо [7].

Технологічний уклад утворюється дією ключових факторів (чинників) як угруповання базових інновацій в окремих провідних галузях виробництва, що формують ядро технологічного укладу.

Галузі виробництва, що формують ядро технологічного укладу, відіграють головну роль у технологічному оновленні суспільного виробництва. Саме ці галузі ядра технологічного укладу створюють умови для його поширення на інші галузі промисло-

вості, що обумовлює подальший розвиток та становлення технологічного укладу.

Процес технологічних змін здійснюється як еволюційним шляхом, що передбачає поступове поліпшення і вдосконалення наявних технологій, виробів, тобто за рахунок як поліпшуючих (або інкрементальних) продукційних та технологічних інновацій, так і революційним шляхом, коли відбуваються докорінні якісні зміни у сферах виробництва та споживання, обумовлених матеріалізацією новітніх досягнень науково-технічного прогресу, тобто базових або радикальних інновацій. Саме останній шлях є вектором розвитку нового технологічного укладу.

У своєму розвитку новий технологічний уклад спирається на виробничий та науково-технологічний потенціал, створений у ході попереднього етапу техніко-економічного розвитку, трансформує його відповідно до власних потреб.

Заміна або заміщення технологічного укладу в часовому вимірі збігається з довгостроковими циклічними коливаннями (хвилями) економічного розвитку.

Інноваційна парадигма розвитку економіки виникла як спроба виявити науково-технічні й технологічні чинники циклічних коливань економічної активності, що притаманні суспільному виробництву.

Причини циклічного характеру зростання, гальмування та спаду загального обсягу суспільного виробництва зумовлені складним та суперечливим характером впливу різноманітних сил і факторів на рух ринкової економіки.

Сучасна інноваційна парадигма розвитку економіки, що базується на теорії довгих хвиль і категорії інновації, пов'язує довгостроковий (50-60 років) хвилеподібний циклічний економічний розвиток із впровадженням базових інновацій у сферу виробництва та споживання й формуванням відповідних технологічних укладів.

Прикладом таких базових інновацій є впровадження парової машини, електрогенератора, двигуна внутрішнього згорання, мікроелектронних компонентів, комп'ютера, лазерної техніки, що стали причиною радикальних змін у способі виробництва та у сфері споживання.

Економічна теорія технологічних змін дозволяє виявити становлення і зміну п'яти циклів технологічних укладів у світовій економіці за період останніх трьох століть [7, с. 2].

Перший уклад (1780-1830 рр.), ядром якого було ткацьке виробництво, обумовлений ключовим фактором - механізацією праці ткацтва.

Другий уклад (1830-1880 рр.) спирався на ключовий фактор - паровий двигун; ядром цього укладу стали залізничний транспорт і механізація всіх видів виробництва на базі парового двигуна, а галуззю його енергоресурсного забезпечення - вуглевидобуток.

Третій уклад (1880-1930 рр.) базувався на використанні у промисловості електроенергії, сталі, а його ядром стали галузі важкого машинобудування, хімічної промисловості, металургії; енергоресурсним забезпеченням - вуглевидобуток. За період третього укладу став можливим розвиток масштабної індустріалізації, а ключовими факторами інформаційно-комунікаційної сфери - телеграфно-телефонний зв'язок.

Четвертий уклад (1930-1980 рр.) пов'язаний з такими ключовими факторами, як двигун внутрішнього згорання, продукти нафтохімії, радіоелектроніка, засоби автоматизації, атомний реактор, що дали поштовх розвитку ядра галузей транспортного будівництва, нафтохімії, телебачення та зв'язку, а також військово-промислового комплексу. Енергозабезпечення укладу здійснювалося переважно за рахунок видобутку нафти, газу й вугілля.

П'ятий уклад (1980 - і до цього часу) спирається на досягнення мікроелектроніки, інформаційно-комунікаційних технологій, біотехнологій та генної інженерії, матеріалознавства, що використовуються насамперед в інформаційно-комунікаційній сфері, ракетно-космічній техніці, агропромислового комплексу, охороні здоров'я. Енергозабезпечення укладу здійснюється за рахунок видобутку нафти, газу, вугілля, а також вагомий вклад вносить атомна енергетика.

У межах п'ятого укладу інтенсивно розробляються нетрадиційні джерела енергозабезпечення, принципово новий клас екологічно безпечних двигунів, таких як, наприклад, воднево-кисневий двигун, нові транспортні засоби тощо.

Особливостями сучасного циклу економічного розвитку є визначення ключовим фактором розвитку інформаційних технологій, що характеризуються, як нематеріальні ресурси забезпечення розвитку п'ятого технологічного укладу. Крім того, вагому роль відіграє також глобалізація ключових факторів розвитку, інноваційних процесів через трансферт (передавання) технологій шляхом продажу ліцензій, фінансові механізми інвестування, лізингу та розширення сфер діяльності транснаціональних корпорацій.

В Україні наявна суперечлива технологічна багатокладність економіки. Поряд з такими домінуючими елементами 3-го технологічного укладу, як металургія, хімічне виробництво, сировинні галузі промисловості, присутні окремі елементи 4-го та 5-го укладів, за рівнем розвитку яких Україна посідає провідне місце в світі. Мається на увазі широкофізеляжне літакобудування, ракетно-космічна техніка, матеріалознавство. При цьому ключові фактори 4-го та 5-го технологічного укладів, що безпосередньо активно впливають на масштабну структурну технологічну перебудову економіки в Україні, не створюються. Окремі види нових матеріалів для потреб ракетно-космічної галузі, новітні технології ВПК подвійного використання не справляють масштабного впливу на структурну технологічну перебудову.

Технологічна різнокладність з переважанням елементів 3-го укладу на етапі перехідної економіки України обумовлює низьку конкурентоздатність продукції вітчизняних виробництв, ресурсовитратний характер виробничих секторів економіки та їх екологічну небезпечність.

Негативним результатом попереднього етапу екстенсивного індустріального розвитку України за умов централізованої адміністративно-командної системи залишалась фізична та моральна зношеність основних виробничих фондів, що належать за своїми технічними характеристиками переважно до 3-го та 4-го технологічних укладів, а за своїм обсягом становлять лівову частку виробничих фондів країни.

Особливості технологічно-економічної системи України мають бути враховані при виборі та формуванні державної науково-технічної, інноваційної і промислової політики, що має формуватися в цілній єдності цих складових за умов провідної ролі інноваційної політики.

Основою для інновацій є досягнення науково-технічного прогресу, але ці досягнення трансформуються в інновацію в інноваційному процесі за умов їх комерційної, споживчої цінності або соціальної потреби. Саме споживчі цінності та комерційне використання науково-технічної розробки стають визначальними ознаками інновацій.

Самі інновації розглядаються як головний інструмент вирішення проблем, що постають перед суспільством. Без постійного розміщення потоку інновацій, що охоплює всі сфери діяльності суспільства, людство не зможе розвиватися поступально. Тому від

суспільства вимагається така соціальна переорієнтація і перебудова інститутів, цінностей та норм, виховання креативного мислення, що будуть адекватними технологічним змінам в економіці та їх впливу на суспільне життя. Усвідомлення цього імперативу та підпорядкування йому державної політики створить умови для сталого економічного зростання на основі парадигми інноваційного розвитку національної економіки.

Економічне зростання всіх економічно і технологічно розвинутих країн світу, таких як США, країни Європейського Союзу, Японія, ряд країн Південно-Східної Азії, досягнуто на основі поширення інноваційних процесів у реальному секторі економіки. Інноваційні процеси в економіці завдяки сформованим через соціальні технології взаємозв'язки стають також фактором розвитку соціально-гуманітарної сфери та визначають нову роль і місце держави в економіці, політиці та в міжнародному співтоваристві. Особливо переконливо про інноваційний чинник розвитку економіки свідчать досягнення за короткий період високих темпів економічного зростання ряду країн Південно-Східної Азії, зокрема Південної Кореї.

Для сучасного стану інноваційного розвитку цих країн характерним є досягнення розвинутого п'ятого технологічного укладу.

В економічно розвинутих країнах світу інноваційна діяльність забезпечує зростання валового національного продукту (ВНП), продуктивності праці, конкурентоспроможності товарів і є головним чинником подальшого економічного зміцнення та сталого розвитку цих країн.

За світовими даними, у розвинутих країнах світу технологічні інновації забезпечують майже 50% ефективності ринкової економіки, а на частку новітніх технологій, інноваційної продукції, нових підходів в організації виробництва та у сфері послуг припадає до 80% приросту ВВП.

У глобальній економічній конкуренції мають перемогти ті країни, які забезпечили собі конкурентні переваги шляхом просування на світовий ринок новітньої наукомісткої продукції, новітніх технологій. Підвищення конкурентоздатності національної економіки, як головної мети промислового виробництва, що передбачає забезпечення збуту вітчизняних товарів на зовнішньому та внутрішньому ринках, можливе лише за безальтернативних умов активізації масштабних інноваційних процесів в усіх секторах національної економіки.

Тому парадигма інноваційного розвитку стає стрижневим пріоритетом та основою соціально-економічної політики всіх розвинутих країн світу. А державна інноваційна політика, яка є засобом втілення парадигми інноваційного розвитку, має бути логічним продовженням науково-технологічної політики і складовою внутрішньої та зовнішньої політики держави й спрямованою на створення інституційних та фінансово-економічних засад здійснення, підтримки і стимулювання розвитку інноваційних процесів в усіх сферах діяльності суспільства на базі новітніх досягнень науково-технічного прогресу в країні та світі.

Світовий досвід переконує, що існування ринкової економіки в країні ще не є достатньою умовою для її технологічного зростання. Потрібні докорінні та послідовні перетворення оформлені у вигляді державної науково-технічної та інноваційної політики, спрямованої на створення сприятливого середовища для технологічного розвитку країни. Необхідність формування та проведення такої державної політики особливо відчутна для країн із перехідною економікою пострадянського простору внаслідок спаду в цих країнах інвестиційної та інноваційної активності.

Входження України як незалежної держави до світової спільноти, участь у міжнародному поділі праці, становлення ринкових відносин в економіці України суттєво змінили ставлення до використання результатів науково-технічного прогресу. Усвідомлення того, що визначальним фактором розвитку економіки й суспільства в цілому стає національний науково-технологічний потенціал та наявність інноваційної складової в інвестиційному процесі у реальному секторі економіки, має стати парадигмою формування державної внутрішньої та зовнішньої політики України, а також відповідним пріоритетним завданням державного управління для забезпечення реалізації державної інноваційної політики.

З урахуванням світового досвіду та сучасного розвитку економічної теорії технологічних змін основою і пріоритетом нового стратегічного курсу, запропонованого у Посланні Президента України Л. Д. Кучми до Верховної Ради України у 2000 р. "Україна поступ у ХХІ ст. Стратегія економічної та соціальної політики на 2000-2004 рр.", визначені "опрацювання та реалізація державної політики, спрямованої на розвиток інноваційної моделі економічного зростання, утвердження України, як високотехнологічної держави. Йдеться про реалізацію стратегічної мети - входження України до провідних технологічно розвинутих країн світу (вже

до кінця першого десятиріччя ХХІ століття). Це може стати не лише визначальною метою економічної стратегії, а й пріоритетним постулатом національної ідеї, базовою основою політичної консолідації нації”.

Вирішення цього завдання можливе тільки за умов урахування наукових та методологічних засад побудови інноваційної моделі розвитку економіки та спираючись на переосмислену, відповідно до сучасного стану розвитку суспільства, наукову спадщину видатних вчених у галузі теорії інноваційних процесів, серед яких слід відзначити видатного українського економіста М.І. Туган-Барановського (1865-1919), який показав, що “безперервне зростання добробуту населення неможливе без інноваційної ідеології економічних реформ”.

На сьогодні в Україні завдяки зростанню промислового виробництва, становленню ринкових інститутів та механізмів в економіці, досягненню її певної збалансованої багатокладності та виходу після тривалого спаду на траєкторію розвитку, складаються сприятливі умови для посилення в цьому процесі інноваційного фактора. Необхідне концептуальне осмислення ролі інноваційного фактора у розвитку економіки та суспільства в цілому, а також об’єктивних передумов формування засад державної інноваційної політики з урахуванням позитивних змін, що вже відбулися в економічному розвитку держави, та пріоритетів стратегії економічної і соціальної політики.

2.4.1. Загальні характеристики та визначальні фактори інноваційного розвитку в контексті світових тенденцій

За певних відмінностей стану технологічних укладів, економічних індикаторів розвинутих країн світу можна визначити загальні характеристики їх економічного розвитку, що за цими характеристиками має бути кваліфікований як інноваційний.

Інноваційний розвиток економіки досягається та вимірюється поширеністю інноваційних процесів в усіх секторах економіки, але, передусім, у наукомістких та високотехнологічних її галузях, що є витокami нового технологічного укладу.

Загальні найважливіші ознаки інноваційного рівня розвитку економіки наступні:

- широкомасштабне уведення в господарський обіг об'єктів інтелектуальної власності (за умов дії ефективної системи її правового захисту), що включає трансферт технологій, зокрема міжнародний трансферт і трансферт технологій "подвійного призначення";
- висока питома вага виробництва для внутрішнього й зовнішнього ринків наукомісткої конкурентоздатної продукції, зокрема продукції вищих технологічних укладів;
- відчутна дія мотиваційних чинників, сформованих на ґрунті інноваційної культури та освіти суб'єктів інноваційної діяльності й пов'язаних з їх сприйнятливістю до інноваційних процесів в усіх галузях економіки та суспільної діяльності.

Для інноваційного типу економічного розвитку характерним є також системний комплекс інституційного, матеріально-технічного та інформаційного ресурсного забезпечення, що разом з мотиваційними чинниками відіграють роль визначальних факторів інноваційного розвитку, а також являють собою його загальні характеристики [144, с. 4]. Комплекс цих факторів пов'язаний з активною державною політикою підтримки та сприяння поширенню інноваційних процесів у реальному секторі економіки та соціально-гуманітарній сфері. При цьому державна політика управління та регуляції інноваційних процесів не заміщує ринкових механізмів, а лише доповнює та посилює їх дію. Вона реалізується у різноманітних формах і механізмах, що включають також централізоване планування та управління.

У цілому це багатовимірне угруповання можна уявити як національну інноваційну систему для системного управління та регулювання інноваційних процесів на макро- й мікрорівнях, а також для самоорганізації та розширеного відтворення цих процесів.

Саме розвинена національна інноваційна система забезпечує сприйнятливість суб'єктів інноваційної діяльності, якими виступають фізичні та юридичні особи, що здійснюють і підтримують інноваційну діяльність або залучають майнові та інтелектуальні цінності до інноваційної діяльності; ця система забезпечує також сприйнятливість об'єктів інноваційної діяльності, якими є наукові знання, науково-технічні розробки, технології, організаційно-технічні, адміністративні рішення тощо для їх залучення та впровадження в господарський обіг на всіх стадіях циклу інноваційних процесів.

Інституційне забезпечення інноваційного розвитку економіки включає дві основні складові

1 Цілісне законодавство щодо створення правового та податкового режиму сприяння розвитку й поширенню інноваційних процесів та регуляції правовідносин у сфері інноваційної діяльності. Законодавча та нормативно-правова база регуляції інноваційних процесів у країнах, що обрали інноваційний шлях розвитку економіки, включає законодавче визначення національних цілей та пріоритетів науково-технічного розвитку, “критичних технологій”, “науково-технологічних стратегій”, що спирається на прогнози оцінки науково-технічних, економічних, політичних, соціальних процесів, котрі відбуваються як усередині країни, так і в глобальному масштабі. Визначення національних цілей, науково-технічних пріоритетів, “критичних технологій” знаходить своє відображення у формуванні інвестиційної, податкової та амортизаційної політики, напрямках бюджетного фінансування за програмно-цільовим методом. Прикладом стратегічного пріоритету науки і технологій у державній соціально-економічній політиці є національна науково-технологічна стратегія у США, яка розробляється та періодично уточнюється за проблемно-орієнтовним підходом. Цілі та сформульовані проблеми національної науково-технологічної стратегії США стають пріоритетами при розподілі державних інвестицій у науково-технічній сфері діяльності країни [25].

Важливою особливістю програмно-цільового планування та фінансування інноваційних процесів є проблемна орієнтованість більшості програм на комерціалізацію високих технологій, прискорене розроблення нововведень, трансфер військових технологій у цивільні галузі виробництва з метою підвищення конкурентоздатності втчизняних виробництв та продукції.

2 Ефективна національна система державних і недержавних інститутів у сфері інноваційної діяльності, яка створена для підтримки розвитку інноваційних процесів і до якої входять [28]

- система державних органів та організацій, створених для стратегічного планування, координації і централізованого фінансування науково-технологічної та інноваційної сфери діяльності,
- розподілена система фінансово-кредитних установ банківського та небанківського секторів, зокрема численні інноваційні та венчурні фонди, спеціалізовані банківські установи, лізингові, страхові й інвестиційні компанії (державної

та недержавної власності), які за допомогою широкого спектру механізмів проектного фінансування, кредитування, венчурного (тобто ризикового) інвестування, лізингу, страхування тощо спрямовують державні та приватні фінансові й матеріально-технічні ресурси у сферу інноваційної діяльності,

- розподілена інфраструктура підтримки інноваційної діяльності, до якої належать інформаційна інфраструктура, консалтингові та інжинірингові підприємства (фірми) тощо,
- широка мережа інноваційних структур технопарки, інноваційні центри, бізнес-інкубатори,
- численні громадські професійні об'єднання у сфері інноваційної діяльності, які ставлять своїм завданням розвиток та удосконалення законодавчої, методологічної бази супроводження та управління інноваційними процесами, поширення та підвищення інноваційної культури

Інститути національної системи є суб'єктами інноваційної діяльності, які надають іншим суб'єктам інноваційної діяльності різноманітні фінансові, інформаційні, інжинірингові й консалтингові послуги, а також послуги з проектного бізнес-планування та аналізу, здійснюють науково-технічну, організаційну підтримку інноваційних процесів на всіх його стадіях

Складовими ресурсного забезпечення інноваційного розвитку є

- науково-технічний та виробничий комплекс країни, що здатний продукувати й запроваджувати передові технології та наукомістку продукцію вищих технологічних укладів,
- інформаційне забезпечення перебігу інноваційних процесів, що включає створення та підтримку потужних баз даних із питань інноваційної діяльності, проведення детальних маркетингових досліджень, позиціонування інноваційної продукції,
- фінансові ресурси, що включають бюджетні субсидії, гранти, позики та пільгове кредитування, а також недержавні інвестиції, які залучаються до інноваційної сфери діяльності

Слід зазначити, що фінансові ресурси, які інвестуються до інноваційної сфери діяльності для впровадження новітніх технологій у виробництво, випуску інноваційної продукції та просування продукції на ринку споживання, перевищують витрати на

проведення фундаментальних наукових досліджень і необхідних НДДКР у десятки тисяч разів, але майбутній доход від результатів інноваційних процесів також набагато перевищує прогнозований доход від екстенсивного розширення виробництва, не кажучи вже про вигоди для назви підприємства, фірми щодо закріплення на ринку з новою продукцією.

Крім того, до матеріально-технічного ресурсного забезпечення інноваційних процесів слід віднести ще “ресурс (або бюджет) інноваційного розвитку”, який надається підприємствам для проведення інноваційного оновлення виробництва за рахунок встановлення нормативів прискореної амортизації, пільгового оподаткування, надання “податкових канікул”, інвестиційного кредиту, встановлення спеціального правового режиму пільгового оподаткування інноваційної продукції, виготовленої за інноваційними проектами, які мають державну підтримку та зареєстровані в установленому порядку тощо.

2.4.2. Передумови та потреби побудови інноваційно орієнтованої економіки та стан запровадження інноваційної моделі розвитку економіки в Україні

Для побудови інноваційно орієнтованої економіки в Україні існують наступні базові передумови, що визначені рівнем розвитку науково-технічного, освітянського і виробничого потенціалу:

- наявність значного науково-технічного потенціалу, сконцентрованого на початкових стадіях циклу інноваційного процесу, - достатня мережа науково-дослідних установ, власні наукові школи, висококваліфікований науково-технічний персонал, вагомі результати фундаментальних та прикладних наукових досліджень. Вітчизняна наука і технології у галузі матеріалознавства, генетики, біотехнологій, аерокосмічній галузі, суднобудування тощо перебувають на світовому рівні. Досягнення вітчизняної науки в дослідженні таких пріоритетних науково-технологічних проблем, як “штучний інтелект”, наноелектроніка, кріоелектроніка, фізіологія людини та інших, мають світове визнання і перспективу для їх комерціалізації;

- розвинена національна система вищої освіти, що має потенційні можливості для підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації спеціалістів за усіма пріоритетними напрямками розвитку науки і техніки;
- потужний виробничий потенціал, технічні потужності, певні технології та ноу-хау, якими володіють окремі підприємства (насамперед, підприємства колишнього ВПК) на рівні кращих світових зразків. Україна здатна виробляти сучасну наукомістку продукцію, таку як новітні широкофюзеляжні літаки та аерокосмічні системи, сучасні судна, матеріали, виробни енергетичного машинобудування, медичні препарати, окремі види військової техніки тощо, які за своїми характеристиками не поступаються або перевищують кращі світові аналоги, і бути експортером низки сучасних технологій та зразків наукомісткої продукції. Слід відзначити також значні резерви незадіяних виробничих потужностей;
- природні ресурси, розвинені мінерально-сировинна база та транспортна інфраструктура, що включає труботранспортну систему.

Необхідність побудови інноваційно-орієнтованої економіки обумовлена потребами підвищення конкурентоспроможності реального сектора економіки та проведення його реструктуризації, зміни структури експорту промислової продукції, збереження та розвитку науково-технічного потенціалу України. Так, при деталізації слід назвати наступні основні фактори, що зумовлюють невідкладне здійснення закономірних інноваційних перетворень, передусім у реальному секторі економіки, зокрема:

1. Проведення інноваційної реструктуризації економіки для становлення вищих прогресивних технологічних укладів, конверсії підприємств колишнього союзного ВПК.

Галузева структура промисловості в Україні, внаслідок домінування в економіці України нижчих технологічних укладів (3 та 4) - видобувної, металургійної, хімічної галузей промисловості, не відповідає структурі передових технологічних укладів розвинутих країн світу. Так, частка паливно-енергетичного комплексу в структурі промисловості України удвічі вища, а металургійного комплексу майже втричі вища ніж у структурі промислового виробництва таких європейських країн, як Франція, Німеччина, Італія. Водночас питома вага продукції високотехнологічних галузей

нижча в кілька разів (зокрема, продукції машинобудування - у 1,5-2 рази)

Міжгалузева й технологічна незбалансованість виробництва, з гіпертрофованою часткою у випуску продукції проміжного споживання (сировина, напівфабрикати, комплектуючі) та незначною часткою продукції із закінченим циклом виробництва, ускладнює функціонування промислового комплексу як цілсної системи

Загалом це зумовлює, крім низької рентабельності та конкурентоспроможності, ще й високу енергоємність національного продукту та техногенне навантаження на природне середовище

2 Забезпечення відтворювання основного капіталу шляхом інноваційного оновлення активної частини основних фондів виробничого комплексу на сучасній передовій технологічній базі з огляду на досягнення небезпечного рівня фізичного зносу та морального старіння основних виробничих фондів Крім того, зберігається негативна тенденція низької ефективності використання основних факторів виробництва (зокрема, у високотехнологічних галузях) за досить високого рівня забезпеченості ними виробничого комплексу порівняно з розвинутими країнами Так, загальна виробнича потужність галузі машинобудування використовується лише на 16-20%

3 Подолання енерго-, ресурсовитратного характеру вітчизняних виробництв Енерго-, ресурсовитратність вітчизняних виробництв індустріальних технологічних укладів (зокрема металургійної, хімічної промисловості, де середня енергоємність у 2-3 рази вища, а споживання води - на 30-50%) значно перевищує аналогічні витрати виробництва у розвинутих країнах Тому ключовим фактором із забезпечення конкурентоспроможності вітчизняних виробництв стає їх інноваційне переоснащення шляхом запровадження енерго-, ресурсозберігаючих технологій

Висока енергоємність ВВП та відповідно національного продукту України, за умов її забезпеченості власними енергоресурсами менш ніж наполовину від необхідного їх обсягу, обмежує конкурентоспроможність національної економіки та посилює її залежність від кон'юнктури світового енергетичного ринку

4 Потребу змінити сировинний характер експортної продукції або представлені експортом продукції низького ступеня переробки, що має місце внаслідок недостатнього використання потенційних можливостей експорту продукції високого рівня переробки наявної сировини

5. Забезпечення конкурентоздатності вітчизняної продукції та виробництв на внутрішньому й зовнішніх ринках, зокрема позбавити або послабити залежність держави від продукції “критичного імпорту”, досягнення високих темпів інноваційного оновлення продукції для збереження конкурентних позицій на внутрішньому ринку та у традиційних сегментах зовнішнього ринку. Згідно з рейтинговим оцінюванням, проведеним Всесвітнім економічним форумом (Давос, 1999 р.), Україна за індексом конкурентоспроможності своєї економіки посідала 58 місце серед 59 країн, за якими складався рейтинг.

6. Подолання територіальних диспропорцій у розміщенні промислового виробництва та його інфраструктурного забезпечення, що призводить до нерівномірного розвитку окремих регіонів, нерационального використання людського та природного ресурсного потенціалу, нерівномірного екологічного навантаження.

7. Необхідність створення розвиненої ринкової інфраструктури економіки, сумісної зі світовим ринком.

8. Подолання відставання у розвитку інформаційно-комунікаційних систем та технологій.

9. Забезпечення широкомасштабного використання напрацьованих науково-технічних досягнень щодо їх інноваційного впровадження та підвищення рівня науково-технічного потенціалу у сфері інноваційної діяльності.

10. Вирішення проблеми примноження та розвитку інтелектуального потенціалу суспільства, науково-технічного і виробничого потенціалу України за новітніми напрямками світового науково-технічного прогресу для становлення елементів вищих технологічних укладів.

Таким чином, існують об’єктивні передумови та потреби щодо впровадження моделі інноваційного розвитку економіки України, але за ступенем розвитку та поширення інноваційних процесів у реальному секторі економіки України на сьогодні досягнуто необхідного рівня інноваційного розвитку економіки, низькими залишаються результативність та ефективність державної інноваційної політики. Про це, зокрема, свідчать статистичні дані. Так, їх аналіз щодо інноваційної діяльності в Україні у 1999-2000 рр. [144, с. 9] засвідчує незначні масштаби інноваційної діяльності, тому що тільки 18% із майже 10 тис. обстежених підприємств займалися інноваційною діяльністю, тоді як у розвинутих країнах світу

(США, Японія, Франція, Німеччина та ін.) відсоток інноваційно активних підприємств становить від 70 до 80%

Загальна інноваційна пасивність наукових установ і підприємств усіх організаційно-правових форм власності знижує конкурентоспроможність вітчизняних виробництв та економіки в цілому, що в кінцевому підсумку не дозволяє зміцнити фінансову базу реального сектора економіки, звужує внутрішній та зовнішній ринки, ускладнює формування привабливого інвестиційного клімату в Україні

Головними причинами, що перешкоджають розвитку інноваційних процесів в економіці, є

- невідповідність інституційного та ресурсного забезпечення (особливо, фінансового) визначеному пріоритету Стратегії економічної та соціальної політики на 2000-2004 рр., - побудова інноваційної моделі розвитку економіки,
- слабка мотивація економічного та неекономічного характеру суб'єктів інноваційної діяльності до участі в інноваційних процесах,
- невідповідність персоналу на мікрорівнях (підприємств, установ, організацій) та на макрорівнях (управлінців органів державної влади) здійснювати моніторинг і регуляцію інноваційних процесів на всіх стадіях їх життєвого циклу

Інституційне забезпечення інноваційної сфери діяльності характеризується нерозвинутою законодавчою та нормативно-правовою базою регуляції взаємовідносин, що виникають у цій сфері, а також нерозвиненістю системи інститутів та інфраструктури, які підтримують та забезпечують у цілому розвиток інноваційної діяльності

Система державного управління та регуляції інноваційної сфери діяльності на макрорівнях недосконала, побудована за старою лінійно-функціональною схемою, що розмежована за окремими фазами (стадіями) інноваційного циклу "наука - технологія - виробництво - споживання" При цьому відсутні кореляційні зворотні зв'язки та інформаційно-комунікаційне забезпечення цих фаз інноваційного циклу і не забезпечується цілісний моніторинг та регуляція всього циклу інноваційних процесів на макроекономічному рівні

Нерозвиненість системи інституційного забезпечення інноваційної сфери діяльності разом із неефективно діючою системою

державного управління й регуляції інноваційної сфери діяльності унеможливають запровадження програмно-цільового та проблемно-орієнтовного методів управління інноваційними макропроцесами в економіці; розподіл та ефективне використання обмежених державних фінансових ресурсів, виділених для підтримки цих інноваційних процесів, а також залучення інвестицій до інноваційної сфери діяльності.

Внаслідок дії вищезазначених факторів, що гальмують інноваційний розвиток економіки, та відсутності широкомасштабної державної підтримки інноваційних процесів у реальному секторі економіки наявний науково-технічний потенціал не має належного попиту, науково-технічна діяльність провадиться відірвано від завдань інноваційного розвитку економіки, що справляє негативний вплив як на безпосередній стан наукового потенціалу, так і на інноваційні процеси на макроекономічному та мікроекономічному рівнях загалом.

На сьогодні інноваційна діяльність не відповідає стандартам ні централізованої, ні ринкової економіки, а за обсягами та якісними показниками не спроможна розв'язувати проблеми перехідного етапу української економіки, такі як:

- забезпечення нормального функціонування вітчизняного виробництва, подолання незбалансованості між його окремими сегментами та елементами, що були зорієнтовані на обслуговування потреб колишнього загальносоюзного комплексу;
- подолання науково-технічної, технологічної відсталості окремих галузей матеріального виробництва, їх ресурсо- та енергоємного витратного характеру;
- прискорення розвитку наукомістких та високотехнологічних галузей і виробництв, здатних забезпечити попит внутрішнього ринку, поліпшити експортний потенціал;
- забезпечення конкурентоспроможності вітчизняного виробництва та входження його до системи світових господарських зв'язків як рівноправного партнера;
- забезпечення використання потужного науково-виробничого потенціалу країни.

2.4.3. Формування державної інноваційної політики

Державна інноваційна політика, як засіб втілення парадигми інноваційного розвитку економіки, має бути скоординованою цілеспрямованою діяльністю органів державної влади щодо впровадження системного комплексу заходів, спрямованих на створення інституційних, фінансово-економічних, науково-технічних, соціально-культурних засад, а також запровадження відповідних механізмів їх реалізації через залучення організаційних, фінансових та матеріально-технічних ресурсів, для підтримання і стимулювання розвитку інноваційних процесів в усіх галузях економіки та соціально-гуманітарній сфері

Державна інноваційна політика має формуватися з урахуванням світових тенденцій інноваційного розвитку й аналізу поточного стану проблем інноваційної сфери діяльності, мети, завдань, принципів, пріоритетів та стратегій інноваційного розвитку економіки. Зазначені параметри для формування державної політики утворюють її багатовимірний формат

Для досягнення результативності державна інноваційна політика має стати стрижневою органічною складовою державної зовнішньої та внутрішньої соціально-економічної політики, зокрема науково-технічної, інвестиційної, структурної, промислової, конкурентної політики тощо, і базовою основою для формування програм соціально-економічного розвитку, програм діяльності уряду, реконструкції галузей промисловості.

Інноваційна політика має також бути покладена в основу державної інституційної політики і державного управління для формування бази регуляції та підтримки інноваційних процесів, а також встановлення механізмів економічних та правових відносин у сфері інноваційної діяльності

Першочерговими об'єктами впливу інноваційної політики, крім сфери інноваційної діяльності, мають бути реальний сектор економіки, як об'єкт інноваційних перетворень, і науково-технічна та освітянська сфери діяльності, як витoki інтелектуального ресурсу забезпечення інноваційних процесів та їх рушійний поштовх

У довгостроковому періоді метою державної політики інноваційного розвитку економіки є досягнення сталого зростання економіки, утвердження України як високотехнологічної держави та входження її вже до кінця першого десятиріччя XXI ст. до про-

відних технологічно розвинутих країн світу Це має здійснюватися шляхом створення соціально-економічних, організаційних і правових умов щодо забезпечення належного використання та розвитку науково-технологічного потенціалу країни, інтенсифікації та постійного розширеного відтворення інноваційних процесів в усіх галузях економіки для її реструктуризації, зокрема забезпечення конкурентоспроможності економіки на внутрішньому та зовнішньому ринках, утворення елементів і ключових факторів прогресивного технологічного укладу

Для побудови інноваційно орієнтованої економіки України, за наявних передумов розвитку інноваційних процесів в економіці, домінування нижчих технологічних укладів, має бути вирішена низка основних системних завдань, що співвідносяться з багатовимірною системою цілей інноваційної політики Ця система цілей підпорядкована головній меті державної інноваційної політики та може бути структурована за сферами впливу цієї політики, зокрема у сфері інституційної політики та державного управління

- створення оптимальної цілсної системи державних органів, організацій, підприємств при забезпеченні структурної повноти їх повноважень у сфері інноваційної діяльності На цю систему мають покладатися функціональні завдання ефективного реалізації державної інноваційної політики та її ресурсного забезпечення,

- прийняття відповідної законодавчої та нормативно-правової бази сприяння інноваційним процесам в економіці та розвитку інститутів підтримки інноваційної діяльності, а також здійснення кодифікації законодавства у сфері інноваційної діяльності,

- впровадження фінансово-економічних, організаційних та мотиваційних механізмів, що мають сприяти розвитку та поширенню інноваційних процесів в економіці, зокрема запровадження дієвих механізмів уведення в господарський обіг об'єктів інтелектуальної власності та трансферу технологій, нагромадження капіталу та його освоєння на інноваційні перетворення виробництв,

- запровадження програмно-цільових і проблемно-орієнтованих методів управління інноваційними процесами та їх ресурсного забезпечення Базовим елементом та об'єктом таких методів управління має стати розроблений відповідно до визначених інноваційних пріоритетів інноваційний проект,

- формування державної системи прогнозування і верифікації напрямів науково-технологічного та інноваційного розвитку, проведення експертизи та фінансово-економічного аналізу інно-

ваційних програм і проектів; моніторингу та оцінювання державної інноваційної політики на основі розробленої повної та релевантної статзвітності з питань інноваційної діяльності, відповідної до стандартів країн Євросоюзу;

- створення умов для розвитку фінансово-кредитних інститутів банківського та небанківського секторів - спеціалізованих банків інноваційного розвитку та реконструкції, інноваційних фондів на загальнодержавному, регіональному та галузевому рівнях, венчурних фондів, спеціалізованих інноваційних лізингових фондів та компаній тощо, які надають фінансові послуги у сфері інноваційної діяльності;

- сприяння розвитку інфраструктури підтримки та супроводу інноваційних процесів, що включає: технологічні парки, інноваційні центри, бізнес-інкубатори й інші інноваційні структури, консалтингові та інжинірингові підприємства, центри експертизи тощо, а також сприяння діяльності громадських об'єднань та організацій у сфері інноваційної діяльності й налагодження з цими організаціями взаємодії державних інститутів;

- формування і підтримка необхідних інформаційних банків даних у сфері інноваційної діяльності, створення та організація ефективної системи доступу суб'єктів інноваційних процесів до цих розподілених інформаційних ресурсів через побудовану державну інтегровану корпоративну інформаційну мережу;

- забезпечення тісної інтеграції освіти, науки, виробництва, фінансів з метою сприяння розвитку інноваційних процесів, зокрема розробка та впровадження дійової схеми вертикальної і горизонтальної інтеграції підприємств, наукових та фінансово-кредитних установ для організації випуску високотехнологічної і наукомісткої продукції;

• у соціально-економічній та соціально-гуманітарній сфері:

- органічне включення інноваційних факторів до соціально-економічного розвитку країни;

- удосконалення на основі проблемно-орієнтованого підходу організаційно-функціональної структури науково-технічного потенціалу за напрямками: оптимізації мережі державних науково-дослідних установ, створення нових проблемно-орієнтованих прогресивних організаційних науково-виробничих та інноваційних структур, розширення недержавного сектора науково-технічної та інноваційної діяльності;

- забезпечення за науково прогнозованими та економічно обґрунтованими напрямками науково-технічного прогресу, виперед-

жаючого розвитку науково-технічної сфери і системи вищої освіти, як необхідної передумови інноваційних процесів та формування відповідно підготовлених спеціалістів - учасників цих процесів;

- формування наукових заділів та підтримка цільових досліджень за державним замовленням на науково-технічну та інноваційну продукцію відповідно до загальнодержавних інноваційних пріоритетів;

- формування інноваційної культури та системи інноваційних цінностей у суб'єктів інноваційної діяльності для розроблення на їх основі нового типу креативного, інноваційного мислення та запровадження мотиваційних чинників до активної інноваційної діяльності;

- забезпечення підготовки спеціалістів і наукових кадрів вищої кваліфікації, перепідготовки та підвищення кваліфікації спеціалістів за перспективними науково-технологічними напрямками, а також за спеціальністю інноваційного менеджменту;

- відродження творчої діяльності винахідників і раціоналізаторів виробництва;

- в реальному секторі економіки та у сфері структурної політики:

- формування та вибір на загальнодержавному, галузевих, регіональних рівнях науково та економічно обґрунтованих пріоритетів і стратегій інноваційного розвитку реального сектора економіки, що справляють визначальний вплив на підвищення ефективності виробництва та конкурентоздатності продукції, утворення елементів вищих технологічних укладів;

- прискорення реструктуризації виробництв за напрямками: їх інноваційного оновлення, адаптації до вимог конкурентного середовища, впровадження новітніх прогресивних технологій, зокрема енерго-, ресурсозберігаючих технологій, зниження матеріаломісткості й енергоємності продукції, освоєння випуску конкурентоспроможної інноваційної продукції поряд із модернізацією суміжних виробництв, а також запровадження інноваційного менеджменту;

- подолання відставання та забезпечення прискореного розвитку сфери інформаційно-комунікаційних технологій і зв'язку, як ключового виробничого фактора 5-го технологічного укладу економіки XXI ст.; прискорення розвитку наукомістких галузей та виробництв, а також окремих виробництв, що є "точками зростання" прогресивного технологічного укладу або інноваційними лідерами за визначеними загальнодержавними, галузевими, регіональ-

ними інноваційними пріоритетами. Саме такий підхід до розвитку окремих виробництв має забезпечити мультиплекційне поширення технологічного впливу цих виробництв на інші суміжні виробництва та сфери діяльності,

- освоєння виробництва продукції, що забезпечує стратегічну незалежність держави від імпорту,

- створення гнучких багатofункціональних автоматизованих та робототехнічних виробничих систем, модульного обладнання та технологій, що легко переналагоджуються і здатні до швидкої адаптації виробництва в умовах змін ринкового попиту на продукцію. Це дозволить досягти високих темпів інноваційного оновлення продукції,

- забезпечення випереджаючого темпу розвитку машинобудівної, приладобудівної, електронної галузей, як найважливіших ланок промислового комплексу держави, що здатні забезпечити технологічний та інвестиційний прориви, а також створення на галузевому й регіональному рівнях обробних виробництв, які мають замкнені технологічні цикли з виготовлення кінцевої інноваційної продукції з високою питомою вагою доданої вартості,

- розширення внутрішнього ринку високотехнологічної продукції, а також бази експорту наукомісткої продукції та продукції високого ступеня кінцевої обробки, організація державної підтримки виробництв, що мають конкурентні переваги для своєї інноваційної продукції на світовому ринку,

- у сфері регіональної політики

- координація дій центральних та місцевих органів виконавчої влади за напрямками розроблення комплексного підходу до вирішення завдань науково-технологічного та інноваційного розвитку, формування і проведення активної регіональної інноваційної політики поряд із посиленням регіональної інтеграції,

- забезпечення взаємодії академічного, галузевого, вузівського та недержавних секторів наукових установ у питаннях науково-технічного супроводу інноваційних процесів в економіці регіонів,

- розроблення регіональних інноваційних пріоритетів та програм інноваційного розвитку регіонів, що мають бути взаємопов'язані із загальнодержавними, галузевими інноваційними пріоритетами та програмами,

- активізація державної інноваційної політики у "депресивних" регіонах з метою прискорення їх інноваційного розвитку. Рациональним напрямом регіональної інноваційної політики у "де-

пресивних” регіонах має стати реалізація інноваційних проектів у порівняно не капіталомістких галузях економіки зі швидким обігом капіталу. Проекти мають відзначатися високою бюджетною ефективністю та раціональним використанням місцевої сировини. Тому кластерами інноваційного розвитку в таких регіонах мають стати виробництва споживчого сектора економіки, до якого належать легка, харчова, фармацевтична та мікробіологічна, деревообробна, целюлозно-паперова промисловості;

- у сфері зовнішньої політики та торгівлі:

- економічно доцільне включення науково-технологічного та виробничого комплексу в міжнародний поділ праці та виробничу кооперацію, удосконалення механізмів відбору технологій за міжнародним трансфером для залучення новітніх ефективних технологій для інноваційного переоснащення вітчизняних виробництв;

- вжиття заходів щодо стимулювання експортної орієнтації високотехнологічних виробництв, розширення участі України в міжнародних інноваційних програмах та проектах, зокрема програмах Європейського Союзу;

- подолання сировинного характеру експортованої продукції шляхом збільшення частки продукції високого ступеня переробки, що дозволить підвищити частку доданої вартості такої продукції та її споживчі властивості.

Структуризація зазначених завдань та цілей державної інноваційної політики у часовому вимірі дозволяє визначити як першочергове в короткостроковому періоді 2002-2004 рр. вирішення завдань державної інноваційної політики у сфері інституційної політики й державного управління, а також у соціально-економічній та соціально-гуманітарній сферах, що стане основою для проведення подальшої реструктуризації реального сектора економіки. Цілеспрямовані інституційні, структурні та технологічні зміни дозволять у довгостроковому періоді (8-10 років) досягти значень економічних індикаторів, що є характерними для розвинутих країн світу з інноваційно-орієнтованою економікою.

Державна інноваційна політика має бути розроблена і впроваджена відповідно до принципів та на основі:

- посилення ролі держави і поєднання державної регуляції з ринковими механізмами саморегуляції у сфері інноваційної діяльності. Державне управління має бути адекватним ринковим відносинам. Державна підтримка повинна дати первинний поштовх та бути спрямованою на створення механізмів розширеного самовідтворення;

- включення до державної соціально-економічної політики, як стрижневої складової, програми діяльності уряду, а також органічне поєднання зі структурною, науково-технологічною, промисловою, інвестиційною, амортизаційною політикою,

- соціально-економічної спрямованості інноваційних перетворень. На всіх етапах формування й реалізації державної інноваційної політики необхідно виходити з пріоритету інтересів широких верств населення щодо підвищення їх добробуту, збереження та збільшення робочих місць, забезпечення екологічної безпеки й рівноваги,

- врахування національних інтересів у сфері інноваційної діяльності, що мають різноманітні прояви: захист прав на інтелектуальну власність при її уведенні в господарський обіг у ході реалізації інноваційних процесів, позбавлення залежності від “критичних технологій” та “критичного імпорту”, збереження та примноження національного інтелектуального потенціалу, протекціонізм вітчизняних виробників наукомісткої продукції та надання їм допомоги у просуванні до внутрішнього та зовнішнього ринків тощо,

- наукової обґрунтованості визначення пріоритетів та стратегій інноваційного розвитку на основі наукового прогнозування основних напрямків освоєння науково-технічних досягнень у світовому виробництві та в Україні у короткостроковій, середньостроковій та довгостроковій перспективі,

- необхідного інституційного, а також ресурсного забезпечення за програмно-цільовим і проблемно-орієнтованим підходами. При цьому ресурсне забезпечення - фінансове та інтелектуальне - має бути зорієнтованим, переважно, на внутрішні джерела,

- відкритості та прозорості інноваційної політики для суспільства, зокрема забезпечення постійного моніторингу та оцінювання ефективності проведення державної інноваційної політики, а також забезпечення конкурсного відбору інноваційних проєктів при їх фінансуванні державними коштами або виконання за державним замовленням.

На результативність проведення державної інноваційної політики справляє вплив обґрунтованість вибору її пріоритетів. Під пріоритетом розуміють низку взаємопов'язаних заходів, спрямованих на досягнення чітко визначеної мети та обмежених у часі й ресурсах. Формування пріоритетів державної інноваційної політики здійснюється в загальнодержавному, галузевому та регіональному вимірах з урахуванням мети, завдань та принципів держав-

ної інноваційної політики, переліку “критичних технологій”, прогнозних оцінок напрямів розвитку науково-технічного прогресу та оцінювання його співвідношення із інноваційними пріоритетами, визначення можливостей ресурсного забезпечення реалізації пріоритетів інноваційного розвитку, а також проведених досліджень сегментів внутрішнього та зовнішніх ринків для майбутнього споживання інноваційної продукції, виготовленої за цими інноваційними пріоритетами

Загальнодержавні, галузеві та регіональні інноваційні пріоритети, а також пріоритетні напрями розвитку науки і техніки мають бути взаємопов’язаними складовими цілісної системи пріоритетів економічного та соціального розвитку України на середньостроковий період (до 5 років)

Загальною орієнтацією інноваційних пріоритетів мають стати визначені законодавством пріоритетні напрями розвитку науки і техніки. При цьому чіткою має бути нацленість інноваційних пріоритетів на реструктуризацію та підвищення конкурентоспроможності вітчизняних виробництв, зменшення їх енерго-, ресурсоємності, розширення масштабів випуску продукції з високим ступенем переробки, а також формування елементів прогресивного технологічного укладу

Сформовані загальнодержавні пріоритети необхідно законодавчо закріпити та переглядати кожні 4-5 років. Такий термін для інноваційних пріоритетів відповідає періоду економічних циклів процесу відтворення в розвинутих країнах світу, матеріальною основою даних циклів є оновлення основних виробничих фондів

2.4.4. Соціально-ціннісні виміри інноваційної парадигми та мотиваційні фактори проведення державної інноваційної політики

Орієнтирами та мотиваційними чинниками проведення стратегічного курсу державної інноваційної політики та державного управління щодо її реалізації мають стати ціннісні виміри інноваційної парадигми як доміанти сталого соціально-економічного розвитку України

Цінність, як об’єктивна значущість інновацій, зумовлена потребами й інтересами як соціального суб’єкта інноваційної діяль-

ності, так і суспільства в цілому. Цінність інновацій має складну структурну будову, зумовлену її багатовимірністю та функціональністю. Цінність та ціннісний вимір або оцінка становлять єдиний комплекс: цінність - це характеристика оцінюваного інноваційного проекту, продукту тощо, а оцінка - процес визначення наявності чи відсутності цінності та її виміру.

Ціннісні виміри інновацій полягають у захопленні лідерства інноваційним продуктом на споживчому ринку, підвищенні конкурентоздатності інноваційної продукції, зниженні енерго-, ресурсовитратності виробництва, покращенні споживчих якостей продукції тощо, а також - формуванні нових потреб людини при появі на споживчому ринку принципово нових товарів і послуг. Прикладом формування таких потреб людини можуть бути надання інформаційних послуг через Інтернет, комунікаційних послуг мобільного зв'язку, організації дистанційного навчання тощо.

За різних ціннісних вимірів інновації для суб'єктів інноваційного процесу цінність інновації проявляється в різних функціональних аспектах: мотиваційний чинник, орієнтир для вибору цілей і засобів реалізації діяльності, фактор соціально-економічного розвитку підприємства.

Цінності інновацій в інтегративному інноваційному процесі, що реалізує інноваційну парадигму в масштабах країни, агрегують її головні цінності - забезпечення сталого розвитку суспільства і технологічного лідерства країни. Ці головні цінності мають стати орієнтирами цілепокладання державної політики та державного управління і формування усвідомленої суспільством національної ідеї. Прикладом цього можуть стати такі держави, як США та Японія.

Оцінка інновацій і розробка відповідних норм має включати не тільки оцінку технічних рішень або економічної ефективності від запровадження інновації, а й оцінки соціальних, гуманітарних, екологічних наслідків від використання інновацій.

Слід відзначити, що із загальною тенденцією збільшення інтелектуальної складової в продукційних і технологічних інноваціях ускладнюється їх ціннісний вимір.

Дедалі більший сектор споживчого ринку займають так звані "розширені інноваційні продукти", що включають продукт, послугу та інтелектуальну складову. Прикладом такого розширеного продукту є розроблене програмне забезпечення, що має супроводжуватися його розробником та поновлюватися.

При оцінюванні інновацій слід уникати підходів фрагментації та редуccionізму, коли при фрагментації у феномені інновації виділяється та оцінюється одна з її характеристик, наприклад економічна ефективність, а за іншого підходу інновація редукується до її природних основ. Подолання цих обмежених підходів можливе за умов системного або комплексного підходу до оцінювання інновацій, що базується на порівнянні альтернатив, прогнозі позитивних та негативних наслідків від запровадження інновацій. Як приклад можна навести вимоги до оцінювання базисних інновацій у галузі біотехнологій та генної інженерії. Так, системного комплексного оцінювання вимагає впровадження трансгенних агрокультур.

Оцінювання інновацій має порівнюватися з ідеалами як максимально цілісний образ бажаного майбутнього, що визнається.

Ефективність стає вирішальним ціннісним виміром у системі оцінок інновацій, елементів технологічних укладів і передумовою для заміни складових попередніх технологічних укладів елементами нового укладу.

На етапі становлення та зростання нового технологічного укладу, в міру формування і розширення його відтворюваного контуру, відбувається перебудова оцінок соціально-економічної ефективності складових інших технологічних укладів економічної системи.

При формуванні та проведенні державної інноваційної політики ефективність розглядається як комплексний критерій (категорія), що включає основні складові: науково-технічну ефективність, соціальну ефективність, економічну ефективність. Ці складові ефективності перебувають у певній єдності та взаємно впливають одна на іншу.

Науково-технічна ефективність оцінюється з позицій запровадження новітньої технології, нового продукту, що відповідають кращим світовим зразкам або їх перевершують; вирішення проблем енерго-, ресурсозбереження, подолання технічної відсталості у галузі в ході інноваційних процесів; ступенем використання інтелектуального потенціалу країни.

Соціальна ефективність охоплює такі кількісні та якісні показники, як зростання зайнятості населення, покращання умов праці, вирішення соціальних, екологічних проблем галузі, регіону, подолання експортної залежності тощо.

Економічна ефективність оцінюється на основі розрахунків майбутньої прибутковості впроваджуваних технологічних

змін, інноваційної продукції і збитковості в разі збереження технологічного рівня виробництв та існуючої номенклатури продукції.

Ціннісні виміри інноваційної парадигми проявляються через мотиваційні фактори проведення державної інноваційної політики.

Мотиваційні фактори у поширенні інноваційних процесів спонукають до діяльності організовані групи людей з різних інститутів, організацій, підприємств, що залучені до окремих стадій інноваційного процесу проведення наукових досліджень, дослідно-конструкторських робіт, впровадження у виробництво, просування у сферу споживання, а також груп працівників фінансових інститутів, що забезпечують інноваційний процес фінансовими ресурсами. За всією різницею мотиваційних чинників участі в інноваційному процесі загальним чинником у процесі стає суспільна потреба в інновації, що визначається її ціннісним виміром.

Мотиваційні фактори проведення інноваційної політики включають економічне і неекономічне обґрунтування активної діяльності суб'єктів щодо їх участі на будь-якій стадії циклу інноваційних процесів або сприяння їх перебігу.

Економічна мотивація до інноваційної активності досягається через очікувану вигоду від запровадження інновацій та інституційний аспект щодо державної підтримки інноваційної діяльності (наприклад, спеціальним правовим режимом сприяння інноваційним процесам).

Неекономічна мотивація, головним чином, досягається через відповідну культуру та систему цінностей на макро- і мікрорівнях.

Причому неекономічна складова, що пов'язана з культурними цінностями, може відігравати таку саму мобілізуючу роль, як економічна. Взаємодія двох мотиваційних складових повинна створювати внутрішні спонукальні стимули до інноваційної діяльності.

Слід зазначити, що формування інноваційної культури, як одного з чинників сприяння поширенню інноваційних процесів, визначено одним із головних напрямів політики країн - учасниць Європейського Союзу, згідно з підготовленим комісією Євросоюзу "Планом першочергових заходів щодо інновацій у Європі" (так званою "зеленою книгою") [153]. План був затверджений 15 грудня 1996 р. в Дубліні Парламентом Євросоюзу.

Наведемо першочергові заходи плану з огляду на актуальність їх запровадження для розвитку інноваційної сфери діяльності в Україні.

Відповідно до плану першочергові заходи щодо формування інноваційної культури включають

- 1 Формування нового рівня мислення, що поєднує творчий потенціал, підприємництво, готовність до ризику, соціальну та професійну мобільність руйнування консервативних поглядів для відповідності вимогам та потребам ринку, організаційним вимогам щодо виконання робіт у визначені термини та за обсяги виділених ресурсів
- 2 Сприяння розробці нових підходів щодо заохочення учасників інноваційних процесів
- 3 Організацію постійного навчання людини протягом усього її життя Перегляд існуючих навчальних програм та методів навчання з метою стимуляції з раннього віку духу творчості та підприємництва
- 4 Сприяння вільному переміщенню молодих учених, дослідників, інженерів на інофірми, особливо підприємства малого та середнього бізнесу, для впровадження своїх інновацій
- 5 Поширення інформації про кращі та ефективні управлінські й організаційні методи підвищення якості адміністрування у сфері бізнесу та суспільній сфері
- 6 Створення пан-європейської системи еталонного тестування якості фірм для порівняльної оцінки з міжнародними лідерами в галузі діяльності фірми
- 7 Організацію на рівні держави навчання осіб, що приймають рішення, керівників суспільних проектів та фондів принципів інноваційної діяльності
- 8 Стимулювання обміну досвідом щодо шляхів розвитку й пропаганди інновацій на суспільному та урядовому рівнях

Зародження та розвиток інноваційних процесів визначаються, крім потреб суспільства, рівнем науково-технічного та виробничого потенціалу країни, факторами інституційного й ресурсного забезпечення, а також визначаються мотиваційними чинниками, що сформовані на певному рівні інноваційної культури суб'єктів інноваційної діяльності

Впровадження мотиваційних механізмів сприяння інноваційним процесам можливе за соціально-економічних умов, надання в українському суспільстві пріоритету системі культурних цінностей науково-технологічного та інноваційного розвитку і пов'язане з

підвищенням освітянського рівня спеціалістів, керівників виробництв щодо управління елементами інноваційних процесів.

Потреба в забезпеченні інноваційних процесів в економіці та соціально-гуманітарній сфері кваліфікованим персоналом вимагає реалізації нових концептуальних підходів до системи підготовки та перепідготовки кадрів, що має базуватися на принципах:

- формування креативного мислення, наслідком якого має стати націленість на генерацію перспективних інноваційних пропозицій поряд із пошуком шляхів їх реалізації;
- підготовки висококваліфікованих та високоінтелектуальних системних менеджерів для сфери інноваційної діяльності;
- формування суспільних поглядів на підготовку та перепідготовку кадрів як складову інноваційних виробничих процесів, що вимагає відповідних довгострокових інвестицій;
- формування суспільної думки про необхідність постійного навчання та підвищення кваліфікації для всього персоналу, задіяного в інноваційному процесі;
- створення системи безперервної освіти, перепідготовки та підвищення кваліфікації кадрів, інтегрованої в інноваційні процеси та з широким застосуванням дистанційного навчання.

Багатопланові завдання формування інноваційної культури мають вирішуватися шляхом запровадження наступних широко-масштабних заходів:

1. Формування в суспільстві, серед інженерно-технічних працівників, спеціалістів, науковців, підприємців розуміння соціально-економічної значущості інноваційно-інвестиційної діяльності, настанов на сприяння інноваціям, формування нового рівня мислення, що поєднує творчий потенціал, підприємництво, готовність до ризику, соціальну та професійну мобільність, відмову від консервативних поглядів відповідно до вимог та потреб ринку.

2. За умов відкритого ринку та вільних цін визначальним фактором конкурентоспроможності інноваційного підприємства стає ефективний менеджмент та відповідно підготовлений персонал на всіх ділянках інноваційного процесу. Це вимагає широкого впровадження спеціальних освітянських програм інноваційного менеджменту. У цих програмах особлива увага має приділятися питанням комерціалізації технологій, проблемам оцінки, захисту та введення в господарський обіг інтелектуальної власності, управлінню інноваційними підприємствами та методам роботи на ринку нововведень.

Реалізація завдань широкомасштабного запровадження ефективного менеджменту вимагає організації багаторівневої системи неперервної спеціальної підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації кадрів у сфері інноваційної діяльності з метою опанування керівниками, науково-технічним персоналом, державними службовцями, відповідним персоналом фінансово-кредитних інститутів таких дисциплін, як інноваційний та фінансовий менеджмент і його інструменти - проектне бізнес-планування та проектний аналіз з використанням сучасних комп'ютерних технологій і програмних продуктів. Результативним методом організації такої спеціальної підготовки стає впровадження інтерактивних навчальних програм, семінарів, курсів та інших технічних засобів, а також дистанційного навчання за програмою інноваційного менеджменту з метою поширення програми підготовки та підвищення кваліфікації в регіони України.

При цьому слід здійснити перегляд існуючих навчальних програм та методів навчання з метою стимуляції з раннього віку духу творчості та підприємництва.

З урахуванням тенденцій розвитку інноваційної та освітньої сфери діяльності суспільства можна стверджувати, що вже сьогодні невідкладним є завдання організації постійного навчання людини протягом усього її активного життя.

3. Поширення інформації та обмін досвідом щодо кращих і ефективних інноваційних проектів, управлінських та організаційних методів підвищення якості адміністрування у сфері інноваційної діяльності.

4. Досягнення суттєвого впливу на формування та поширення інноваційної культури серед учасників інноваційних процесів унаслідок активізації діяльності громадських професійних об'єднань (союзи, асоціації, спілки) у сфері інноваційної діяльності, зокрема в галузі управління інноваційно-інвестиційними проектами, діяльності інноваційних структур та фінансово-кредитних інститутів у цій сфері. Державне сприяння розвитку цих громадських об'єднань має здійснюватися через державні владні органи, на які покладено завдання реалізації державної інноваційної політики шляхом взаємодії з ними громадських об'єднань за напрямками:

- спільного розроблення методологічних матеріалів з питань експертизи, управління інноваційними проектами, а також концептуальних матеріалів з проблем інноваційної діяльності;

- проведення за замовленням громадської експертизи інноваційно-інвестиційних проектів;
- залучення до проведення науково-практичних конференцій, методологічних семінарів з проблем інноваційної діяльності та виставок інноваційної продукції.

2.4.5. Висновок

Відсутність дійових заходів щодо створення реальних умов для запровадження парадигми інноваційного розвитку призведе до подальшого відставання України від економічно розвинутих країн світу за напрямками: формування прогресивних технологічних укладів, інноваційного оновлення виробництва для подолання їх енерго-, ресурсовитратного характеру, розширення виробництва нових видів конкурентоздатної продукції, наслідком чого буде звуження внутрішнього та зовнішнього ринків для вітчизняної продукції.

Наведені методологічні основи формування та реалізації державної інноваційної політики у сфері інноваційної діяльності, зорієнтованої на цінності інноваційної парадигми, за умов її практичного втілення мають зробити державну інноваційну політику активним та визначальним фактором інноваційного розвитку економіки, а також впливу на соціально-гуманітарну сферу.

Розділ

**СОЦІАЛЬНО-ЕТИЧНА КУЛЬТУРА
ДЕРЖАВНОГО СЛУЖБОВЦЯ
(МЕТОДОЛОПЧНИЙ АСПЕКТ)**

3

Сьогодні в Україні відбуваються процеси, пов'язані із зміною соціально-політичного устрою та розбудовою державності, докладається чимало зусиль для подолання в суспільстві кризових явищ. Стрижнева позиція нової стратегії країни, як зазначається у Посланні Президента України до Верховної Ради України "Україна поступує у ХХІ столітті. Стратегія економічного та соціального розвитку на 2000-2004 роки", це - "визначення шляхів виведення української економіки на траєкторію сталого розвитку, тісного поєднання політики структурних змін та економічного зростання з активною і сильною соціальною політикою держави" [121]. Суттєвим важелем "політики структурних змін" є подальше впровадження адміністративної реформи - основна мета якої полягає у створенні ефективної системи державного управління.

Одним із ключових завдань адміністративної реформи та реформи державної служби в Україні є утвердження нової культури та більш досконалих й ефективних процедур управлінської діяльності, наближення владних повноважень до кінцевого споживача [121]. Важливою складовою нової культури державного управління є етична культура державного службовця.

"Державна влада має бути деловою, скромною, моральною та відкритою для громадянського контролю", - наголошується у Посланні Президента до Верховної Ради України [121]. Одним із шляхів досягнення такої характеристики влади є врахування моральнісних характеристик особи при прийнятті та просуванні на державній службі, утвердження принципу прозорості, посилення контролю з боку громадськості за діяльністю владних органів, цілеспрямоване формування соціально-етичної культури державних службовців.

Державна служба відображає суспільні відносини, ступінь демократизму та гуманізму, притаманних суспільству. Орієнтуючи державних службовців та громадян на моральні цінності, дотримання моральних норм, вона постає носієм належної моралі.

Суспільний характер функціонування державної служби значною мірою визначається особистісними якостями державних службовців, їх умінням дотримуватись високих моральних стандартів у своїй професійній діяльності. Від ступеня сформованості етичної культури державних службовців залежить їхня професійність, авторитет у суспільстві, належне виконання службових обов'язків.

3.1. Професійна етика державного службовця: специфіка, проблематика, місце в системі етичного знання

3.1.1. Етика як практична філософія

Виявлення належних методологічних засад становлення етичної культури представників державної служби можливе за умови розуміння особливого місця етики державного службовця і професійної моралі взагалі у системі моральних поглядів, уявлень і почуттів людини.

В етиці державного службовця фіксуються практичні аспекти філософії державного управління.

Філософські системи зазвичай винчаються етичними поглядами. Етика вводить будь-яку людську дію в ціннісне поле. У моралі знаходить своєрідний вияв цілісне осмислення людиною світу, її загальне ставлення до дійсності, тому, безперечно, *етика* як наука про мораль та людське ставлення до моралі, є філософською наукою, *моральною філософією*. Вона ґрунтується на духовному потенціалі, філософському тлумаченні складного й багатовимірного досвіду людства. Саме філософія надає етиці основу для критичної рефлексії задля вирізнення добра і зла. Етику називають *практичною філософією*, оскільки вона спонукає людину до пошуку гідної відповіді на виклики буття, яке не приймає відсторонених, не пристосованих до життя висновків. Її вивчають не стільки для того, щоб усвідомити, що є чеснотами, але й для того, щоб засвоєти їх, інакше від етики як науки, за словами Аристотеля, не було б ніякого зиску.

Все зазначене вище повною мірою стосується і взаємин між філософським осмисленням проблем державного управління та етичними роздумами щодо моральних аспектів свідомості, діяль-

ності, відносин державних службовців. Водночас *професійна етика, зокрема етика державного службовця, має і вжиткові аспекти*, хоча у вирішенні певних практичних питань вона постає, на перший погляд, як віддалена від філософських рефлексій. Як зазначає А.А. Гусейнов, у рамках вжиткової етики теоретичний аналіз, суспільний дискурс та безпосереднє прийняття морально відповідального рішення поєднуються в одне ціле, стають змістом реальної, у певний спосіб організованої суспільної практики [33, с. 393]. *Розглянута у вжитковому ракурсі професійна етика також стирається на ціннісне осмислення світу*, водночас вона використовує певні теоретичні набутки задля вирішення нагальних проблем практики, які виникають у професійній сфері.

3.1.2. Професійна етика та професійна мораль у сфері державної служби

Історичний розвиток поділу праці, суспільної диференціації, особливостей професійної діяльності призводять до формування та розвитку різноманітних моральних відносин, специфічних моральних вимог, які виникають у тій чи іншій професійній групі. Належність до певної професії формує своєрідний професійний світогляд, психологію, визначає специфічні особливості поведінки. Взаємини людей, які займаються однією професійною діяльністю, певним чином відрізняються від взаємин між представниками інших професій. *Відбувається конкретизація загальнолюдських принципів моралі стосовно умов та структури діяльності певної професії, яка пов'язана з:*

- особливостями місця професійного колективу в суспільстві у цілому;
- специфікою особистих стосунків у професійній діяльності;
- підвищеним рівнем моральних вимог, особливою напруженістю, складністю реалізації моральних вимог у деяких професіях.

Останнє насамперед стосується тих професій, у яких професійна діяльність вимагає високого рівня узгодженості дій; тих сфер, де здійснюється управління людськими ресурсами, великими матеріальними цінностями; де можливе вторгнення у внутрішній особистий світ індивіда; де праця має творчий характер і є надзви-

чайно відповідальною. Такі види трудової діяльності здебільшого не підлягають попередній регламентації, не обмежуються рамками технологічних шаблонів і службових інструкцій.

Специфічні проблеми морального характеру, вирішення яких вимагає високої етичної культури, виникають і в професійній діяльності державних службовців. Виокремлення етики державних службовців зумовлене необхідністю *конкретизації загальноетичних норм у цій професійній сфері*. Така необхідність є наслідком особливого місця професійної групи в суспільстві, реалізації нею державної управлінської діяльності та державно-владних повноважень. Специфічними є і безпосередні стосунки між державними службовцями та громадянами, які вибудовуються на засадах служіння державного апарату народові, його інтересам, і стосунки всередині професійної групи, яка має чітку ієрархічну структуру. Розпорядження значними матеріальними цінностями, людськими ресурсами, безпосередній вплив на життя конкретних людей зумовлюють складність та напруженість реалізації моральних вимог у цій професійній сфері.

Професійна мораль державних службовців - це особливості свідомості, взаємовідносин і поведінки людей, обумовлені специфікою державної управлінської діяльності.

Опис професійної моралі державних службовців лише як сукупності цінностей і норм, які орієнтують та регулюють дії державних службовців, не повний, оскільки за такого підходу не враховуються всі зрізи морального життя професіонала, а виокремлюються лише елементи професійної моральної свідомості (цінності, норми). Насправді, моральнісний вимір державної служби - це моральні аспекти не лише свідомості, але й діяльності та взаємин у цій професійній сфері.

Доволі часто у значенні “професійна мораль” (у нашому випадку - “професійна мораль державних службовців”) вживається термін “професійна етика” (зокрема, “професійна етика державних службовців”). Проте термін “професійна етика” має ще одне значення. Адже поняття “етика” здебільшого позначає науку, яка вивчає таку суспільну реалію, як мораль.

Етика державного службовця як галузь етичного знання вивчає професійну мораль державних службовців, обґрунтовує ціннісні орієнтації, норми, моральні аспекти поведінки та взаємовідносин між людьми у процесі здійснення державної управлінської діяльності та надає практичні рекомендації, зорієнтовані на цю діяльність.

Професійній етиці державного службовця як науковій дисципліні притаманні три рівні вивчення морального життя службовців:

- *емпіричний* - збирання та систематизація фактичних матеріалів;
- *теоретичний* - осмислення моральних реалій та обґрунтування моральних принципів, цінностей і норм;
- *практично-прикладний* - надання практичних рекомендацій для кращої реалізації моральних настанов, вирішення складних або конфліктних ситуацій у моральному житті професійної групи.

Тому, на нашу думку, неприпустимо обмежувати завдання професійної етики лише поданням та обґрунтуванням етичних кодексів, як це робиться, наприклад, у “Словнику з етики” [136, с. 278]. Адже професійна етика вивчає професійну мораль не лише з точки зору імперативності, того, “як повинно бути”, але і в ретроспективі (“як було”), і з огляду на сьогоденне моральне життя соціо професійної групи (“як є”). Етика дає соціально-філософське тлумачення професії, ґрунтуючись при цьому на даних соціології, культурології, історії тощо. Крім *обґрунтування морального кодексу професійної етики* (етика державного службовця) сприяє *формуванню загальної етичної культури професіонала* (державного службовця). Це дозволяє йому в подальшому орієнтуватися не лише в типових випадках і ситуаціях, які описуються в етичних кодексах, але й у ситуаціях некодифікованих, для яких немає чіткого припису, коли моральний вимір постає неоднозначним і суперечливим. Особливо нагальним завданням професійної етики є надання практичних порад, рекомендацій і розробок, що підкреслює яскраво виражений *ужитковий характер* цієї сфери етичного знання і культури.

Відтак, професійна етика не обмежується наданням та обґрунтуванням моральних кодексів, хоча при цьому саме моральні (етичні) кодекси є серцевиною професійної етики (етики державного службовця).

Етика державного службовця як вид професійної етики зосереджується на найбільш актуальних *проблемах морального життя професійної групи*, зокрема таких:

- ставлення професійної групи державних службовців і кожного спеціаліста до суспільства в цілому, його інтересів;
- визначення моральних якостей особистості державного службовця, які забезпечуватимуть якнайкраще виконання ним професійного обов’язку;

- обґрунтування професіоналізму як моральної якості державного службовця,
- усвідомлення специфіки моральних відносин державних службовців і громадян, які є безпосередніми об'єктами їх управлінської діяльності,
- розкриття сутності взаємин усередині професійних колективів державних службовців та специфічних для цієї професії моральних норм, які виражають ці взаємини,
- виявлення особливостей професійного виховання державних службовців, його мети, завдань та методів

3.1.3. Професійна мораль державних службовців та загальнолюдська мораль

Питання відношення загальнолюдської та професійної моралі залишається на сьогодні досить дискусійним

Деякі дослідники вважають, що *будь-яка соціо професійна група сповідує власні моральні принципи* які суттєво відрізняються від принципів інших соціо професійних груп Так, спеціалісти певної професії з огляду на їх знання та соціальну роль мають унікальні моральні позиції, які можуть не лише відрізнитися, але й бути протилежними моральним позиціям інших людей Згідно з цією точкою зору існує ціле розмаїття етичних систем, професійних етик, жодна з яких не має певних переваг і їй неможливо звести до більш загальної етики

Інша, кардинально протилежна позиція, полягає в тому, що *професійна мораль нічим не відрізняється від загальнолюдських моральних настанов*, а тому їй немає сенсу виокремлювати ще якісь особливі моралі, поряд з універсальною

Критики першої теорії зазначають, що цей підхід призводить до етичного релятивізму, домінування політичних факторів над етичними, при цьому він є вкрай песимістичним, оскільки виголошує принципову неспроможність вирішення будь-яких конфліктів між представниками різних соціо професійних груп Такі уявлення заздалегідь сприймають мораль як непотрібну, а всі зусилля, спрямовані на виявлення "людського в людині", марними, оскільки будь-яка група існує у своєму замкненому, "корпоративному"

моральному світі *Державним службовцям, як і представникам інших професій, не притаманна якась особлива мораль*, адже державними службовцями не народжуються, ними стають. Кожна людина проходить складний процес соціалізації, особистого становлення перед початком, після та поза професійною діяльністю. Професійна діяльність, життя у професії - це лише один із численних ракурсів багатовимірного буття людини.

Втім, протилежна позиція теж має свої слабкі місця, оскільки не враховує всю складність та своєрідність конкретизації загально-моральних норм у кожній специфічній сфері людського життя. *Адже, щоб не стати втіленням абстрактної, відірваної від життя моралі, моральні норми й цінності повинні конкретизуватися.* Конкретизація відбувається за різними основами (громадянська і політична етика, трудова і професійна, етика організації та управління, а також етика, пов'язана з виконанням деяких специфічних суспільних функцій на кшталт військової служби, охорони порядку тощо). Будь-яка теоретична модель "великої" системи суспільної моралі унаочнює її як певний синтез пов'язаних за походженням і завданнями, взаємозалежних "малих" підсистем. Така конкретизація норм, оцінок, моральних ідей і уявлень збагачує моральне життя, але лише за умови домінування загальних принципів, норм і цінностей над усіма конкретними випадками їх вживання, за умови існування сильних орієнтуючих і мотивуючих засад, що дозволяють призупинити дію відцентрових сил у моральному житті суспільства, запобігти перетворенню єдиної моральності на конгломерат різних (зокрема, професійних) "моралей" (або "етик") [168, с. 26].

Проте кожній відносно самостійній моральній підсистемі загрожує небезпека самоізоляції, вона може стати, як вважає один з відомих дослідників цієї проблеми Ю. В. Соґомонов, джерелом відцентрових тенденцій у моральному житті. Це виявляється і в професійній моралі державних службовців, якщо виникають протиріччя між об'єктивними інтересами цієї соціо-професійної групи та їх вузьковідомчим тлумаченням. Дійсні професійні інтереси вимагають від спеціаліста відданості своєму покликанню, здатності сприймати інтереси суспільства, своєї соціо-професійної групи, колективу. Тим часом групова "мораль" на перше місце ставить не забезпечення потреб суспільства у відповідному вигляді спеціалізованої праці, не інтереси споживача, а задоволення претензій самої соціо-професійної групи за рахунок усіх інших груп. Профе-

свійний егоїзм - це прагнення захистити діяльність своєї соціо-професійної групи, організації від публічної критики, відстояти право на здобуті попередньо матеріальні привілеї, престиж та інші переваги, обґрунтувати правомірність зниження внутрішньогрупової вимогливості, що прикривається часто необхідністю збереження певної "професійної таємниці" та неприпустимістю втручання у професійні справи з боку некваліфікованої суспільної думки [168, с. 44].

Корпоративність моралі часто призводить до кругової поруки, до виправдання недостойних дій когорти "своїх", зневаги до інших, які не належать до кола "обраних". Як зазначає відомий німецький філософ К. Ясперс, перехід бюрократії, що є знаряддям служіння, до бюрократії самостійної результується тим, що "така перетворена на автономну бюрократія володіє вже не етосом самообмеження, а тенденцією до безмежного саморозширення" [170, с. 194]. При цьому виявляється, що "етос - у вигляді вірності державі, своїй службі, надійності та добропорядності - втрачений. Характерними рисами чиновника стають продажність та хвилинний настрій. Чиновник відчуває порожнечу та відсутність смислу своєї діяльності. Він стає млявим, його робота зводиться до відсиджування годин" [170, с. 193].

У цій ситуації, як бачимо, різне тлумачення поняття "мораль" веде до загострення протиріч суспільного життя, тоді як професійна мораль повинна налаштовувати на їх вирішення. Її оцінювальні судження та уявлення мають бути доповненням до управлінського рішення, наукової експертизи, теоретичного діагнозу і прогнозу [168, с. 44].

Сприяти більш повній реалізації солідаризуючої, гармонізуючої функції професійної моралі державних службовців покликані такі форми і методи незалежного суспільного контролю за діяльністю спеціалістів, професійної групи в цілому, як прозорість, усунення зайвих заборон та обмежень, гласність, свобода обговорення всіх доступних розумінню неспеціалістів сторін професійної діяльності. У Загальних правилах поведінки державного службовця зафіксовано, що *державна служба України ґрунтується, зокрема, й на принципах відкритості, гласності, контрольованості* [47, с. 3].

Загальнолюдська мораль розширює горизонти професійної моралі, дозволяє узагальнити новий досвід у сфері праці, визначити нові норми та обмеження у професійній моралі, подолати застарілі моральні правила й оцінки.

У свою чергу, професійна мораль також впливає на розвиток моралі загальнолюдської. У зв'язку із застосуванням моралі у певній сфері людської діяльності відбувається розвиток її форми та змісту

- перетворення, переакцентування, у деяких випадках переосмислення змісту моральних уявлень, норм, оцінок, суджень, моральних почуттів,
- виникають нові форми і види взаємодії норм, цінностей, поведінкових правил між собою і з усіма іншими регулятивними та орієнтаційними засобами (правовими, адміністративними, релігійними),
- відбувається зміщення їх місця в ієрархії приписів і оцінок

Порушення норм професійної, трудової етики призводить, у кінцевому підсумку, до руйнації загальних моральних установок, до деградації особистості

3.2. Методологічні підходи до професійної етики: етика державного службовця в контексті психосистемного аналізу

У постсоціалістичних країнах, що постали на теренах колишнього СРСР, до гострої кризи основних життєвих орієнтацій, пов'язаної із затяжним та болісним процесом зламу усталених форм існування та відсутністю ясної перспективи, додаються дискусії навколо методологічних проблем сучасної філософії і людознавства

Слідом за всесвітньо відомим мислителем-гуманістом Альбертом Швейцером (1875-1965), що стверджував "Культура, в якій деградуєть засади етики, приречена на занепад", можна з певністю сказати держава, в якій деградуєть засади професійної етики державних службовців, так само приречена на занепад. Звідси впливає розуміння важливості й актуальності розвитку етичних правил і моральних засад державного службовця, надання їм системності та структурності. Виникає нагальна потреба знайти нову надійну систему моральних та духовних орієнтирів, що відповідала б запитам часу й повноті нинішнього досвіду. Для цього не-

обхідне глибинне теоретичне осягнення етики, зокрема професійної етики державного службовця, та розроблення нових методологічних підходів до етичних понять у державному управлінні.

Сучасний англійський етик, оксфордський професор Р.М. Хеєр застосовує для характеристики моральних норм вираз “здатність до універсалізації”. Він стверджує, що хоча не всі моральні вимоги, з якими ми стикаємося, мають універсальний характер, проте кожна з них, якщо вона насправді є моральною, може бути узагальненою чи універсалізованою таким чином, що стане правомірною стосовно цілого класу певних дій, хоч би хто був їхнім суб'єктом. Інакше кажучи, якщо перед індивідом у конкретній ситуації висувається певна вимога, то ця вимога є власне моральною лише в тому разі, якщо вона може бути зверненою і до будь-якої іншої людини в аналогічній ситуації. При розгляді професійних етичних норм усередині державного апарату таке узагальнення вимагає систематизації.

Багатогранність і багатофакторність етичних взаємовідносин дозволяє розглядати професійну етику державного службовця як систему, де кожний рівень містить певні системні відносини, для вивчення яких слід застосовувати системний підхід.

Для державно-управлінських досліджень засоби системного підходу є важливим елементом загальнометодологічних основ: вони сприяють більш глибокому проникненню у структурно-функціональний зміст управлінських явищ, їх багатогранні взаємозв'язки між собою та оточуючим соціальним середовищем, дії різноманітних системотворчих факторів їх існування та розвитку.

Гносеологічні достоїнства системного підходу вказують на слушність використання більшості управлінських об'єктів із системних позицій.

Недостатня ефективність застосування системного підходу в державознавчих дослідженнях зумовлена певним розривом між досить розвиненою методологією системного підходу як складовою загальнометодологічних основ державно-управлінських досліджень, з одного боку, та рівнем використання його можливостей у вирішенні спеціально-наукових дослідницьких завдань - з другого.

Маючи на увазі специфіку системного підходу, слід враховувати, що адекватне застосування системного підходу обов'язково передбачає побудову спеціального понятійного апарату, який забезпечує перехід від загальних методологічних принципів до конкретних проблем відповідної галузі знань.

Головне призначення системного підходу полягає не тільки в аналізі об'єкту, а й системному розгляді деяких сукупностей елементів і зв'язків між ними, що їх дослідник відповідно до своїх завдань визначає як системи.

Постановка питання щодо будь-якого управлінського об'єкта як системи насамперед повинна містити чітке визначення категорії "система", що є базовою у системному підході. У даній роботі розглядаємо об'єкт як сукупність взаємозалежних і взаємопов'язаних частин, що називаються елементами та утворюють певну цілісність. Цілісність розвивається у просторі й часі з певною спільною для всіх її елементів основною метою.

Ця цілісність є одним із найбільш суттєвих та визначальних атрибутів будь-якої соціальної системи. А це передбачає наявність інтегративного ефекту взаємодії елементів об'єкта (явище емерджентності), який не дорівнює результату простого підсумовування дій цих елементів окремо один від одного. Відповідно у державно-управлінських дослідженнях доцільно оперувати визначенням поняття системи як цілісного утворення з новими інтегративними якостями, що не властиві його компонентам окремо, а виникають завдяки їх взаємодії в системі.

Розглянемо державу як систему, враховуючи сучасне розуміння психосистемного підходу, оскільки розглядається система, в якій елементами фігурують особистості з певними психологічними особливостями. Психосистемний підхід спирається на такі основні положення:

1. Цілевстановлення - формулювання цілей системи (держави) та її окремих елементів.
2. Вибір адекватної форми досягнення цілей (створення державного апарату).
3. Наявність певних закономірностей розвитку системи та підсистем, що її складають.
4. Особливості взаємодії підсистем у системі та даної системи з системами певного рівня (горизонтальна етика - етика синергетичних взаємовідносин).
5. Визначення ієрархії підсистем у системі та даної системи у вищій системі (надсистемі) й особливостей їх взаємовідносин (вертикальна етика - етика ієрархічних взаємовідносин).
6. Вибір стратегії, шляхів та методів досягнення цілей.
7. Оцінка досягнення цілей, їх корекція.

Безпосередньо до етики мають відношення четвертий та п'ятий рівні, які визначають особливості взаємовідносин систем однакового рівня та системи з підсистемами і надсистемою. Слід зазначити, що етичні норми актуальні і при виборі мети розвитку системи, її стратегії, шляхів та методів досягнення цілей.

Головним структурним елементом державної системи є державний службовець, який виступає як особистість та індивідуальність. Особистість характеризує людину, яка живе і діє в певних суспільно-історичних умовах, має певний світоглядний рівень, посідає певне місце в суспільстві, впливає певним чином на його розвиток і характеризується свідомістю. Індивідуальність - це ще й неповторне поєднання психологічних особливостей людини, які вирізняють її з-поміж інших людей.

Із системної точки зору, чим яскравіша індивідуальність, тим вона більш цінна та потенційно готова для спілкування з іншими індивідуальностями і спільної праці, оскільки здатна якнайкраще виконувати свою роль у колективі, спираючись на особистісний потенціал та досвід.

Особистість як і індивідуальність - явище структурне, що означає поєднання елементів, їх зв'язків у цілісність. Елементів особистості багато, вони мають як біологічну, так і соціальну основу. Професор К.К. Платонов розробив динамічну функціональну структуру особистості, що складається з чотирьох ієрархічних рівнів. Кожному рівню вищого порядку притаманний вищий рівень системної якості порівняно із ступенями нижчого порядку. Найнижчий структурний рівень - біопсихологічні властивості - природна основа особистості. Наступний - психічні процеси, властивості та особливості. Ще вищий рівень - рівень знань, умінь і навичок особистості. І найвищий - спрямованість особистості [4].

Підґрунтям цієї ієрархії є біопсихологічні властивості особистості. Це біологічно зумовлена підструктура, тобто характеристики, що закладені генетично, даються людині від народження. До цієї підструктури належать: стать, вік, стан здоров'я, темперамент, здібності, різні фізичні риси людей, які виявляються у будові та функціях організму в цілому, будові та функціях нервової системи й органів чуття, у зовнішньому вигляді, фізичній силі, витривалості.

Ще більш вичерпну і зручну структурну ієрархію для аналізу особистості людини як об'єкта та суб'єкта державного управління на основі психосистемних зв'язків пропонує В.А. Поляков:

- психофізичний рівень - рівень індивіда, фізичний прояв людини, фактори матеріальних відносин, побут, здоров'я, зовнішній вигляд;
- міжособистісний і система взаємообумовлених зв'язків, емоційно-почуттєвий стан;
- діяльнісний - ментальний, когнітивний розвиток, здатність продукувати ефективні ідеї;
- перехідний від колективно-несвідомої до колективно-свідомої сфери, від особистого до загального;
- колективна діяльність як цільова взаємообумовленість членів колективу;
- суспільна діяльність як ієрархічний зв'язок взаємообумовлених колективних зв'язків, інтеграція співтовариств;
- міжнародна діяльність як простір взаємообумовлених еволюційних зв'язків, еволюційна спрямованість.

При порівнянні систем Платонова і Полякова бачимо, що перші три рівні цих систем приблизно збігаються, а четвертий рівень системи Платонова корелює з сьомим рівнем системи Полякова. При цьому градація Полякова містить ще три додаткові рівні, що дозволяє більш детально проаналізувати рівень особистості та дати їй вичерпну характеристику [118].

Проте головна перевага системи Полякова полягає в тому, що розглядає причинно-наслідкові зв'язки як закономірність, властиву всім системам.

Причинні зв'язки позначатимемо за схемою, запропонованою для системного дослідження розвитку особистості Б.О.Ананьєвим [1, с. 457], який виділяє причину і наслідок виникнення повторюваних структур відносин, а також етапів формування особистості.

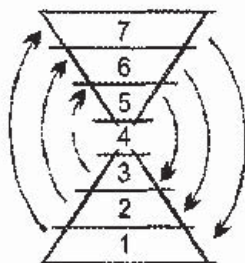

Рис. 1. Причинно-наслідкова обумовленість у психосистемній ієрархії особистості

Графічно цю ієрархію особистості можна зобразити у вигляді двох трикутників, з'єднаних вершинами, кожен із яких розділений горизонтальними лініями (рис. 1). Загальна кількість рівнів - сім, рівень,

який містить об'єднані вершини, відповідає четвертому рівню - перехідному. Розглянемо таку модель різнорівневих процесів розвитку людини.

Повторення на кожному рівні причинних зв'язків породжує закономірності, властиві різнорівневим системам: причина - наслідок (рис. 2а); об'єкт - взаємозв'язок - суб'єкт причина - перехідний процес - наслідок (рис. 2а, б); потрібний об'єкт - перехідний процес - потрібний суб'єкт (рис. 2б, д); 7 рівнів адаптації і 7 рівнів інтеграції (де 1-й і 7-й рівні - перехідні, рис. 2е).

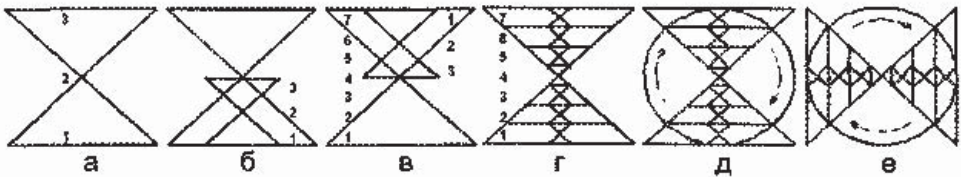

Рис. 2

Причинно-наслідкова схема, що характеризує в психологічній системі: а-в трійстість; г - сім рівнів системи; г, д - ієрархічність; е - синергетичність; д-е - поетапне формування системи.

Таке зображення найкраще відображає ієрархічність систем, їх двоїстість, трійстість і семирівневість, як універсальну модель різнорівневих процесів розвитку людини.

Таким чином, психосистемні відносини - це причинно-наслідкові суб'єкт-об'єктні зв'язки, що формуються відносно одночасно як повторювані закономірності багаторівневого характеру, що виникають у просторі структурної організації елементів системи (у тому числі людини або соціальних об'єктів) і в часі їх поетапного адаптаційно-інтеграційного циклічного розвитку.

Це положення і є основою процесу моделювання розвитку особистості, модель якої можна визначити як знакову систему, що виникає на основі повторюваних закономірностей формування психосистемних відносин.

Отже, детермінування повторюваних закономірностей у психологічній системі суб'єкт-взаємозв'язок-об'єкт дозволить моделювати алгоритм формування особистості. А моделювання поетапного формування особистості на основі причинних зв'язків приведе до вибору спрямованості найбільш ефективного розвитку фахівця як частинки колективного організму.

Застосування системи психосистемних відносин В.А. Полякова дозволяє розглядати етику як сукупність правил поведінки, що є оптимальними з погляду виконання державними службовцями їх професійної діяльності, а також як соціально-філософське трактування культурно-гуманістичного призначення цієї професії, виходячи з вимог найбільш ефективного розвитку держави та професійного зростання самого державного службовця. Етичні принципи, таким чином, набувають подальшого розвитку, перетворюючись із мертвих приписів на живу й зрозумілу систему. Їх можна моделювати для кожного окремого службовця порівнево, враховуючи індивідуальні особливості особистості державного службовця.

Ф. Ніцше колись передбачав, що ми стоїмо на порозі “позаморальної” епохи, що основною цінністю вчинків стає їх безпричинність. Нема істинного, нема прекрасного, доброго, але є життя як мета, як засіб, як прагнення до влади заради влади. На жаль, філософ минулого століття правильно прогнозував цю тенденцію. Бездумне ставлення до своєї службової місії, зміщення пріоритетів, плутання службових та особистих цілей неминуче призводять до хаосу на тій чи іншій ділянці державної служби.

Як уже зазначалося, сьогодні однією з головних проблем державного управління стали принципи “корпоративної” етики, яка перетворює посаду на самоціль, штовхає чиновників до використання у власних інтересах засобів, які їм довірили і якими вони розпоряджаються. Ця деформація моральної свідомості проявляється у байдужому ставленні державних службовців до соціального змісту, призначення і соціальних наслідків своєї службової діяльності, підміні загальнодержавних інтересів корпоративними, відомчими, а інколи й особистими. Однією з головних причин такої ситуації є поверхове засвоєння системних принципів розвитку, принципів ієрархічної структури та взаємодії елементів системи державного апарату і зв’язку розвитку системи та її підсистем.

Тому основою формування сучасної етики державного службовця можна назвати його “професійний” світогляд, який вибудовується на основі усвідомлення, суб’єктивізації мети, що ставиться перед ним як фахівцем, котрий визначає та реалізує цілі й засоби державного управління.

Системний підхід до професійної етики державного службовця дозволяє розкрити закономірності проходження багаторівневих та відносно одночасних процесів службових взаємовідносин і державного управління.

У системі службових відносин виділимо синергетичні та ієрархічні рівні.

Синергетичні зв'язки - кількісно однорівневі результативні зв'язки у сфері пізнаних суб'єктами явищ та зв'язків (здобутий за роки роботи професійний досвід, службові контакти, уміння управляти ситуацією). Синергетичні зв'язки встановлюються на рівні суб'єкт - суб'єкт, тобто службовець - службовець однакового системного рівня. За своєю спрямованістю синергетичні зв'язки є горизонтальними.

Завдання формування синергетичного рівня (рівня взаємодії особистість - особистість): здатність людини проявляти і контролювати свої емоції, почуття, бажання; уміння контактувати, реагувати на зміни, налагоджувати відносини з іншими людьми, урівноважувати неузгодженості, вирішувати конфлікти.

Синергетичні зв'язки здійснюються через узгодження цільових настанов, мотивації праці, підвищення креативності колективу в цілому і кожного працівника у груповому прояві.

Ієрархічні зв'язки - якісні багаторівневі причинні зв'язки, непізнані або не проявлені явища, які є інтенцією розвитку суб'єктів у системних відносинах. Ієрархічні зв'язки встановлюються у вертикальній площині в категорії суб'єкт(и) - об'єкт (людина - колектив).

Завдання формування ієрархічних відносин - чітке розуміння цілі вищого рівня або цілі надсистеми, бачення свого місця і ролі в досягненні даної цілі та знаходження важелів для найточнішого і найретельнішого її досягнення.

Необхідність пізнання цілі розвитку вищої системи підтверджує відома теорема К.Геделя, згідно з якою будь-яка достатньо сильна формально-логічна теорія містить такі твердження, які не можна ні довести, ні заперечити внутрішніми засобами цієї теорії. Таким чином, повинна завжди існувати більш потужна (загальна) логічна теорія, яка б дозволяла оцінити доцільність твердження меншої теорії як своєї підсистеми.

Розглянемо етику як структурну ієрархію, спираючись на систему психосистемних відносин В.А.Полякова.

Рівень психофізичних відносин тісно пов'язаний з матеріальними факторами діяльності державного службовця і корелює з вимогами етикету в частині зовнішнього вигляду. Природно, що основою достойного зовнішнього вигляду особистості є здоров'я та достатнє матеріальне благополуччя чиновника. Тому вимоги

етикету повинні сприяти здоров'ю державного службовця, а держава - забезпечувати оптимальний для виконання службових обов'язків рівень матеріального достатку.

Не менш важливим фактором на цьому рівні є реалізація, проявлення всіх здібностей особистості, реалізація активної життєвої позиції на державній службі.

Рівень міжособистісних відносин, емоційний стан державного службовця передбачає вміння проявити і контролювати свої емоції, почуття, бажання. Тому необхідні скромність, ширість, уважність, терпимість, доступність, доброзичливість, повага як у стосунках з колегами, так і з громадянами, які звертаються по допомогу. Вміння вислухати, дати добру пораду, вселити надію - якості, необхідні ефективному державному службовцеві.

Рівень діяльності фахівця державного управління вимагає певної освітньої, культурної та фахової підготовки, особистісних якостей, сповідування та використання принципів гуманізму, прагнення якнайкраще виконувати свої службові обов'язки. У цьому контексті чиновнику необхідно бути помірно самокритичним та прагнути до службового росту в сенсі більшої відповідальності за долю свого народу. Активність та динамізм у реалізації планів, наполегливість у досягненні поставленої мети надзвичайно важливі для державного службовця.

Рівень переходу від особистого до загального є критерієм здатності державного службовця підпорядкувати власні інтереси суспільним. На цьому рівні особистість проходить соціальну індивідуалізацію та здійснює перехід від колективно-несвідомого (особистого) до колективно-свідомого. Необхідно розвивати такі важливі якості, як здатність до інтеграції на благо суспільства, держави, людства, здатність стимулювати себе та колектив до неперервного розвитку і творчої активності, вміння виявляти й розвивати у колективі яскраві індивідуальності та згуртовувати їх для виконання колективної, державної мети.

Вищий рівень управлінської діяльності передбачає вміння управляти колективами службовців, структурувати їх ефективну взаємодію, розробляти й удосконалювати систему державного управління. Одним із необхідних факторів є здатність до самовідданої служби в ім'я ідеалів людства та своєї держави.

Рівень суспільної свідомості (міжколективна креативно-причинна інтеграція) передбачає реалізацію знань, навичок, досвіду, накопичених особистістю в державному управлінні. Вміння фор-

мувати суспільну думку, усвідомлення місії розвитку держави та людства у цілому.

Рівень загальнолюдської свідомості (міжсуспільна креативно-причинна інтеграція) охоплює усвідомлення завдань державного управління як частини завдань розвитку людства та кожної людини зокрема, місії становлення власної держави як частини єдиного міжнародного співтовариства, планетарного організму, розуміння і втілення еволюційної мети і шляхів розвитку людства, сприяння вдосконаленню існуючих принципів життя міжнародного співтовариства.

Зростаючі темпи змін вимагають підвищення гнучкості державного управління, швидкої реакції на нововведення. Неефективними є жорсткі системи управління, де функції кожної ланки строго зафіксовані. Успіху досягають ті системи, в яких кожна ланка у межах загальної стратегії - вільна у виборі шляхів і засобів вирішення поставлених завдань. Набувають поширення матричні схеми управління, що дозволяє ефективно реагувати на мінливі умови. Це, зокрема, метод кардинальної психодіагностики, акмеологічний психоф'ючеринг тощо.

На кожному рівні необхідно передбачати кінцевий результат, тобто закономірну етапність виконання дій по всьому управлінському ланцюжку. Кожен службовець повинен опанувати мистецтво прогнозування, зокрема передбачати наслідки прийнятих рішень і дій, враховуючи циклічну динаміку й закономірності розвитку. Підвищуються вимоги до наукового рівня державного управління.

Результати державного управління залежать, насамперед, від дотримання цілей державотворення, зацікавленості державних службовців у якісному та ефективному виконанні своїх обов'язків, їхнього інтелекту, взаємоузгодженості дій, виконання правил професійної етики.

3.3. Специфіка моральних відносин у сфері державної служби

3.3.1. Моральна та правова регуляція діяльності державних службовців

Інтерес та нагальність звернення до моральної сфери професійної діяльності обумовлений загостренням проблеми пошуку оптимальних способів регуляції суспільного життя, що особливо

актуалізується в умовах трансформації суспільства, і новим баченням ролі певних регулятивних механізмів у життєдіяльності соціуму

Мораль поряд із правом та звичаєм виконує регулятивну функцію у взаєминах людини і світу. Проте сам спосіб регуляції цих взаємин мораллю є специфічним, оскільки мораль - *такий імперативно-оцінювальний спосіб ставлення людини до дійсності, який регулює поведінку людей з точки зору принципового протиставлення добра і зла* [80, с. 18]. Виступаючи *неінституалізованою* формою регуляції, мораль, на відміну від права, спирається не на державні інституції, які виконують функції встановлення норм та контролю за їх виконанням, а на механізми суспільної думки та власного сумління, які санкціонують та контролюють моральні приписи, що народжуються у практичному житті людей. Право виступає тим мінімумом заборон, що не дозволяють людині втратити людське обличчя, воно залишає певний простір для вільного волевиявлення особи, тим самим відкриваючи поле для утвердження або заперечення людської моральності. Ще Аристотель відзначав, що порядна людина задоволена меншим через те, що має на нього законне право.

Безперечно, мораль і право взаємодоповнюють одне одного, гармонізація відносин між цими двома регулюючими системами суттєво впливає і на гармонізацію суспільного життя в цілому. Проте досить небезпечною може бути підміна однієї форми регуляції іншою. Так, перебирання мораллю функцій права здатне призвести до суб'єктивізму, втрати правом однієї з основних своїх характеристик - формальності. У свою чергу, невиправдане розширення сфери права призводить до повної регламентації життя людини з боку держави, до втрати нею можливостей і здатності бути суб'єктом, творцем власного життя. Занадто багато законів породжують беззаконня. Прийняття вимоги розширити правову сферу (тобто сферу норм, які нав'язуються державою) за рахунок сфери власне моралі (тобто норм, що встановлюються не державою, а власним моральним рішенням, нашою совістю), - за твердженням одного із найвідоміших сучасних філософів К. Попера, - означало б кінець моральної відповідальності особистості, послугувало б руйнуванню, а не вдосконаленню моралі, тому *не може бути прийнятою теза про те, що державні чиновники повинні турбуватися про моральність громадян та використовувати свою владу не стільки для захисту свободи громадян, скільки для конт-*

ролю за їх мораллю.”...Мораль держави (якщо така взагалі існує), як правило, значно нижча від моралі середнього громадянина, тому більш доцільно, щоб громадяни контролювали державу, а не навпаки. Нам необхідно і ми хочемо зробити моральною політику, а не політизувати мораль”, - заявляв професор Поппер [119, с. 152]. Саме тому одним із сутнісних принципів державної служби має стати принцип її відкритості, гласності і контрольованості.

Усі ці попередні зауваження мають сенс, коли ми торкаємося проблем професійної етики, етики державного службовця. Спроба визначити основні правила поведінки державного службовця - це проблема і правова, й етична. Проте змішування суттєво різних способів регуляції та регламентації життєдіяльності державних службовців може призвести або до тоталітаризації цього виду професійної діяльності, коли право перебиратиме на себе функції моралі, або ж до анархізації діяльності державних службовців - у разі пріоритетності моральної регуляції і нехтування правовою.

Мораль - це не лише розгляд конкретних меж у яких ми маємо діяти, незважаючи на цілі, яких намагаємося досягти, але й культивування духу. Право цілком задовольняється тим, що дії людини не порушують правові норми, зовнішньо не суперечать закону. Для моралі ж “легальність” (І. Кант) вчинку, зовнішня відповідність людської поведінки правовим і моральним нормам є недостатньою, оскільки моральним визнається лише вчинок, який має моральнісний зміст, тобто його мотив і результат є моральнісно забарвленіми для суб’єкта дії. Саме тому мораль здатна протистояти формалізації як у внутрішніх, так і в зовнішніх відносинах на державній службі, в тому числі й запобігати їй бюрократизації.

Сьогодні достатньо впливовим є погляд, за яким необхідність утвердження етичних засад на державній службі обґрунтовується нездатністю права регулювати діяльність державних службовців. Це пов’язують із перехідним періодом, який переживає наша країна, руйнацією старих економічних, політичних, соціальних відносин і пошуком нових моделей життя суспільства, появою нових нестандартних ситуацій, для яких ще не відпрацьовано правового механізму регулювання. В цій ситуації, на думку деяких науковців і практиків, саме моральність державних службовців, дотримання ними норм професійної етики може (і повинна) компенсувати недосконалість правових регулятивів. Проте таке ставлення до професійної етики, на наш погляд, дещо зміщує акцент у розумінні її ролі в житті соціуму та професійної групи, оскільки етика та пра-

во по-різному регулюють їх діяльність. *Етика повинна працювати не тому, що закони не працюють, або їх не існує, вона, як зазначалося вище, має власну специфіку регуляції суспільних відносин.*

Цим обумовлена доцільність виокремлення кодексу етики державного службовця як окремої цілісної сукупності саме моральних правил, вимог, норм, що рекомендуються до виконання. Крім знання та підтримки професійного етичного кодексу, державний службовець повинен розуміти специфічність моральної регуляції, її відмінність від інших видів суспільного регулювання.

3.3.2. Етичний кодекс державних службовців

Загалом, у кодексах етики (зокрема, в етичних кодексах державних службовців) фіксуються норми та правила, які вже усвідомлені й увійшли у практику більшості людей. Але тут робляться наголоси і на вимогах та приписах, що є раціонально й морально обґрунтованими, проте часто порушуються.

Незважаючи на серйозну моральну опозицію щодо етичних кодексів державних службовців, яка сьогодні існує в деяких країнах, де етичні кодекси давно вже розроблені та функціонують, і звинувачування їх в антидемократичності, звуженні прав і свобод людей, які перебувають на державній службі, та неефективності механізму втілення у життя [175], незаперечним є і їхні позитивні надбання.

Необхідність кодифікації правил поведінки, як зазначалося Комітетом міністрів Ради Європи у травні 2000 р., зважаючи на різноманітність завдань, які виконуються сучасною державною адміністрацією (членами якої є особи із різним вихованням та походженням), зараз є актуальнішою, ніж раніше, коли більш гомогенний персонал виконував подібні функції та поділяв подібні цінності.

Кодекси поведінки являють собою чіткий і стислий виклад:

- головних принципів поведінки, дотримання яких організація очікує від своїх членів;
- цінностей, які вона поділяє.

Якщо коротко визначити мету етичних кодексів державних службовців, то вона має три основних аспекти:

- опис етичного клімату, який панує на державній службі;
- фіксація стандартів етичної поведінки, які очікуються від державних службовців,
- повідомлення суспільству, чого слід очікувати від поведінки та ставлення державних службовців під час спілкування з ними

Тобто, *професійні етичні кодекси вмищують у собі опис зразкової і суспільно значущої поведінки людини в межах її професійної діяльності*. Така сукупність моральних приписів необхідна для створення певних шаблонів, які роз'яснюють поведінку, необхідну для підвищення рівня раціональності та моральності у професійній діяльності державних службовців, для встановлення продуктивної і здорової атмосфери у професійних колективах, для забезпечення поваги до державної служби з боку широкого загалу. Кодекс етики покликаний відтворити образ “належного державного службовця”, тобто зафіксувати критерії, які дозволятимуть оцінювати моральність індивідуальної діяльності кожного службовця. Закріплені моральні приписи дозволять досить вільно орієнтуватися у стандартних, повсякденних ситуаціях, звільняючи людей від необхідності щоразу здійснювати моральний вибір. У професійному кодексі особлива увага приділяється тим видимим відступам від загальних моральних настанов, які обумовлюються своєрідністю професії (наприклад, збереження державної таємниці, інформації про громадян, що стала відомою під час виконання посадових обов'язків, обмеження природних і громадянських прав державних службовців, політична незаангажованість при виконанні службових обов'язків)

Дійовими кодекси етики стають тоді, коли вони світоглядно усвідомлюються, входять до особистісного світу людини, закріплюються внутрішньо та реалізуються на практиці.

Кодекси спроможні впливати на усвідомлення і дотримання норм професійної етики, на формування етичної культури державних службовців за наявності певних умов, до яких слід віднести:

- розробку та прийняття кодексу. При цьому має бути враховане позитивне, конструктивне (а не покаральне) розуміння його соціальної ролі - позначення моральних норм взаємин та поведінки державного службовця, підтримка незалежності оцінок, зміцнення суспільної довіри та поваги до державної влади. Кодекс повинен утверджувати неупередженість дер-

жавного службовця, його політичну, корпоративну, приватну незаангажованість;

- доступність кодексу всім державним службовцям;
- широкомасштабне визнання кодексу держаними службовцями;
- демонстрацію можливого використання кодексу у щоденній практиці державної служби;
- набуття службовцями навичок спілкування, вивчення ними етики службових відносин;
- заохочення співробітників за етичну поведінку;
- пропагування позитивних зразків поведінки;
- встановлення внутрішніх процедур, які покликані контролювати дотримання моральних принципів;
- застосування моральних санкцій проти порушників кодексу (приватного і громадського засудження тощо).

Сьогодні в Україні набрали чинності Загальні правила поведінки державного службовця, які виконують роль етичного кодексу на державній службі нашої країни, утверджують етичні стандарти поведінки службовців, спрямовані на створення умов для підвищення авторитету державної служби та зміцнення репутації державних службовців, а також інформування громадян про поведінку, яку вони мають очікувати від державних службовців [47].

Підсумовуючи, слід зазначити, що етичний кодекс державного службовця забезпечуватиме надійність послуг лише тоді, коли він стане цілком зрозумілим, усвідомленим та запровадженим у життя як невід'ємна частина професійної діяльності суб'єкта державної служби.

3.3.3. Довіра населення до влади

Дотримання державними службовцями вимог етичного кодексу сприятиме зміцненню довіри населення до державної служби, яка є, за визначеннями багатьох мислителів, основою та головною проблемою владних відносин. *Довіра* визначається як *ставлення до дій іншої особи і до неї самої (співучасника у спільній справі, партнера по угоді, керівника, друга), яке ґрунтується на впевненості у її правоті, вірності, сумлінності, чесності* [123; 80].

Вона базується на надійності виконання зобов'язань агентами взаємовідносин, на передбачуваності, точності та ефективності їх виконання.

Рівень довіри населення до влади визначається двома основними складниками:

- цілями, які ставить (або, щонайменше, декларує) перед собою держава, їх відповідністю інтересам та очікуванням населення, його окремих соціальних і соціально-демографічних груп;
- ефективністю управління, тобто наявністю конкретних, відчутних і зрозумілих пересічному громадянину результатів владної діяльності.

При цьому цілі можна поділяти залежно від ступіня їх відповідності загальним (у тому числі - моральним) нормам.

У Загальних правилах поведінки державного службовця зазначено: "Поведінка державних службовців має відповідати очікуванням громадськості й забезпечувати довіру суспільства та громадян до державної служби, сприяти реалізації прав і свобод людини і громадянина, зазначених Конституцією і законами України" [47; 4].

Створення атмосфери довіри у галузі державної служби є процесом багатовекторним. Оскільки така атмосфера виникає у процесі взаємодії, поряд із довірою населення до владних структур можна вести мову і про необхідність утвердження довіри службовців, зайнятих в органах державної служби та органах самоврядування, до громадян. Проте першочерговим завданням, вирішення якого сприятиме створенню ефективної системи владного управління, налагодженню гармонійних взаємин між громадянами та службовцями, є забезпечення довірливого ставлення населення до органів державної служби та місцевого самоврядування. Звертаючись до цих органів, громадянин має бути впевнений, що йому сприятимуть у вирішенні його проблем, нададуть необхідну допомогу в усіх його правомірних діях і вимогах.

Довіра з боку населення до владних структур стимулюватиме працю державних службовців, оскільки вони відчуватимуть значущість своєї діяльності. У свою чергу, це сприятиме формуванню і засвоєнню службовцями внутрішніх моральнісних механізмів запобігання використанню влади з корисливими цілями.

Рівень довіри до органів державної служби відображає авторитет, який визначається досягненнями цієї інституції, її репутацією в суспільній свідомості, особистою поведінкою кожного

працівника державних органів. Адже авторитет будь-якої організації зрештою підтверджується або дискредитується, загалом формується діями конкретних індивідів, що її унаочнюють. Довіра населення до державних органів великою мірою визначається особистою поведінкою кожної посадової особи, яка представляє ці органи у відносинах з громадянами.

Удосконалення зазначених відносин, зміцнення довіри у даній сфері неможливе без переосмислення духовно-моральнісних підвалів державної служби - її ціннісних орієнтирів та характеру взаємодії з громадянами.

Важливою компонентою зусиль щодо забезпечення довірливого ставлення громадян до державних органів та органів місцевого самоврядування є принципова зміна характеру взаємодії з населенням. Для реалізації цієї мети необхідно вдосконалювати психологічну культуру особистості, знання етикетних норм і правил поведінки. Ввічливість, коректність, шанобливість, стриманість, висока культура спілкування повинні стати нормами у контактах посадових осіб із громадянами.

Проте, насамперед, необхідна докорінна зміна моральних цінностей працівників владних органів, переорієнтація їх від установки "володарювати" на установку "служити" народові України.

3.3.4. Служіння народу як базова цінність державно-управлінської діяльності

Усвідомлення державними службовцями свого професійного призначення є стрижневим моментом для вибудови ціннісних засад державної служби. Держава є органом та інструментом у руках суспільства, і представники цього органу є слугами народу. "Слуга-лідер набуває влади в суспільстві не шляхом її захоплення, а шляхом служіння співвітчизникам у найкращий спосіб, - зазначав Джильберт Джеймс. -...Слуга-лідер повинен бачити владу не як здобич, а як можливість служити співвітчизникам краще за інших" [38; 94]. При справжньому служінні своєму народові зменшується небезпека бюрократизації державної служби. Інакше можливі прояви крайніх форм патерналізму, коли державні службовці присвоюють собі право вирішувати за інших - "пасивних, несвідомих" - громадян.

Саме суспільство рівнем своєї готовності протистояти втручанню держави у приватне життя, рівнем своєї політичної культу-

ри надає державним чиновникам певні можливості для цього. Політологи (Г. Алмонд, С. Верба) виокремлюють 3 основні типи політичної культури:

- патріархальний, що характеризується відсутністю у населення цікавості до політики;
- підданський, коли населення розглядає себе не як учасника політичної дії, а як підданого, яким управляють; тут превалює віра в безумовну субординацію і підкорення політичній владі;
- активістський, що відзначається цікавістю до політики та участю в ній.

Сьогодні на теренах пострадянських країн дослідники фіксують наявність патріархально-підданського типу політичної культури, який дозволяє “управляючим” не рахуватися з точкою зору тих, ким управляють. І саме перед громадянським суспільством стоїть завдання напрацювання таких механізмів, які не дозволятимуть державним органам відходити від принципів пріоритету прав та інтересів особи.

Проте і всередині державних органів можуть бути задіяні певні важелі, які стоятимуть за завади зловживанню державними службовцями наданою їм владою. Такими регуляторами, окрім правових, повинні стати моральні регулятори, і передусім - налаштованість на служіння суспільству. *Прояви байдужості та свавілля стосовно правомірних дій і вимог громадян, упередженості у вирішенні службових справ, вияви прихильності та надання переваги окремим фізичним і юридичним особам є неприпустимими на державній службі.*

Сьогодні у деяких державних службовців викликає певну недовіру надмірна пафосність тези щодо призначення державного службовця як слуги народу, про його служіння народу, вони пропонують замінити її формулюванням - “надання послуг населенню”. Проте визначення “служіння народу” акцентує увагу на ціннісному вимірі державної служби, визначаючи її мету; вираз “надання послуг” підкреслює спосіб, механізм служіння - *служити народу, надаючи державні послуги громадянам.*

Дискусійним є питання - кому ж саме повинен служити державний службовець - народу чи державі? Зрозуміло, що проблема загострюється певними ситуаціями, за яких держава ще недостатньо забезпечує захист своїх громадян. Проте і тут не повинно бути

суперечностей, оскільки державний службовець *служить народові*, але *через державну організацію* - саме в цьому полягає сенс його професійного покликання

Протягом усієї історії існування держави нагальним залишалося і питання надання бюрократами (у веберівському розумінні) переваги державним, суспільним інтересам перед корпоративними та власними. Тут особливо важливим є узгодження смислу процесів у суспільстві, змісту державної служби та сенсу особистого життя службовця.

Етика розглядає цю проблему крізь призму розуміння ролі трудової професійної діяльності в житті людини, розуміння індивідом свого життєвого покликання. Покликання виступає як реалізація суб'єктом певної життєвої програми, сформульованої не іззовні, а за внутрішньою потребою людини. Це - осмислення самого себе не з точки зору власних інтересів, а з позиції втілення свого призначення у світі, масштаб, що задається самому собі і прагнення відповідати йому. Людина існує у багатьох вимірах, і професійна діяльність є одним із суттєвих складників її життя. Через професійну діяльність державний службовець (як і будь-який інший професіонал) реалізує себе, наповнює своє життя певним сенсом, при цьому сама професійна діяльність державного службовця впливає на становлення його смисложиттєвих орієнтацій. Тому постає необхідність узгодити професійні та особисті моральні вимоги, принципи, цінності. Професійне призначення державних службовців - якнайкраще служити своєму народові. Тобто власним інтересом державного службовця як людини та корпоративним інтересом його як представника професійної групи є служіння суспільним, державним (для його трудової діяльності) інтересам.

Проте завжди слід пам'ятати про згубність соціологізаторського підходу до ієрархії цінностей, коли вищими вважаються цінності, орієнтовані на благо цілого (групи, спільноти, суспільства в цілому), і нехтуються інтереси окремої людини. Сьогодні одними із базових принципів державної служби є принцип пріоритету прав і свобод людини та громадянина і принцип гуманізму - визнання особистої гідності іншого та повага до людської особистості. Управління суспільними процесами диктує необхідність звернення до індивідуального особистого світу, в якому зміст суспільних процесів розкривається в їх особистісному сенсі. Основою влади може бути лише кінцева доля особистості, а тому влада повинна поважати особистість, бути уважною до її проблем. Від зловживань

влади громадянин України захищений положеннями Конституції України, іншими законодавчими актами. Принцип законності, верховенства Конституції України є водночас етичним обмежувальним принципом, на якому базується діяльність державних службовців.

3.3.5. Принцип політичної неупередженості

Служінням усьому народу країни обумовлений і принцип політичної неупередженості. У п. 7 Загальних правил поведінки державного службовця зазначено: “Державні службовці, з урахуванням конституційних прав, можуть брати участь у політичній чи іншій і громадській діяльності лише поза межами їх службових обов’язків і в позаробочий час, щоб не підривати віру громадськості в неупереджене виконання ними своїх функцій. Власні політичні погляди вони не можуть використовувати при виконанні своїх посадових обов’язків” [47, с. 4].

Моральним обґрунтуванням цього принципу є те, що державна служба за своєю суттю є службою на благо *всього* населення країни, тому державні службовці у своїх діях не можуть, не мають морального права відображати й реалізувати інтереси лише певної політичної групи. Крім того, політична боротьба всередині державної служби як системи органів, які виконують функції держави, об’єднують і впорядковують соціальне буття людей, може призвести до неузгодженості в державному управлінні, втрати контролю над ситуацією, відсутності необхідної єдності в суспільстві, безладдя і некерованого розвитку суспільних процесів.

Водночас суттєвим кроком до визнання прав і свобод державного службовця як громадянина є відмова від проголошення принципу так званої “політичної нейтральності”. У суспільстві й усередині державної служби відбувається усвідомлення того, що неможливо й не потрібно вимагати від державних службовців повного абстрагування від політичного життя країни. Державний службовець як громадянин не може нейтралізувати свої погляди, переконання, бачення політичної ситуації в суспільстві, не може нехтувати аналізом тенденцій її розвитку. Чиновництво не може існувати в суспільстві нейтрально, не переймаючись інтересами, турботами населення. Так або інакше державні службовці залучені до політичного життя соціуму.

На думку Е.В. Охотського, “абстрагуватися від того, що державна служба - функція держави, а держава завжди була, є і буде політичним інститутом, найважливішим суб’єктом політики, неможливо. Саме апарат державних органів і місцевого самоврядування, діючи у “спільній упряжі”, найближче перебуває до суспільства, безпосередньо регулює суспільні відносини. А це теж політика” [111, с. 147].

Проте державним службовцям слід уникати безпосередньої участі в політиці при виконанні службових обов’язків, конкретної роботи. Діяти неупереджено, не намагатися перешкоджати законній політиці, рішенням або діям органів державної влади - це жорстка умова перебування на державній службі. Державний службовець повинен *лояльно* служити законно утвореному національному, місцевому або регіональному органу влади. Принцип лояльності регулює і ставлення державного апарату до політичних партій.

3.3.6. Моральність як вимір професіоналізму державних службовців

Орієнтація на людину має бути присутня не лише у відносинах державних службовців із громадянами, але й усередині державної служби. Цінування особистості державного службовця дозволить із виконавця сформувати мислячого, професійного працівника. Це певним чином впливатиме на зміни в самоусвідомленні державними службовцями свого професійного призначення, у мотивації праці. З огляду на сказане нагальним є визначення моральності як виміру професіоналізму представників державної служби. Моральність має стати необхідним атрибутом ефективної влади і, водночас, - запорукою її ефективності.

Професіоналізм, ставлення до праці є важливими якісними характеристиками моральності особистості. Професіонал - це спеціаліст, який опанував високий рівень професійної діяльності, свідомо змінює і розвиває себе у процесі праці, вносить свій індивідуальний, творчий вклад у професію, знайшов своє індивідуальне призначення, стимулює інтерес до результатів своєї професійної діяльності і підвищує престиж своєї професії у суспільстві [82, с. 48]. Професіонал - це людина *ініціативна, віддана справі, чесна* у ставленні до своєї роботи. Зниження рівня довіри до державних служ-

бовців великою мірою обумовлене непрофесійністю деяких представників державної служби.

Ефективність праці у певному сенсі є моральнісною характеристикою людини. В сучасному світі особа виявляє власну моральну позицію значною мірою через високий професіоналізм, такі результати своєї праці, які мають суспільну цінність - тому неефективність завжди аморальна. При цьому професіонал утверджує моральні цінності навіть тоді, коли його в особистісному плані не можна назвати людиною добродісною. Таким чином, неможливо бути високоморальною особистістю без гідного ставлення до праці, без професіоналізму.

Проте професіоналізм, як його розуміють сьогодні, ще не гарантує моральнісних чеснот людини. Так, моральні оцінки державних службовців, за даними соціологічних досліджень, у суспільній свідомості жорстко не пов'язані рівнем їх професіоналізму, організаторських здібностей, ефективністю прийнятих рішень, підвищенням професійної компетентності, розвитком ділових якостей. Навпаки, справжні професіонали, високоосвічені та інформовані спеціалісти сприймаються населенням як особливо винахідливі у своїх злочинах, найбільш небезпечні для суспільства й держави. При цьому аморальність окремих індивідів зводить нанівець результати великої та високозатратної роботи з підвищення професійної підготовки [111, с. 17].

У тих професійних сферах, де є робота з людьми, особливо складно відмежуватися від власної моральної позиції. Тут професійна успішність безперечно залежить від моральних характеристик спеціаліста. Тому виникає необхідність розширити поняття професіоналізму і сприймати його також як вияв у професійній діяльності моральних характеристик особи. *Професіонал визначатиметься за такого підходу як людина, що не лише знає технології і вміє їх застосовувати, але й наповнює свою працю певним моральнісним змістом.* Моральні якості державного службовця, дотримання ним норм професійної етики, його репутація поставатимуть одними із провідних елементів його професійної придатності. Прийняття та просування по службі залежатиме і від високого рівня моральності службовця. Визначення рівня компетентності у виконанні службових обов'язків та участі у професійній діяльності колективу, вирішенні проблем громадян включатиме перевірку дотримання етичного кодексу державного службовця, оцінку його особистих моральнісних чеснот (справедливості, працьовитості,

відповідальності, чесності, доброзичливості, толерантності, тактовності тощо). Професійна етика та вміння розуміти специфіку своєї професійної ролі, її місце в суспільному житті у такому разі сприятимуть формуванню, стануть невід'ємними частинами професійного світогляду.

Кожен індивід є суб'єктом обраної ним сфери праці - конкретної професійної діяльності, повсякденного спілкування, особистісного розвитку та сукупного результату життєдіяльності. Людина постає з точки зору цілісності свого життя. Сприйняття державного службовця як суб'єкта професійної діяльності в широкому контексті його багатогранних зв'язків із світом дає можливість більш виважено визначити його існування у професії не лише з погляду функціонального підходу, розгляду агента професійної діяльності як засобу, але й повідомлювати його як одну із цілей професійної діяльності. Спосіб життя організації, основні ціннісні принципи, культурне середовище, характер взаємин у колективі є витокami розвитку особи. Вияв людини у професії - компетентність, професіоналізм, ставлення до результатів роботи, утвердження себе у творчій праці (що, крім відчуття свободи, формує і відчуття відповідальності), моральна задоволеність життям у колективі, спілкуванням, взаєминами, що виникають у процесі професійної діяльності, - впливає на загальну комфортність існування індивіду, вагомую складовою якої є і моральна комфортність.

3.3.7. Моральна відповідальність державних службовців

Одним із вимірів професіоналізму є професійна відповідальність державних службовців. На своєму робочому місці державний службовець несе відповідальність за підготовку, реалізацію та наслідки рішень, що приймаються, якість виконання своїх обов'язків, за зволікання, бездіяльність.

Загалом, *відповідальність* визначається як необхідність *відповіdatи за власні наміри, вчинки та їх результати*. Відповідальність поділяється на *об'єктивну* - приписування її відбувається за результатами вчинку, враховуючи лише відповідність вчинку певним нормам, та *суб'єктивну* - інтеріоризовану відповідальність перед совістю, близькими людьми, яка приписується на основі абсолютного морального закону. Відповідальність може поклада-

тися іззовні професійними, службовими обов'язками, але тоді це скорше підзвітність, а може поставати як самостійно прийняте додержання належного, тоді мова йтиме про *моральну відповідальність*. Професійна відповідальність є особливо дійовою, коли вона є похідною інтеріоризованої моральної відповідальності людини за своє життя та життя інших.

Сьогодні в Україні відбувається певна переорієнтація суспільства з колективної на особисту відповідальність, що має допомогти протистояти її підміні та розмитості. *Персональна відповідальність* за виконання службових обов'язків і дисципліну проголошується як один із головних принципів державної служби багатьох країн, в тому числі й України. Проте це не означає, що *колективна відповідальність* цілком розчиняється в індивідуальних моральних відповідальностях. Існують такі види колективної відповідальності, які не можна повністю розкласти на індивідуальні відповідальності. Розширення сфери індивідуальної відповідальності має поєднуватися із розвитком співвідповідальності - відповідальності колективу, професійної групи. Відповідальність кожного в колективі залежить від його становища та впливовості. Особливо велика відповідальність лежить на тих представниках влади, які приймають рішення, проте й тут індивідуальна відповідальність певних наділених повноваженнями приймати рішення державних службовців поєднується з корпоративною відповідальністю - відповідальністю професійної групи перед суспільством.

При цьому на державній службі необхідно розробити чітку схему делегування повноважень для прийняття рішень, з тим щоб і державні службовці нижчого рівня мали певну управлінську відповідальність [82, с. 21], оскільки виконавчість має свої недолки й може спричинити безвідповідальність. Притаманні виконавчості строга регламентація і зовнішній контроль не дозволяють цілком побачити завдання, які стоять перед державними службовцями, тому вони обмежують масштаб оцінки того, що відбувається, і здатні орієнтуватися лише на перебіг та результат локального процесу. За орієнтації лише на виконавчість державні службовці виявляються не підготовленими до ризикових ситуацій, до вирішення проблем із застосуванням нестандартного, творчого підходу. Обмеження творчих здібностей, свободи людини нормами та інструкціями породжує безвідповідальність за вчинки, здійснені "за правилами". При перетворенні відповідальності на виконавчість державний службовець не стикається із визначенням цілей своєї діяль-

ності, тому не відчуває і відповідальності за її змістовну наповненість. Спрямованість професійної діяльності лише на виконання тих чи інших інструкцій, наказів, розпоряджень, невиправдане звуження свободи дій державного службовця призводить до того, що професійне життя не пов'язується із смисложиттєвими орієнтаціями та перспективними планами індивіда.

Якщо люди розуміють, що відбувається, і мають можливість зробити усвідомлений вибір, це означає, що відсутні прояви маніпулювання ними. Коли людська взаємодія сприймається як добре відрегульовані, чітко діючі механізми відбувається нехтування особистісним світом кожного державного службовця. Будь-яка організація, техніка, теорія, що заважають самореалізації особистості з огляду на її фундаментальне викликання, тобто у відповідальному виборі, писав засновник французького персоналізму Е. Мун'є, - хоч би якими добрими намірами вони користувалися, несуть у собі більше зла, ніж відчай [96, с. 70]

Ф. Хайек у своєму знаменитому "Шляху до свободи" попереджав про небезпеку тотальної дисципліни, що потребує одноманітності, яку легше знайти на нижчих рівнях морального та духовного життя. При відборі до правлячої еліти перевага в такій ситуації віддається слухняним та легковірним, чий непевні уявлення легко можуть бути змінені в потрібному напрямку, а ще енергійним та нещадним, які беззаперечно підкоряються керівникам. Як непридатні у цих умовах сприймаються люди терпимі, що ставляться з повагою до інших і до їх позицій, духовно незалежні, здатні відстоювати свої переконання перед начальством, наділені громадянською мужністю - ці люди живуть, зберігаючи традицію особистої свободи [170, с. 285-286]. Організація життя значна тільки завдяки особистостям і лише у світі особистостей. В іншому випадку замість того, щоб звільнити людину, вона поновлює природний стан, де володарюють "маси", "апарати", "правителі", а особистість стає іграшкою в їх руках. Тоталітаризм вдало підібрав собі ім'я: світ особистостей не піддається загальній уніфікації [96, с. 51].

Самореалізація державного службовця на своєму робочому місці не лише як носія певних професійних навичок, знань та вмінь, але і як індивідуальності із своїм багатим внутрішнім світом дозволить, на наш погляд, гармонізувати відносини не лише в середині професійних колективів, але й у спілкуванні представників влади з громадянами. Формування поваги до державного службовця сприяє усвідомленню важливості гідності людини як такої,

кожної людини, що може переорієнтувати, гармонізувати відносини “державні службовці - громадяни”.

3.3.8. Професійна честь і професійна гідність державних службовців

Крім професійної відповідальності, у формуванні етичної культури державного службовця провідне місце посідають професійна честь та професійна гідність. *Професійна честь виявляється як оцінка значущості тієї чи іншої професії в житті суспільства.* Слово “честь” етимологічно пов’язане зі словом “частина”, тому вираз “професійна честь державного службовця” по суті фіксує те, що у набутках професійної групи державних службовців кожен її представник має свою частку, і він оцінюється з точки зору належності до професії “державний службовець”. Турбота про професійну честь має дві складові:

- турбота про честь державної служби у розумінні професійної групи, до якої належить конкретний державний службовець, тобто піклування про те, щоб професійна група була авторитетною частиною суспільства;
- турбота про власну професійну честь, тобто про те, щоб конкретний державний службовець був гідною частиною професійної групи державних службовців.

Професійна честь може потерпати від поширення таких явищ, як високомірність, марнославство, хибне самолюбство, надмірні амбіції, нетерпимість до критики. Тому слід піклуватися про дійсний авторитет державної служби.

Як симптом корпоратизації моралі державних службовців лунає сьогодні теза про актуалізацію моральної проблематики у зв’язку з необхідністю створення позитивного іміджу державної служби. Проте імідж може бути штучно створений шляхом маніпулювання суспільною свідомістю, її ідеологізацією. Не викликає сумніву, що такий імідж буде недовговічним і з часом станеться самовиявлення його справжнього підґрунтя. Тому одним із ключових завдань сьогодні в Україні є створення дійсної бази для “позитивного іміджу” державного службовця - формування моральної, дійової, ефективної державної служби, установки на усвідомлення службовцями свого професійного призначення, розроб-

лення механізмів, що сприятимуть підтримці цієї установки і стануть на заваді її порушенню, виховання справжніх професіоналів (позитивний імідж - лише похідна від результату цього процесу)

Професійна гідність виражає самооцінку індивідом своєї професійної діяльності Вона певною мірою спирається на почуття професійної честі, оскільки для формування самооцінки важливою є оцінка суспільством значення тієї чи іншої професії. Мати професійну гідність означає оцінювати себе як *гідного свого професійного призначення*. Професійна гідність не може нав'язуватися людині ззовні, індивід більшою мірою відчувається відповідальним за підтримку власної гідності (в тому числі й професійної), якщо розширюються межі його вільного волевиявлення, довіри до нього, поваги до його унікальності. Крім самооцінки власного місця у професії, явище професійної гідності включає *повагу до себе як до професіонала*, представника професії з боку оточуючих. Проте самооцінка часто базується на констатації високих моральнісних мотивів, намірів людини, за ігнорування їх реалізації у вчинках, тому ідея професійної гідності як моральнісний мотив має певну обмеженість, оскільки інколи вона орієнтує індивіда на самовпевненість, самопереконливість, оцінку за "внутрішніми можливостями", а не за реальними діями.

3.3.9. Принцип справедливості як один із основних принципів державної служби

За критерієм справедливості у реалізації державної політики центральна роль належить державним службовцям. *Поняття справедливості визначається як поняття моральної свідомості, що виражає не ту чи іншу цінність, а їх загальне співвідношення, конкретний розподіл між індивідами*. Загалом справедливість у суспільстві можлива за умов наявності угоди про можливості, однаково доступні або закриті для всіх, додержання невеликої кількості загальних фундаментальних положень, які закріплені в Конституції. *Справедливість передбачає певний рівень злагоди між членами суспільства стосовно принципів, за якими вони живуть*.

Стосовно державних службовців принцип професійної справедливості реалізується у трьох вимірах:

- справедливість у відносинах державних службовців з громадянами,

- справедливість у стосунках в середині державної служби;
- справедливе ставлення до державних службовців з боку держави, суспільства.

Особливо суттєвим є вимір справедливості як базового принципу у відносинах державних службовців з громадянами, що обумовлено важливістю влади, яка делегується державним службовцям з боку населення для розробки і здійснення державної політики. Принцип соціальної справедливості проголошується одним із основоположних принципів державної служби України, що зафіксовано у ст. 3 Закону України про державну службу.

При розробленні державної політики виокремлюють такі види справедливості:

- горизонтальна справедливість - однакове ставлення до тих, хто перебуває у рівнозначних умовах;
- вертикальна справедливість - розподіл товарів і послуг між тими, хто перебуває у нерівнозначних умовах;
- справедливість між поколіннями - витрати і вигоди пропонує варіантів стратегії або програм для майбутніх поколінь [48, с. 158].

У процесі прийняття та реалізації державних рішень особливо увагу необхідно звертати на дотримання кожним державним службовцем етичних норм, встановлених процедур, забезпечити цілковиту заборону засобів, що деформують або й зовсім анулюють цілі, які ставить перед собою держава.

Оскільки держава є загальнонародною організацією, покликаною представляти інтереси кожного свого громадянина, справедливість при наданні державними службовцями послуг ставиться вище за ефективність. Як зазначає Г. Райт: “У деяких моментах державні організації мусять здійснювати функції, які не виконувалися б, якби ефективність була критерієм оцінки. Однак доконачність надання послуг усім громадянам вимагає від державної організації здійснення цієї функції” [131, с. 49].

Державні службовці не мають права виявляти свої особисті уподобання, а повинні керуватися лише інтересами народу. Порушення прав людини, грубість, недбалість, використання службового становища, корупційні дії розглядаються як відхід від принципу справедливості. Державна служба, як і суспільство загалом, потребує існування справедливої рівності у розподілі прав та обо-

в'язків (тобто в доступності справедливості) і справедливої конструктивної нерівності - у розподілі благ

Останнє цілком стосується і вибудови відносин усередині державної служби. Дотримання конкурсності, об'єктивності, прозорості й гласності у прийнятті на державну службу та здійсненні службової кар'єри має створити рівні вихідні умови для кожного, протистояти добору кадрів за принципом особистої відданості й політичної відповідності, нечесній боротьбі за посади та вплив. Розподіл благ згідно із принципом справедливості залежить від особистого внеску індивіда (розмір та особливості якого оцінюються суспільством) і повинен відбуватися відповідно до повноважень та привілеїв, притаманних сфері його діяльності (Д. Беллі). Усередині державної служби, як і в стосунках із громадянами, первинною має стати повага до кожного індивіда як до людини, незалежно від його заслуг. Заслуги людини визначають не тільки повагу, а й пошану до неї.

Особлива відповідальність при реалізації справедливості у колективі лежить на керівникові, який повинен усвідомлювати, що несправедливість дестабілізує відносини в організації, знижує мотивацію до праці, провокує конфлікти. Тому рішення керівника, які стосуються підлеглих, мають бути виваженими, базуватися на обґрунтованих, зрозумілих критеріях, подаватися тактовно. Якщо такі рішення стосуються розподілу певних благ між підлеглими, то при їх прийнятті й виголошенні особлива увага повинна приділятися переліку показників, за якими порівнюється трудовий внесок службовців, та оцінці їх значення у професійній діяльності. Невиконання обов'язків, бездіяльність, низький рівень відповідальності, перекладення на інших власних обов'язків, інтриги тощо розглядаються як вияви несправедливості, що мають бути подолані.

Підвищенню професійної справедливості значною мірою сприяє дотримання принципу справедливості у ставленні до державних службовців з боку держави, суспільства. Державна служба як ієрархічна структура передбачає обмеження значної частини природних і громадянських прав людини. Вступаючи на державну службу, індивід свідомо відмовляється від частини своїх прав, водночас набуваючи численних обов'язків. Цю відмову держава певним чином компенсує

- морально - високим статусом державного службовця в суспільстві,

- матеріально - стабільністю його становища (довготривалими контрактами, наймом на все життя), гарантією кар'єри (автоматичним просуванням ієрархічною драбиною), зарплатою, високими пенсіями, соціальними пільгами

Таким чином, справедливість виявляється у різних аспектах діяльності державних службовців. Суспільство очікує від чиновників дотримання цього принципу стосовно широкого загалу громадян, певної соціальної групи й кожного окремого індивіда.

Підсумовуючи, слід зазначити, що від рівня сформованості соціально-етичної культури державного службовця залежить успішність, ефективність управлінської діяльності, і загалом суспільне самопочуття, моральний клімат у державі. Дієвість, авторитетність, висока репутація державної служби формуються зусиллями, працею, поведінкою і високою культурою відносин кожного державного службовця зокрема. Моральність є найсуттєвішим виміром професіоналізму державного службовця.

3.4. Сучасні тенденції удосконалення державної служби

3.4.1. Формування етичної управлінської самосвідомості та проблеми самовдосконалення

Одним із найсуттєвіших елементів розбудови державності є формування нового для України суспільного інституту - державної служби, на яку, власне, й покладені функції із забезпечення становлення та розвитку України як самостійної, незалежної держави.

Сучасні вчені займаються розробкою основних напрямів формування цього інституту. Так, професор Н. Р. Нижник зазначає: "По суті, належить удосконалити модель державного регулювання кадрових процесів, визначити нові пріоритети і технології вирішення кадрових питань" [105].

Одним із найважливіших елементів цього вдосконалення, на нашу думку, є формування етичної управлінської самосвідомості. Про це свідчить зростання наукового інтересу до проблем управлінської етики взагалі й етики державного управління зокрема, розробка Кодексу державного службовця тощо. Крім того,

у цитованому “Посланні Президента України до Верховної Ради України”, підкреслюється, що “Державна служба має бути авторитетною, професійною, скромною, моральною та відкритою для громадського контролю” [121]. Отже, можна зробити висновок про значущість та актуальність проблеми етики державної служби.

Державна служба є певним камертоном, на який налаштовується держава. Тому від ступеня виваженості, гармонійності її функціонування значною мірою залежить стабільність у державі. Це стосується державної служби в цілому, як у розумінні цілісного етичного феномена, так і внутрішніх аспектів її діяльності - стосунків між державними службовцями, взаємовідносин між різними органами, що об’єднуються в державну службу. Все це зумовлює зростання значення етики у процесі функціонування державної служби.

Унікальний статус системи державної служби у структурі держави дозволяє їй, вирішуючи внутрішньоорганізаційні аспекти проблеми *морального удосконалення*, впливати на аналогічні процеси в державі у цілому. Такі дії сприяли б підвищенню її авторитету серед громадськості. Їх можна було б вважати кроком, про який ідеться в “Стратегії реформування державної служби в Україні”, необхідно ... “домогтися зміни в громадській думці негативного іміджу державної служби” [104]. Крім того, статус державної еліти забезпечує вплив системи державної служби на цінності, що домінують у суспільстві, і загальна для інституту державної служби орієнтація на цінності, пов’язані з моральним самовдосконаленням, викликала б, безперечно, відповідні зміни у ціннісних орієнтаціях суспільства.

Таким чином, коротко характеризуючи сучасний стан окресленої проблеми, можна назвати такі визначальні тенденції:

- формування в Україні принципово нової інституції - державної служби;
- подальша актуалізація проблем управлінської етики взагалі й етики державної служби зокрема.

Доцільними є такі підходи до вирішення цих проблем:

- максимальне врахування особливого статусу креативного, тобто створюючого, суб’єкта державної служби в Україні;
- врахування суттєвого характеру моральності державної служби;
- розуміння того, що “етизація” державної служби сприятиме виведенню з кризи в Україні багатьох сфер життя суспільства.

Вирішення названих проблем лежить не тільки у площині нормативного впливу, але і в особистісному розвитку державного службовця. Сучасна ситуація у філософських науках характеризується збільшенням питомої ваги проблем власне людини, її природи та сутності. Розвиток наук про людину віддзеркалює рух людської сутності. Посилення зовнішнього прояву кризи, з одного боку, та поглиблення її розуміння, з другого, супроводжуються виявленнями та піднесеннями людської духовності, тобто - самовдосконаленням.

Перша думка, яку викликає саме слово “удосконалення” - це наближення, підвищення адекватності, зростання домірності до чого, чим людина не є. Тобто йдеться про те, що стане новою якістю людини, буде включене нею до орбіти свого існування. Класичним для філософії є розмежування світу на суб’єкт та об’єкт, де суб’єктом виступає людина, об’єктом - Всесвіт, що її оточує. Тому не викликає сумнівів той факт, що у процесі вдосконалювання суб’єкт - людина набуває нових якостей - знаходить себе у цьому світі. Водночас слушною виглядає думка, згідно з якою у своєму прагненні довершеності людина актуалізує приховані, нерозкриті сторони завжди не усвідомленої до кінця глибини людської природи, того мікrokосму, який у своїй безмежності збігається з макrokосмом.

Слід наголосити на тому, що ці міркування не є віддаленими від актуальних завдань, які стоять перед системою державної служби України. Так, в останніх документах, що безпосередньо стосуються ефективності державної служби, великого значення надається проблемам її удосконалення. Так, у “Стратегії реформування державної служби в Україні” є розділ, присвячений “удосконаленню адміністративної культури державних службовців, посиленню суспільної довіри до них” [121]. У Посланні Президента України до Верховної Ради України “Україна: поступ у ХХІ столітті. Стратегія економічного та соціального розвитку на 2000-2004 роки” “ставиться завдання удосконалення управлінської вертикалі та структури органів виконавчої влади на місцях”, зазначається, що “в ході адміністративної реформи та реформи державної служби як її складової мають утвердитися нова культура і більш досконалі процедури управлінської діяльності” [121]. Вищенаведений короткий огляд понять удосконалення, довершеності та досконалості сприятиме більш точному трактуванню основних на сьогодні документів, що визначають перспективи реформування державної

служби України. Це зумовить адекватне виконання їх основних положень, що сприятиме загальному перебігові адміністративної реформи України.

У межах сучасних наукових досліджень, присвячених проблематиці “лодського виміру” державної служби, вимальовуються контури “ідеального державного службовця”, або, точніше, тих рис, які мають бути йому притаманними. Так, американські дослідники М. Вудкок і Д. Френсіс називають 11 основних рис, які необхідно мати державному службовцю для ефективного управління [19].

Нижче наводимо основні якості, необхідні державному службовцю для ефективного управління, викладені нами у вигляді таблиці. У лівій колонці - за концепцією американських учених М. Вудкока та Д. Френсіса, у правій - фактори, які, на наш погляд, можуть забезпечити наявність даних якостей, що впливають з їх проекції на етичну площину.

№ з/п	Якості	Фактори
1	2	3
1	Здатність управляти собою	Особисте моральне самовдосконалення, що забезпечує об'єктивність самооцінки та можливість прийняття корегуючих рішень у разі потреби
2	Розумні особисті цілі	Особисте моральне та інтелектуальне самовдосконалення, що забезпечує об'єктивність самооцінки Включеність в управлінську практику Моральнісна заборона сприйняття інших як засобу для досягнення власної мети
3	Чіткі особисті цілі	Особисте моральне та інтелектуальне самовдосконалення Включеність в управлінську практику
4	Орієнтація на постійне особисте зростання	Особисте самовдосконалення
5	Навички вирішення проблем	Теоретична підготовка, сумірна з особистою практикою Можливість застосовувати теоретичні знання у власній практиці Суб'єктивна можливість адекватно оцінювати співвідношення набутих знань, їх застосування на практиці з результатами
6	Винахідливість і здатність до новачій	Особисте моральне самовдосконалення Теоретична підготовка сумірна з особистою практикою Можливість застосовувати теоретичні знання у власній практиці Суб'єктивна можливість адекватно оцінювати співвідношення здобутих знань, їх застосування на практиці з результатами
7	Висока здатність впливати на людей	Особисте моральне самовдосконалення Дотримання “золотого правила етики” – моральнісного ставлення до інших, як до себе самого Включеність до управлінської практики

1	2	3
8	Здатність керувати	Особисте моральне самовдосконалення Включеність до управлінської практики Дотримання "золотого правила етики" – морального ставлення до інших, як до себе самого Теоретична підготовка, сумірна з особистою практикою Можливість застосовувати теоретичні знання у власній практиці Суб'єктивна можливість адекватно оцінювати співвідношення здобутих знань, їх застосування на практиці з результатами
9	Знання сучасних управлінських підходів	Постійне самовдосконалення Включеність в управлінську ситуацію Теоретична підготовка, сумірна з особистою практикою Можливість застосовувати теоретичні знання у власній практиці
10	Вміння навчати підлеглих	Особисте моральне самовдосконалення Включеність в управлінську ситуацію Теоретична підготовка, сумірна з конкретною практикою Здатність застосовувати теоретичні знання у власній практиці Дотримання "золотого правила етики" – морального ставлення до інших, як до себе самого Толерантне ставлення до підлеглих
11	Здатність розвивати та формувати ефективні робочі групи	Особисте моральне самовдосконалення Включеність в управлінську ситуацію Моральні ставлення до колег

Отже, ми можемо зробити такі висновки:

- Етичні фактори є дуже важливими у формуванні "ідеального державного службовця".
- Самовдосконалення - необхідна умова становлення особистості державного службовця. Так, фактично всі якості, необхідні для державного службовця, формуються передусім шляхом його самовдосконалення.

Необхідність свідомого самовдосконалення керівника можна підтвердити і думками сучасних вітчизняних учених. Так, професор І.Ф. Надольний зазначає: "Сучасне суспільство з його інститутами і структурами має турбуватися про постійне вдосконалення системи підготовки та виховання на різних вікових та професійних етапах соціально-духовної соціалізації особистості як керівника трудового колективу" [98]. Далі вчений наголошує, що: "результативність праці трудового колективу вимірюється також створенням достатніх умов для функціонування соціальної сфери, її безперервного удосконалення" [98].

Думку про необхідність морального самовдосконалення державного службовця можна підтвердити й результатами досліджень Інституту трансформації суспільства. Так, О. Соскін навів ідеальну, бажану "сукупність критеріїв, за якими людина обирається до

вищих щаблів управлінської системи” [142]. Першим критерієм учений назвав якість освіти, передбачивши здатність до самоосвіти, що, безперечно, є стороною загального процесу самовдосконалення. Другим - професійну фахову підготовку, “уміння застосувати свої освітні знання на практиці” [142]. Третім - “моральність людини, етичність” [142]. Надзвичайно важливим є той факт, що із семи критеріїв вимоги до моральності людини посідають третє місце. Це свідчить про дедалі більше усвідомлення необхідності моральності, зокрема самовдосконалення, в системі державної служби.

Надзвичайно важливим є забезпечення шляхом невинного ротаційного процесу підвищення кваліфікації носіїв державної служби - самих державних службовців. Так, професор Н.Р. Нижник зазначає, що “підвищення кваліфікації є постійним процесом відновлення кваліфікації кадрів у зв’язку з розвитком практики і теорії управління”.

Це пов’язано з онтологічним аспектом саморозвитку, адже якщо індивід не підтримує своїм саморозвитком загальний хід еволюції, він виступає гальмуючим фактором не тільки стосовно найближчого оточення, а й спричинює уповільнення, вплив якого прямо пропорційний його соціальному статусові. Н.Р. Нижник підкреслює: “Низький рівень саморозвитку прямо впливає на управлінську діяльність, про що свідчить досить скромна самооцінка здібностей до самоосвіти. А якщо державний службовець не займається самоосвітою, його державна служба не є ефективною” [105]. Таким чином, слушною видається думка про те, що самовдосконалення є необхідним елементом:

- моральнісної структури особистості державного службовця;
- ефективного функціонування державної служби як соціально-етичного феномена.

3.4.2. Моральність як характеристика державно-управлінської еліти

З концепцією соціально-етичного потенціалу державної служби, аналізу її як етичного феномену тісно пов’язана теорія *еліт*. Відомо, що коріння тенденції спільного аналізу державної служби й еліти сягає часів Платона, Аристотеля, Конфуція. За радянських часів вітчизняні дослідження цієї проблематики були припинені з ідеологічних міркувань, а на Заході вони продовжува-

лися Серед найвизначніших дослідників слід назвати Г. Москі, В. Парето, Р. Міхельса. Їх концепція правлячої еліти як “особливого, відносно тонкого соціального прошарку суспільства, представники якого, через володіння найбільшою кількістю позитивних особистісних якостей і видів цінностей, займають найбільш престижні і впливові посади у суспільній ієрархії” стала класичною.

Останнім часом з’явилося багато публікацій, присвячених проблемі еліти. Зокрема, це роботи Б. Кухти, М. Шульги, О. Якуби, А. Кравченка, Є. Головахи. Так, А. Кравченко характеризує управлінську еліту як людську спільноту, що є носієм цінностей даного суспільства. М. Дробноход визначає управлінську еліту як “кращу, добірну частину управлінців, яку характеризують не лише найвища професійна компетентність і ефективність управлінської діяльності, а й висока моральність”. Всі наведені визначення характеризують еліту з погляду етики.

Зараз відбувається процес становлення національної української еліти. До неї мають входити не тільки науковці, митці, ділові кола, а й представники державної служби, які безпосередньо виконують функції із забезпечення стабільного розвитку державності.

Зазначимо, що проблемою сьогоденної владної еліти України є невідповідність очікувань. Йдеться про упередженість ставлення населення до правлячих еліт як до авторитетних прошарків суспільства, що реально здатні виконувати функції з наближення суспільства до певних соціальних ідеалів. Очевидно, що вирішення цієї проблеми лежить в етичній площині, а точніше, залежить від рівня моральності державних службовців України - її владної еліти. Відомий сучасний український дослідник теорії та історії еліт Б. Кухта [71] зазначає, що процеси утворення еліти є довготривалими. Водночас учений наголошує на тому, що “організація етносу в державність” завжди пов’язана зі становленням “керуючої й управляючої суспільної групи - політичної еліти” [71]. Тому, враховуючи необхідність забезпечення носіями державної служби стабільного розвитку державності, слід долати інерційні, гальмуючі процеси у становленні інституту державної служби як соціально-етичного феномену. Здійснити це можливо, головним чином, на рівні моральної свідомості державних службовців, які, сприймаючи себе як еліту держави, повинні відповідально ставитися до власного морального розвитку, розуміючи, що від цього залежить очікуваний результат.

У сучасних теоріях еліт зазначається “У стабільному суспільстві еліта виконує роль не тільки прямого управління дер-

жавними, громадськими справами... створюючи соціальні цінності, еліта сама виступає цінністю” [71].

Крім того, статус державної еліти забезпечує вплив системи державної служби на цінності, що домінують у суспільстві, і загальна для інституту державної служби орієнтація на цінності, пов’язані з моральним самовдосконаленням, безперечно викликала б відповідні зміни у ціннісних орієнтаціях суспільства.

3.4.3. Ефективність - це сумірність із моральним

Одним із нагальних завдань, що стоять перед системою державної служби України, є підвищення *ефективності* її функціонування. Саме з цією метою була розроблена Концепція адміністративної реформи в Україні, в якій, зокрема, наголошується: “Важливим чинником виходу із трансформаційної кризи українського суспільства є створення сучасної, ефективної системи державного управління”. “Для досягнення мети адміністративної реформи, - сказано у Концепції, - в ході її проведення має бути розв’язано ряд завдань: формування ефективної організації виконавчої влади як на центральному, так і на місцевому рівнях управління” [121]. Про це йдеться і в “Посланні Президента України до Верховної Ради України “Україна: поступ у XXI століття. Стратегія економічного та соціального розвитку на 2000-2004 роки”, зокрема наголошується, що “основна мета адміністративної реформи полягає у створенні ефективної системи державного управління” [121].

Проблема підвищення ефективності функціонування державної служби в останні роки активно розробляється як вітчизняними, так і зарубіжними дослідниками. Привертають увагу концепції ефективності державного управління вітчизняних учених Н.Р. Нижник і С.Д. Дубенко. На думку Н.Р. Нижник, “...можна погодитися з тим, що ефективність в умовах великих систем у довгостроковому періоді полягає у співвідношенні результатів до затрат при досягненні поставленої мети” [105]. Водночас учений підкреслює, що ефективність управлінських процесів у кінцевому підсумку визначається не тільки цілями, правильно визначеними плановими орієнтирами чи якісно розробленими рішеннями та обґрунтованими діями з виконанням їх, а й залежить від людей, які втілюють у життя цілі соціально-економічної системи, реалізують плани

та виконують прийняті рішення” [104]. На думку С.Д. Дубенко, ефективність діяльності держави, результати виконання нею своїх економічних і соціально-правових функцій визначаються, насамперед, системою і структурою створених органів в усіх гілках державної влади, ієрархічністю структури, і в кінцевому рахунку - службовцями держави, якісним складом кадрового потенціалу. Професор Г.В. Атаманчук зазначає, що “взяті у взаємозв’язку критерії “цілі - час - стиль - складність - витрати” і розглянуті під кутом зору змісту й сили утворюючих або керівних впливів здатні досить ґрунтовно характеризувати організацію і функціонування держави як суб’єкта управління суспільними процесами” [6]. На наш погляд, терміни професора Г.В. Атаманчука “цілі” і “стиль” безпосередньо пов’язані з так званим “людським фактором”. У визначеннях ефективності функціонування державної служби, поданих Н.Р. Нижник і С.Д. Дубенко, прямо вказуються “людські аспекти” ефективності. Як відомо, специфіка людської природи завжди пов’язується з моральними факторами.

Крім названих класичних концепцій, варто подивитися на проблему ефективності державної служби під кутом зору етики. Насамперед слід зазначити, що “ефективність” державного управління можна тлумачити як його фактичну “якість”. Під “якістю” традиційно розуміють відповідність певним нормам, вимогам, зразкам, у найширшому розумінні - ідеалам.

З історії етики відомо, яку роль у житті колективів відіграють ідеали, моральні норми, цінності тощо. Вони здатні консолідувати навколо себе певні соціальні утворення, підтримуючи їх стабільний розвиток та функціонування. Очевидно, що історичний досвід доцільно використовувати у відповідних ситуаціях, однією з яких є сама управлінська ситуація. Сучасні соціологічні дослідження та дослідження у галузі державного управління підтверджують правильність думки щодо консолідуючого значення моральних норм та цінностей у колективах. У дослідженнях з ефективності державного управління спеціально наголошується на необхідності визначення та встановлення таких норм і цінностей: “Формуючи команду, слід встановити набір основних норм, що регулюють поведінку її членів”. Американські дослідники В. Нарайанан і Р. Нат стверджують, що “згуртованість колективу - найважливіша перемінна формули ефективності”.

Очевидним видається твердження, що найбільш ефективною є діяльність, сумірна з моральним. Йдеться, звичайно, про глобаль-

ний рівень ефективності, якому сприяють механізми як суспільної, так і особистісної моралі, а не про хвилиний результат. Це пов'язано з визначальним місцем моралі в структурі людської особистості та моральної свідомості у розвитку суспільства в цілому. Саме тому розвиток моралі підвищує ефективність будь-якої суспільної діяльності.

Проблеми ефективності управління присвячено багато досліджень, особливо активно ця проблема розроблялась у США. "На ефективність управління впливають два фактори: згода тих, ким управляють, і хороше управління" [24] - зазначалося у звіті за 1937 р. Комітету Браунлоу (Президентський комітет з державного управління в США). Очевидно, що обидва фактори зазнають великого впливу з етичної площини. Так, перший з них - "згода, тих ким керують" - є класичним етичним фактором. "Хороше управління" також має включати етичні компоненти. Деякі з них лежать на поверхні - такі, наприклад, як людське ставлення до підлеглих.

На думку багатьох дослідників, зокрема Грта Бухарта, "якщо організація прагне бути ефективною, її повинні вирізняти висока продуктивність, конструктивні поведінкові установки персоналу і здатність пристосовуватися до змін у ситуації" [24]. Всі три названі американським дослідником чинники тісно пов'язані з етичною площиною діяльності державної служби і в нашій країні. Наприклад, поведінкові установки персоналу базуються на моральних цінностях особистості, формуються у конкретних колективах, враховуючи певну його організаційну культуру, традиції у поєднанні з індивідуальними моральними цінностями. Так, продуктивність праці буде значно вищою у тому разі, якщо персонал впевнений у і уманних кінцевих цілях організації, на відміну від тих, де керуються лише необхідністю забезпечення відповідності кожного кроку тому чи іншому "параграфу".

Що ж стосується "здатності пристосовуватися до змін у ситуації", необхідно, на нашу думку, дотримуватися еволюційного світогляду, підтримання якого дозволяє оптимістично сприймати зміни. Сприяння розвитку оптимістичної світоглядності у колективах, які пов'язані з функціонуванням державної служби, можна безумовно вважати гуманним підходом як до самих державних службовців, так і до тих, з ким вони співпрацюють.

Один із можливих варіантів прояву зв'язку ефективності з етичністю маємо на конкретному рівні здійснення державної служби. Так, у "Стратегії реформування системи державної служби в

Україні” зазначається, що необхідно “запровадити принципово новий тип взаємовідносин між громадянами і державними службовцями, в основі яких були б пріоритет прав і свобод людини, повага до особистості, висока культура спілкування” [121]. Йдеться про службові відносини за двома напрямками - по вертикалі та по горизонталі: субординаційний характер зв’язків і взаємодія між рівними. Очевидною є думка, що співпраця буде ефективнішою за умови дотримання норм етикету та елементарних моральних очікувань - на відповідальність, повагу, тактовність. Відсутність очікуваних моральнісних вчинків призводить до стресових ситуацій.

У більшості розвинутих країн світу велика увага приділяється проблемі впливу стресів на продуктивність праці. Так, у США було проведено дослідження, за даними якого щорічні втрати від стресів у економіці країни становлять понад 20 млрд доларів [121]. Слушною видається думка про те, що стреси справляють значний негативний вплив і в економіці України. Традиційно проблемами стресів займається психологія. Водночас вважаємо, що стрес, як явище, що вже відбувається, тобто набуло своєї актуалізації, є не тільки проблемою психологічною, а й етичною. Що ж стосується фактично будь-якої ситуації, в якій потенційно, у прихованій формі, існує стрес, то вони передусім мають розглядатися саме професійними етиками.

Щодо теорії стресів, то більшість дослідників погоджуються з тим, що важливу роль відіграє індивідуальна адаптація стресів [25]. Враховуючи таку точку зору можна стверджувати: професійних етиків доцільно залучати як з метою здійснення експертизи потенційно стресогенних ситуацій, що виникають у процесі функціонування державної служби, так і при індивідуальній роботі з державними службовцями, які вже зазнали впливу стресів, або з професійними психологами, що займаються згаданими ситуаціями.

Підсумовуючи, слід констатувати:

- підвищення ефективності функціонування державної служби України є актуальною проблемою, що вимагає негайного вирішення;
- розв’язувати завдання підвищення ефективності державної служби можливо й необхідно і в етичній площині, враховуючи унікальне значення моральної свідомості у структурі особистості та особливий статус державної служби в державі.

3.4.4. Моральні аспекти впливу державної служби на розвиток економіки

Державна служба як складний соціально-етичний феномен віддзеркалює всі сторони життя суспільства. Відповідно вона має адекватні засоби для здійснення регулюючих впливів. Важливою стороною буття держави є економічна сфера, що створює необхідну базу для розвитку інших сторін суспільства. Отже, вплив державної служби на розвиток економіки держави є одним із найважливіших аспектів її діяльності.

Розглянемо це на прикладі одного з секторів економіки. Пріоритетним напрямком розбудови Української держави сьогодні є побудова соціально орієнтованої ринкової економіки. Це, очевидно, є позитивним еволюційним кроком (порівняно з орієнтацією на “дикий” ринок) і відповідно може розглядатись як певний етичний “позитив”. Світовий досвід переконує, що для забезпечення становлення і розвитку ринкової економіки, і саме в її “гуманітарному”, соціально орієнтованому аспекті, необхідно забезпечити ефективну підтримку малого підприємництва. Це особливо актуально для України, де безробіття набуває прогресуючого характеру, оскільки, як відомо, розвиток малого підприємництва сприяє створенню нових робочих місць.

З точки зору сучасних дослідників, малий бізнес є “сектором виживання”, який залучає до корисної продуктивної діяльності значні верстви населення, в тому числі тих людей, котрі втратили роботу, і тому є найбільш незахищеними. Таким чином зменшується тиск на державний бюджет шляхом скорочення витрат, пов’язаних із захистом безробітних. Мале підприємництво створює також умови для суттєвого поповнення місцевих та державної о бюджетів шляхом збільшення обсягів податків на основі розширення кола платників. Крім того, суб’єкти малого бізнесу забезпечують наповнення внутрішньої о ринку товарами та послугами, що дає змогу задовольняти місцеві потреби.

Розвиток малого підприємництва забезпечує формування середнього класу, що є стабілізуючим фактором суспільної о життя. У “Посланні Президента...” наголошується: “Соціально-економічна політика держави зосереджуватиметься на формуванні надійної соціальної бази реформ, створенні сприятливих умов для становлення

та зміщення позицій середнього класу Реалізація цього завдання розглядатиметься як основа політичної стабільності суспільства, зміцнення демократичних принципів його організації” Вищевказане свідчить про можливість оцінювання малого підприємництва як позитивно забарвленого (на поточний момент) етичного явища

Існуючі дані [121] свідчать про недостатній рівень розвитку малого підприємництва в Україні. Малих підприємств, які потенційно могли б стати вагомим фактором української економіки, зараз налічується 151,4 тис. Для порівняння, у Польщі їх - 2 мільйони. Оскільки в даному випадку ми розглядаємо мале підприємництво як позитивно етично забарвлене явище в контексті аналізу впливу державної служби як соціально-етичного феномену на розбудову державності, а конкретніше, на розвиток економіки, то причини такого стану і способи його поліпшення розглянемо саме в етичній площині.

Аналіз стану розвитку малого підприємництва в Україні виявив, що існує кілька основних причин, які негативно впливають на його становлення. Зокрема, це упереджене ставлення до підприємців, як до злочинців та шахраїв, з боку державних службовців, котрі формують соціально-економічну політику та здійснюють її безпосередню реалізацію на місцевому рівні. Це свідчить про недостатній рівень професійної толерантності.

Міжнародна фінансова корпорація в межах Проекту підтримки приватного підприємництва в Україні провела всебічне дослідження діяльності малих підприємств в Україні, щоб з'ясувати динаміку, тенденції їх розвитку та зрозуміти, що їм заважає. Опитування було проведене у жовтні 1998 р. в чотирьох містах України, різних за величиною та регіональним розташуванням: Дніпропетровськ, Львів, Харків і Вінниця. В опитуванні брали участь 200 директорів та власників малих і середніх підприємств.

Одним із завдань опитування було визначення статусу проблеми недобросовісної конкуренції. За результатами цитованого дослідження більш ніж 80% респондентів стикалися з проявами недобросовісної конкуренції. Серед методів недобросовісної конкуренції найчастіше називалося використання державних контролюючих органів як караючих. У даному випадку йдеться про ініціювання підприємцями перевірок підприємств конкурентів. Серед менш поширених методів недобросовісної конкуренції називаються наклепи, фальсифікація інформації про товар конкурента. Фізичний тиск, за відповідями респондентів, був поширений найменше

Як впливає з результатів дослідження, до власне етичної площини належить найбільш поширений метод недобросовісної конкуренції - корупція державних службовців (так відповіли 45% опитаних).

Серед суттєвих причин гальмування розвитку малого підприємництва в Україні слід назвати недоцільність дій державних службовців, яка проявляється у надмірній адміністративній зарегульованості підприємницької діяльності. На думку фахівців, саме адміністративні бар'єри насамперед підлягають руйнуванню, оскільки найчастіше вони викликані необ'єктивними причинами. Більш доцільно говорити не про "руйнування", а про реорганізацію, результативність якої залежатиме від того, під яким "кутом зору" вона буде здійснена. Век гором реорганізації має бути "етичність", витлумачена відповідно до кожного рівня, як певний еволюційний крок у напрямку гуманізації.

Сектор малого підприємництва, проблеми відносно якої озвучили представники влади ми розглядали вище, є найуразливішим місцем такого негативного явища, як корупція державних службовців.

Проблема *корупції* тепер перебуває в центрі сучасних досліджень, присвячених етиці державного управління. Проблеми боротьби з корупцією присвячені дослідження з етики державного управління у багатьох країнах світу. У Східній та Центральній Європі проблеми корупції державної служби у власне етичній площині почали розглядатися недавно. Відомим центральноевропейським дослідником проблем корупції у державницьких колах є А. Камінські, виконавчий директор "Transparency International". За результатами досліджень цієї міжнародної недержавної організації, корупція в країнах, що розвиваються, становить для фірм більшу проблему, ніж у розвинутих країнах. Важливо зазначити, що в країнах СНД серед факторів, які заважають розвитку підприємництва, корупція посіла третє місце після податків та політичної нестабільності.

Водночас може виникнути закономірне запитання - чи коректно з наукового погляду відносити корупцію до етичної площини. Адже етика, за визначенням, є філософською дисципліною, яка вивчає мораль, моральність. Етика покликана оцінювати щось позитивно чи негативно морально забарвлене; вона визначає, є вчинок, дія, діяльність чи суспільний феномен моральними, співвідносячи його з глобальними категоріями добра і зла. Корупція (лат. *corruptio* - підкуп) - пряме використання посадовою осо-

бою прав, пов'язаних з її посадою, з метою особистого збагачення. У самому визначенні корупції виявляється її негативний зміст, а тому це явище вже не вимагає додаткового аналізу з етичної точки зору. Корупція, за логікою, потребує лише юридичного, кримінального аналізу, бо її негативна моральна забарвленість впливає з самого визначення.

Однак етика є філософською наукою, і її аналіз здійснюється на більш високому світоглядному рівні. Стосовно сутності корупції, це виглядатиме таким чином. Процес "хабара" є своєрідним зведенням гідності людини (яка бере цей хабар) до вартості речі (або грошового номіналу). Акт прирівнювання діяльності людини до матеріальних цінностей фактично є злочином проти гідності людської природи загалом.

Таке трактування корупції дозволяє вважати науково коректним віднесення її до етики як філософської науки.

Корупція - складне соціальне явище, яке має кілька важливих аспектів - починаючи від кримінального і закінчуючи психологічним; воно насичене різним культурним змістом, але водночас завжди має етичні параметри. Оскільки саме вони, на наш погляд, є визначальними для підвищення ефективності функціонування державної служби як складного соціально-етичного феномену, слід назвати ті суттєві вади органів державної служби, причину яких сучасні дослідники вбачають саме у корупції. До них належить передусім недовіра. З боку населення вона виявляється у втраті владою авторитету та зменшенні обсягів внутрішніх інвестицій. Недовіра до органів виконавчої влади з боку міжнародних організацій спричинює низький рівень надходження прямих іноземних інвестицій. Сама корупція, як соціальне явище, зумовлює певні негативні аспекти розвитку державності. Йдеться, передусім, про зростання тіньової економіки, деформований розвиток підприємств тощо.

Якщо розглядати корупцію з етичної точки зору, то, відповідно, мають бути і способи боротьби з нею, які перебувають в етичній площині. Зазначимо, що їх зміст і сутність повинні мати позитивно забарвлений моральний характер, форма ж виявлятиметься у вигляді певних юридичних норм. Так, серед загальнолюдських цінностей, закладених у Конституції України, які мають значення при формулюванні етичних принципів боротьби з корупцією, є: *демократія* ("Ст. 1. Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава."); не тільки *людське життя* (Ст. 3), але *людські гідність, свобода* (Ст. 21, 24, 28, 29);

людський розвиток (Ст. 23). Всі перелічені загальнолюдські цінності, закріплені в Конституції України, є засадами й цінностями громадянського суспільства.

У “Комплексній програмі підготовки державних службовців” зазначається, що комплексна програма передбачає підготовку державних службовців, які відзначатимуться здатністю запроваджувати цінності демократичної, правової, соціальної держави та громадянського суспільства, неухильно відстоюватимуть права і свободи людини і громадянина.

Таким чином, слушною видається думка про пошук шляхів боротьби з корупцією, витлумаченою в етичній площині, на тих засадах і аспектах громадянського суспільства, які вже з’явилися в Україні.

Узагальнюючи викладене в цьому розділі, слід підкреслити, що можливість виведення багатьох сфер суспільного життя України з кризи лежить саме в етичній площині. Очевидно, що, виконуючи притаманну йому функцію еліти держави, соціально-етичний феномен державної служби України має насамперед підвищувати потенціал своїх позитивних моральних якостей. Йдеться про етичні цінності, які мають складати фундамент нашої державності. Важливо зазначити, що етичні цінності, розглянуті з погляду їх еволюційного розвитку, повинні мати наскрізний характер для всього інституту державної служби, витлумаченої як соціально-етичний феномен.

Список використаних джерел

1. *Ананьев Б.Г.* Избранные психологические труды. - М.: Педагогика, 1980. - Т.1 - 178 с.
2. "Воля". Орган української соціал-демократії (Львів). - 1900. - Ч.1. - 1 січ.
3. Аппарат государственного управления: интересы и деятельность. - К: Наук. думка, 1993. - 165 с.
4. *Аристотель.* Политика, Соч.: В 4 т. / Пер. с древнегреч.; Общ. ред. А.И. Доватура. - М.: Мысль, 1983. - Т.4. - 860 с.
5. *Асмолов А.Г.* Культурно-історична психологія і конструювання світів. - М.: Ін-т практи. психології; Воронеж: НПО "МОДЕК", 1996. - С. 612.
6. *Атаманчук Г.В.* Теория государственного управления. - М., 1997. - 458 с.
7. *Бажал Ю.М.* Економічна теорія технологічних змін: Навч. посіб. - К.: Заповіт, 1996. - 240 с.
8. *Бачинський Ю.* Україна irredenta. Третє видання. - Берлін: Вид-во укр. молоді, 1924. - 237 с.
9. *Белл Д.* Культурні суперечності капіталізму // Сучасна зарубіжна соціальна філософія. Хрестоматія: Навч. посіб. / Упор. В. Лях. - К., Либідь, 1996. - 384 с.
10. *Богданов В.С.* Феномен авторитету: Соціально-філософська гіпотеза структурування та моделювання в історії і теорії. - К.: Центр соц.-політ. досліджень ім. акад. Б. Кістяківського, 1996. - 131 с.
11. *Бэкон Ф.* Новая Атлантида // Утопический роман XVI-XVII веков. - М.: Художеств. лит-ра, 1971. - Т. 34. - 495 с. - Сер. первая.
12. *Луговой В.І, Князев В.М.* Кадровое и научное обеспечение государственного управления в Украине // Государственная служба в суверенном Казахстане: опыт, задачи и перспективы: Материалы межд. науч.-практик. конф. - Астана: Академия государственной службы при Президенте Республики Казахстан, 2002. - С. 61-62.
13. *Вебер М.* Основные социологические понятия // Избр. произведения. - М., 1990. - С. 646-647.

14. Від Української демократичної партії // Літ.-наук. вісн. - Л., 1905. - Річник VIII. - Кн. VI. - Т. XXX. - Червень. - С. 272-274.
15. *Вішонос В.К.* Психологічні механізми мотивації людини. - М.: Вид-во Московського ун-ту, 1990. - 283 с.
16. *Войтович Р.* Ідеологія, технологія та стиль надання державно-управлінських послуг населенню в контексті впровадження адміністративної реформи: порівняльний аналіз // Статистика України. - 2002. - № 3. - С. 12-24.
17. *Войтович Р.* Історико-методологічні засади аналізу взаємозв'язку ідеології, технології та стилю в контексті соціально-філософського дослідження // Вісн. УАДУ. - К.: Вид-во УАДУ, 1999. - № 4. - С. 274-283.
18. *Войтович Р.* Філософсько-методологічні засади системи державного управління // Вісн. УАДУ. - К.: Вид-во УАДУ, 1999. - № 3. - С. 294-306.
19. *Вудкок М., Френсіс Д.* Раскрепощенный менеджер. - М., 1991.
20. *Гавриш С.* Нація емігрантів-моноліт. А ми? // Голос України. - 2001. - 7 лип.
21. *Гальчинський А., Гесць В., Семиноженко В.П.* Україна: наука та інноваційний розвиток. - К., 1997. - 66 с.
22. *Гегель Г.В.Ф.* Философия права. - М., 1990. - 489 с.
23. *Геррет Т.М., Коноскі Р. Дж.* Етика бізнесу. - К., 1997. - С. 15.
24. *Гирт Бухарт.* Методологическая эволюция. Эффективность государственного управления. - М., 1989. - 596 с.
25. *Гирт Бухарт.* Ретроспективный анализ производительности в государственном секторе // Эффективность государственного управления. - М., 1998. - С. 51.
26. *Глазьев С.Ю.* Теория долгосрочного технико-экономического развития. - М.: ВлаДар, 1993. - 310 с.
27. *Гоббс Т. Левиафан.* Избранные произведения: В 2 т. - М., 1964. - Т.2. - 567 с.
28. *Головаха Є.І.* Суспільство, що трансформується. - К., 1999.
29. Городовое положение 16 июня 1870 г. // Полное собрание законов Российской Империи. - Собр. 2. - Отд. 1. - Т. 45. - № 48498. - С. 821-839.

30. Государственная служба: теория и организация. - Ростов н/Д.: Феникс, 1998. - 640 с.
31. Григорій Н. Доба М. Драгоманова // М.П. Драгоманов. Вибрані твори. - Накладом комітету українських поступових товариств Америки. - Прага, 1937. - Т.1. - С.1-30.
32. Гумилев Л. Этногенез й биосфера землі. - Л., 1989. - С. 481.
33. Гусейнов А.А., Апресян Р.Г. Этика. - М.: Гардарики, 1998. - 472 с.
34. Гуссерль Е. Логічні дослідження: Прологомени до чистої логіки. Передрук з вид. 1909 р. - К.: Вентурі, 1995. - 256 с.
35. Державна політика: аналіз та механізми впровадження в Україні: Навч. посіб. / Кол. авт. О.І. Валевський, В.А. Ребкало, М.М. Логунова та ін.; За заг. ред. В.А. Ребкала, В.В. Тертички. - К.: Вид-во УАДУ, 2000. - 230 с.
36. Державне управління в Україні: централізація і децентралізація: Моногр. / Кол. авт.; Відпов. ред. - проф. Н.Р. Нижник. - К.: Вид-во УАДУ, 1997.
37. Деркач В.Л. Про поняття прийняття рішень // Мультиверсум. Філософський альманах: Зб. наук. пр. / Відп. ред. В.В. Лях. - К.: Укр. центр. дух. культури, 1999. - Вип. 3. - С. 206.
38. Джеймс Вільям. Прагматизм. - К.: Вид. дім "Альтернативи", 2000. - 144 с.
39. Джильберт Д. М. Морально-етические основы государственного управления в России на пороге 21 века // Кентавр. - 1993. - № 3. - С. 86-99.
40. Дзюба Іван. Нам болять Україна // Голос України. - 2001. - 7 лип.
41. Діалектика об'єктивного і суб'єктивного у розвинутому соціалістичному суспільстві. - К.: Вища шк., 1980. - 202 с.
42. Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу // М.П. Драгоманов. Вибране. - К.: Либідь, 1991. - С. 461-558.
43. Драгоманов М.П. Листи на Наддніпрянську Україну // Б. Грінченко, М. Драгоманов. Діалоги про українську національну справу. Джерела з історії суспільно-політичного руху в Україні ХІХ - поч. ХХ ст. - К., 1994. - Вип.1. - 286 с.
44. Дробноход М. Яка управлінська еліта потрібна Україні: Матеріали круглого столу "Хто і як формує в Україні національну управлінську еліту?" // Екон. часопис. - 1997. - № 11-12. - С. 35.

45. *Дубенко С.Д.* Державна служба і державні службовці в Україні. - К., 1999.
46. Життя етносу: соціокультурні нариси: Моногр. - К.: Либідь, 1997. - С. 31-32.
47. Загальні правила поведінки державного службовця. - К.: Наук. світ, 2000. - 24 с.
48. Закон України про державну службу // Голос України. - 1994. - 5 січ.
49. *Зиновьев А.* Конец коммунизма? (первый коммунистический кризис) // Квинтэссенция: философский альманах, 1991. - С. 69-94.
50. История китайской философии: Пер. с кит. - М.: Прогресс, 1989. - 552 с.
51. *Іванова Л.Г., Іванченко Р.П.* Суспільно-політичний рух 60-х ХІХ ст. в Україні: до проблеми становлення ідеології. - К.: МІЛП, 2000. - 352 с.
52. *Іванова Р.П.* Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України (II половина ХІХ ст.). - К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1971. - 235 с.
53. *Карданская Н.Л.* Основы принятия управленческих решений: Учеб. пособие. - М.: Русская деловая литература, 1998. - 288 с.
54. *Катренко А.М.* Український національний рух ХІХ ст. 60-90-ті роки ХІХ ст.: Навч. посіб. для студентів іст. фак. - К., 1999. - Ч. II. - 189 с.
55. *Кнорринг В.И.* Искусство управления: Учеб. - М.: Изд-во БЕК, 1997. - 288 с.
56. *Князев В.* Соціальна технологія та управління політичними процесами в Україні. - К.: Вид. дім "К.-М.Академія", 1995.
57. *Князев В., Почетцов Г.* Ідея відкритого суспільства і реалії сучасного світу // Україна потрібна Європі: Матеріали Міжнар. наук.-метод. семінару "Європейські цінності в українському політичному процесі". - К.: Атіка, 2002. - С. 21-29.
58. *Князев В.М.* Держава й людина в умовах формування громадянського суспільства в Україні // Суспільні реформи та становлення громадянського суспільства в Україні: Матеріали наук.-практ. конф. за міжнар. участю. - К.: Вид-во УАДУ, 2001. - Т. 1. - С. 8-11.

59. *Князев В.М.* Сучасні суперечності в науці про державотворення // Державне управління перехідних суспільств в умовах глобалізації: Матеріали засідання міжнар. круглого столу. - К.: Укр. пропілеї, 2001. - С. 23-25.
60. *Князев В.М., Канак Ф.М.* Держава і громадянське суспільство: еволюція стосунків та їх осмислення // Формування громадянського суспільства в Україні: стан, проблеми, перспективи. - К.: Вид-во УАДУ, 2001. - С. 3-26.
61. Комплексна Програма підготовки державних службовців: Затв. Указом Президента України від 9 листоп. 2000 р. - К., 2000.
62. Конституція України - Основний Закон суспільства, держави, людини: науково-методичні рекомендації / Кол. авт. під керівн. проф. І.Ф. Надольного. - К.: Вид-во УАДУ. - 1998. - 224 с.
63. Конституція України: Прийнята на п'ятій сес. Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. // Відом. Верховної Ради України. - К., 1998.
64. Концепція Адміністративної реформи в Україні: Загальні засади Адміністративної реформи. - К., 1998. - 56 с.
65. *Копнін П.В.* Діалектика, логіка, наука. - М.: Наука, 1973. - 463 с.
66. *Коростовцев М.* Религия древнего Египта. - М.: Наука, 1976. - 336 с.
67. *Коцур А.П.* Ідея державності в історичній думці та суспільно-політичному житті України кінця XVIII - на початку XX ст. - Чернівці: Золоті литаври, 2000. - 423 с.
68. *Кравченко А.И.* Социология менеджмента. - М., 1990.
69. *Круглашов А.М.* Драма інтелектуала: Політичні ідеї Михайла Драгоманова. - Чернівці: Прут, 2000. - 488 с.
70. *Куни Г., О'Доннел С.* Управление: системный ситуационный анализ управленческих функций: В 2 т.: Пер. с англ. Общ. ред. акад. Д.М. Гвишиани. - М.: Прогресс, 1981. - Т. 2. - 512 с.
71. *Кухта Б. Теплоухова Н.* Політичні еліти і лідери. - Л., 1996. - 201с.
72. *Кучма Л.Д.* Українська держава - це наша велика єднальна сила // Уряд. кур'єр. - 2001. - 21 серп.
73. *Кхал Й.* Эффективность управленческих решений: Пер. с чешск. - М.: Прогресс, 1975.

- 74 *Лиддел-Гарт Б* Стратегія непрямих дійствий Енцикл воен искусства - М ООО Изд-во АСТ, 1999 - 656 с
- 75 *Липинський В* Листи до братів-хліборобів Про ідею організації українського монархізму // За ред Ф Пеленського - К - Філадельфія, 1995 - Т 6 - Кн 1 470 с
- 76 *Липинський В* Україна на переломі Твори Архів Студії / За ред Ф Пеленського - К - Філадельфія, 1991 - Т 3 - 346 с
- 77 *Литвак Б Г* Управленческие решения - М Ассоц авт и изд "Тандем", Изд-во ЭКМОС, 1998 - 248 с
- 78 *Лозинський М* Українська Народня Партія // Літ-наук вісн - Л, 1905 - Річник VIII - Кн V - Т XXX - Май - С 145-159
- 79 *Макиавеллі Н* Флорентійські хроніки Державець / Пер з іт А Перепадя - К Основи, 1998 - 492 с
- 80 *Малахов В А* Етика Курс лекції - К Либідь, 1996 - 300 с
- 81 *Малявін В В* Блискавка у серці - М Вид-во НАТАЛІС, 1997 - С 235
- 82 *Маркова А К* Психологія професіоналізму - М, 1996
- 83 *Маркс К, Енгельс Ф* Німецька ідеологія - М Політиздат, 1988 - 574 с
- 84 *Медведчук В* Сучасна українська національна ідея питання державотворення - К, 1977 - С 131-132
- 85 *Мельниченко М П* Проблема якісних перетворень явищ дійсності - Х Вища шк, 1973 - 183 с
- 86 *Мемфорд Л* Миф машины // Утопія и утопич мышление антологія зарубез літ-ри - М Прогресс, 1991 - С 79-97
- 87 *Месарович М, Мако Д, Такахага І* Теорія ієрархічних багатоуровневих систем Пер с англ // Под ред Г С Поспелова - М Мир - 1973 - 344 с
- 88 *Мескон М Х, Альберт М, Хедоурі Ф* Основи менеджмента Пер с англ - М Дело ЛТД, 1994 - 702 с
- 89 *Метельський Р* Порівняльна характеристика конституційного проекту М Драгоманова та Конституції Української Народної Республіки від 29 квіт 1918 р // Драгоманівський зб "Вільна спілка" та сучасний український конституціоналізм / За ред Т Г Андрусяка - Л Світ, 1996 - С 116-125

90. Методологические проблемы оптимизации в науке / В.Т. Воронин, О.С. Разумовский, Н.Н. Семенова и др. - Новосибирск: Наука. Сиб. отд-ние. - 1991. - 255 с.
91. Методологія, теорія і практика соціологічного аналізу сучасного суспільства / Відп. ред. О.О.Якуба. - Х., 1999.
92. Міжнародний симпозіум "Адміністративна реформа в Україні" 26-28 листоп. 1997 р. // Вісн. УАДУ. - К.: Вид-во УАДУ, 1998. - № 3.
93. Міхновський М. Самостійна Україна // <http://www>.
94. Моніторинг інвестиційної діяльності в Україні. - 1999. - № 3.
95. Мор Т. Утопія // Утопіч. роман XVI-XVII вв. - М.: Худож. лит-ра, 1971. - Т. 34. - 495 с. (Сер. 1).
96. Мунье Э. Персоналізм. - М.: Искусство, 1992. - 143 с.
97. Надольний І.Ф. Ідеологія: духовно-практичні горизонти вітчизняної культури // Вища освіта України. - 2002. - № 2.
98. Надольний І.Ф. Керівник: сучасні соціально-етичні вимоги: Упр. аспект // Актуальні проблеми державного управління: Матеріали щоріч. наук.-практ. конф. за міжнар. участю. - К.: Вид-во УАДУ, 1997. - С. 125-136.
99. Надольний І.Ф., Аболіна Т.Г. Мораль // Філософ. енцикл. слов. - К.: Абрис. - 2002. - С. 397.
100. Надольний І.Ф. Самосвідомість особистості // Філософський енциклопед. слов. - К.: Абрис. - 2002. - С. 564.
101. Надольний І.Ф. Управлінська культура суб'єктів реалізації державної регіональної політики: Теорет. аспект // Зб. наук. пр. ОРІДУ УАДУ. - О., 2002.
102. Налімов В.В., Дрогаліна Ж.А. Реальність нереального. Вірогіднісна модель несвідомого. - М.: Вид-во Світ ідей, АТ АКРОН, 1995. - 432 с.
103. Насонова Н.Н., Поляков В.А. Теория управления мультифакторными нелинейными процессами по методу психосистемного анализа. - Минск: Новый центр, 1999 - 213 с.
104. Нижник Н.Р. Державний службовець в Україні: Пошук моделі. - К., 1998. - 189 с.
105. Нижник Н.Р., Машиков О.А. Системний підхід в організації державного управління. - К., 1998. - С. 92.

106. *Ницше Ф.* Воля к власти. - М.: REFL-book, 1994. - 253 с.
107. *Нінїлуото І.* Технологічні імперативи. Діалог в Брайтоні: людина в сучасності і майбутньому: За матеріалами виступів заруб. філос. на XVIII Всесвітньому філософському конгресі, серпень 1988. - М.: Знання, 1989. - С. 53.
108. *Ницше Ф.* По ту сторону добра и зла // Избр. произвед: В 2 т. - Т. 1. - 580 с.
109. Новая технократическая волна на Западе. - М., 1986. - 450 с.
110. *Олійник Борис.* Будьмо взаємоточні, колеги (нотатки до бесіди із справжніми демократами) // Демократ. Україна. - 1994. - 3 берез.
111. *Охотский Е.В.* Нравственность и власть // Власть. - 1998. - № 5. - С. 17-20.
112. *Парсонс Т.* Человек в современном мире. - М., 1985.
113. *Платон.* Государство // Соч.: В 3 т. - М.: Мысль, 1971. - Т. 3. - Ч.1. - 450 с.
114. *Платон.* Законы // Соч.: В 3 т. - М.: Мысль, 1971. - Т. 3. - Ч. 2. - 678 с.
115. *Пол Браун М.* Посібник з аналізу державної політики. - К.: Основи, 2000. - 243 с.
116. *Пол Д. Епштейн, Елен Гринберг, Мерион Дж. Тьер.* Повышение производительности труда специалистов и руководителей // Эффективность гос. упр. - М., 1998. - С. 509.
117. Положение о губернских и уездных земских учреждениях 1 января 1864 г. // Полн. собр. законов Российской Империи. - Собр. 2. - Отд. I. - Т. 39. - № 40457. - С. 1-10.
118. *Поляков В.А.* Кардинальная психодиагностика (метод психологического исследования системных отношений). - М: Новый центр, 1999 - 230 с.
119. *Поппер К.* Открытое общество и его враги: В 2 т. - Т. 1. Чары Платона. - М.: Феникс, 1992. - 448 с.
120. *Поппер К.* Открытое общество и его враги: В 2 т. - Т. 2. - Время лжепророков: Гегель, Маркс и другие оракулы. - М.: Феникс, 1992. - 528 с.
121. Україна: поступ у ХХІ століття. Стратегія економічного та соціального розвитку на 2000-2004 роки: Послання Президи-

дента України до Верховної Ради України // Уряд. кур'єр. - 2000. - 23 лют. - № 34. - С. 7.

122. Пояснювальна записка до проекту основ статуту українського товариства "Вільна спілка" // Драгоманівський зб. "Вільна спілка" та сучас. укр. конституціоналізм / За ред. Т.Г. Андрусяка. - Л.: Світ, 1996.
123. *Прайс В.* Людська поведінка: фактор у прикладній економіці // Перспективні дослідження. - 1999. - № 2. Програма партії "Російських національних соціалістів". 1/14 січня 1911 року. Л.-К.-М. / Центр. держ. іст. архів України (далі ЦДІА), ф. 320, оп. 1. - од. зберіг. 1147 або - ф. 1439, оп. 1, од. зберіг. 1272.
124. Програма Русько-української радикальної партії: Прийнята 5 жовт. 1890 р. // ЦДІА, ф. 274, оп. 3. - од. зберіг. 153.
125. Програма Української Демократичної партії (власна назва - Авт.) // Прибавлення к № 292 газети "Полтавщина". - 27 ноября 1905 г. // ЦДІА, ф. 442, оп. 856, од. зберіг. 185.
126. Програма Української соціал-демократичної робітничої партії // Багатопартійна укр. держава на початку ХХ ст.: Програмні документи перших українських політичних партій / Упор. В.С. Журавський. - К.: Пошук, 1992. - 96 с.
127. Проект програми українських соціалістів-революціонерів: Прийнятий Київ. групою Української Партії соціалістів-революціонерів // ЦДІА, ф. 274, оп. 5, од. зберіг. 42.
128. Проектное управление: модели и методы принятия решений // Менеджмент в России и за рубежом. - 1998. - № 6. - С. 105-139.
129. Проект основаній устава украинского общества "Вольный Союз" - "Вільна Спілка" // А.Г. Спосаренко, М.В. Томенко. Історія укр. конституції. - К.: Т-во "Знання" України, 1993. - 192 с.
130. *Райт Г.* Державне управління. - К.: Основи, 1994. - 191 с.
131. *Райт Г.* Державне управління: Пер. з англ. - К.: Основи, 1994. - 191 с.
132. *Раушнинг Г.* Говорит Гитлер // Г. Раушнинг. Говорит Гитлер. Зверь из бездны. - М.: Миф, 1993.
133. Реформування державного управління в Україні: проблеми і перспективи / Кол. авт.; Наук. кер. В.В. Цветков. - К.: Оріяни, 1998. - 364 с.

134. *Саати Т., Кернс К.* Аналитическое планирование: Организация систем: Пер. с англ. - М.: Радио и связь, 1991. - 224 с.
135. *Себайн Д.Г., Торсон Т.Л.* Історія політичної думки. - К: Основи, 1997. - 838 с.
136. Словарь по этике. - М.: Политиздат, 1989.
137. Словник іноземних слів. - 15-те вид., випр. - М.: Рос. мова. - 1988. - 608 с.
138. *Смирнов С.И., Шарипова О.Э.* // Менеджмент в России и за рубежом. - 1998. - № 5. - С.17.
139. Советский Энциклопедический Словарь. - М., 1990. - С. 642.
140. Современная буржуазная философия человека. - К., 1985. - 458 с.
141. *Сорокин П.* Историческая необходимость // Социс. - 1989. - № 6. - С. 136-245.
142. *Соскін О.* Основні елементи механізму підбору кадрів до владних структур і стан національної безпеки України: Матеріали круглого столу "Хто і як формує в Україні національну управлінську еліту?" // Екон. часопис. - 1997. - № 11-12.
143. Соціальні технології: Тлумачний словник / Відп. ред. В.М. Іванов. - М.-Белгород: Промінь. - Центр соціальних технологій, 1995. - 309 с.
144. Соціально-економічні процеси: методологія дослідження та управління їх розвитком / П.В. Мельник, І.А. Максименко, Г.Г. Старостенко та ін. - Ірпінь: Академія ДПС України, 2000. - 451 с.
145. Соціально-філософські ідеї Михайла Драгоманова // Зб. наук. пр. НАН України. Ін-т філософії; М.І. Лук (відп. ред). - К., 1995. - 118 с.
146. *Спенсер Г.* Теория органического государства. - М., 1985.
147. *Тейяр де Шарден Пьер.* Феномен человека. - М., 1987.
148. *Тойнби А.* Постигание истории. - М.: Прогресс, 1991. - С. 250.
149. *Тоффлер О.* Футурошок. - СПб.: Лань, 1997. - 464 с.
150. *Тронь В.П.* Стратегія прориву: Моногр. - К.: Вид-во УАДУ, 1995. - 344 с.
151. Про дерегулювання підприємницької діяльності: Указ Президента України від 23 лип. 1998 р. - К., 1998.

152. Про державну підтримку малого підприємництва: Указ Президента України від 12 трав. 1998 р. - К., 1998.
153. Українське суспільство на порозі третього тисячоліття. - К., 1999. - 346 с.
154. *Фатхутдінов Р.А.* Разработка управленческого решения. - М.: ЗАО "Бизнес-школа "Интел-Синтез", 1998. - 272 с.
155. Философия миропостроения, гносеология релятивизма, причинная системология / Ред. А.В. Шестаковой и др. - Минск: Новый центр, 2001 - 196 с.
156. Філософський енциклопедичний словник. - М.: ИНФРА-М, 1997. - С. 138.
157. *Фогараші Б.* Логіка: Пер. з 2 нім. вид. - М.: Вид-во іноз. літер., 1959. - 496 с.
158. *Франк С.Л.* Духовні основи суспільства: Мислителі ХХ ст. - М.: Республіка, 1992. - С. 105.
159. *Франко І.Я.* Поза межами можливого // Вивід прав України. - Л., 1991.
160. *Франко І.Я.* Що таке поступ? // Вибрані сусп.-політ. і філософ. твори. - К.: Держ. вид-во політ. л-ри УРСР, 1956.
161. *Фромм Э.* Иметь ли быть? - М., 1986. - 480 с.
162. *Фромм Э.* Пути из больного общества // Проблема человека в западной философии. - М., 1988. - С. 452-560.
163. *Фуко, Мишель.* Археология знания: Пер. з фр./ Заг. ред. Б. Шевченко. - К.: Ника-Центр, 1996. - 208 с.
164. *Цицерон.* Філософські трактати. - М.: Наука, 1985. - 381 с.
165. *Шаров Ю.П.* Управління змінами: Навч. посіб. - К.: Вид-во УАДУ, 1997. - 76 с.
166. *Шпенглер О.* Закат Европы. - М., 1993.
167. *Щекин Г.В.* Теория социального управления: Моногр. - К.: МАУП, 1996. - 408 с.
168. Этическая мысль: Науч.-публицист. чтения. - М.: Политиздат, 1988. - 384 с.
169. *Эшби У.* Введение в кибернетику. - М.: Изд-во иностр. лит. - 1959. - 432 с.

- 170 *Ясперс К* Смысл и назначение истории - М Политиздат, 1991 - 572 с
- 171 *Яценко А И* Целеполагание и идеалы - К , 1977
- 172 *Voytovich R* The Study of Administration // Journal of policy Analysis Management - 2002 - № 2 - P 43-56
- 173 *Brzezinsky Z* Between Two Ages America's Role in the Technetronic Era - N Y , 1980
- 174 *Darendorf R* Society and Democracy in Germany - N Y , 1996 - P 140
- 175 *Dobel R J* The real politic of ethic codes An implementation approach to public ethics // Ethics and public administration - N Y , 1993 - P 121-135
- 176 *Gibson J L et al* Organizations Behavior, Structure, Process - Business Publications Plano Texas 1988
- 177 *Habermas J* Strukturwandel der Offentlichkeit - Neuwied, Berlin, 1962
- 178 *Hanke S H* (Ed) Prospects for Privatization - The Academy of political Science - New York, 1987
- 179 *Henvey R G* Anattainable Global Perspective / Social Education 54 (5), September - 1990 - P 317-318
- 180 *Marek, Kurt W* Yestermorrow - N Y Alfred A Knopf, 1961
- 181 *Morgan D R , Panner W J* Municipal fiscal Austerity Examining the Use of retrenchment Strategy // Management Science and Policy Analysis - 1985 - V 3

З М І С Т

Вступ

Державна влада та державне управління як предмет філософського розгляду	3
---	---

Розділ I

ІСТОРИЧНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ ФІЛОСОФСЬКИХ ПОГЛЯДІВ НА ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ

1.1. Держава та державне управління в суспільній свідомості цивілізацій Стародавнього Сходу	11
1.1.1. Релігійно-міфологічні уявлення про державу та державне управління в цивілізаціях Близького Сходу та їх вплив на сучасність	11
1.1.2. Держава та державне управління в соціально-філософській думці Стародавнього Китаю	26
1.2. Світоглядно-філософські підходи до проблем держави та державного управління епохи античності	37
1.2.1. Теоретична модель ідеальної державної організації Платона	37
1.2.2. Державно-управлінські погляди Аристотеля	46
1.3. Державно-управлінська проблематика у світоглядно-філософській думці епохи Відродження	49
1.3.1. Погляди на державу та державну владу в епоху Відродження (Н. Макіавеллі “Державець”)	49
1.4. Державно-управлінська проблематика у світоглядно-філософській думці XVII-XVIII ст.	62
1.4.1. Технократична модель державної організації Ф. Бекона	62
1.4.2. Технократична раціональність організації державної влади (Т. Гоббс “Левіафан”)	68
1.5. Державно-управлінська проблематика в німецькій класичній філософії XIX ст.	74
1.5.1. Роль держави та державного управління у філософії Г.В.Ф. Гегеля	74
1.5.2. Підходи до держави та державного управління в філософії К. Маркса	81

1 6	Сучасна західна соціальна філософія та теорія державного управління	83
1 6 1	Позитивістська та постпозитивістська концепція суспільства і держави (Г Спенсер, К Поппер)	83
1 6 2	Погляди на природу державної влади у філософії Ф Ніцше (за працями “Воля до влади”, “По ту сторону добра та зла”)	87
1 6 3	Неофрейдизм (Е Фром)	90
1 6 4	Культурологічний напрям у соціальній філософії та теорії держави (О Шпенглер, А Тойнбі, П Сорокін)	94
1 6 5	Соціологія та державне управління	98
1 6 6	Структурно-функціональний аналіз державно-управлінських відносин (Т Парсонс)	100
1 6 7	Теорія конфліктів у державному житті суспільства (Р Дарендорф, П Блау, К Бодуінг)	101
1 6 8	Постіндустріалістські концепції суспільства і держави (У Ростоу, З Бжезинський, А Тоффлер)	103
1 7	Державно-управлінська проблематика в українській філософській думці	109
1 7 1	Державно-управлінські погляди В Липинського	109
1 7 2	Державотворчі ідеї в програмах українських партій кінця ХІХ - початку ХХ століття	127
1 7 3	Ідея “Вільної Спілки” М Драгоманова - децентралізаційний проєкт ХІХ століття	137
1 7 4	Державно-управлінська проблематика в творчості М С Грушевського	145

Розділ ІІ

	ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФІЇ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ	147
2 1	Філософсько-методологічні засади державно-управлінських рішень	147
2 1 1	Закономірності в управлінських процесах	147
2 1 2	Фактори вибору в управлінських процесах	150

2.1.3. Принципи здійснення управлінських процесів та прийняття управлінських рішень	153
<i>Загальноуправлінські принципи</i>	154
<i>Принципи, безпосередньо пов'язані з людським фактором</i> ..	162
<i>Основні принципи державного управління</i>	167
2.2. Методологія і технологія прийняття управлінських рішень	169
2.3. Національна свідомість - домінанта і стратегія гуманітарної політики	203
2.4. Парадигма інноваційного розвитку як стратегічний пріоритет соціально-економічної політики держави	218
2.4.1. Загальні характеристики та визначальні фактори інноваційного розвитку в контексті світових тенденцій	226
2.4.2. Передумови та потреби побудови інноваційно орієнтованої економіки та стан запровадження інноваційної моделі розвитку економіки в Україні ...	230
2.4.3. Формування державної інноваційної політики	236
2.4.4. Соціально-ціннісні виміри інноваційної парадигми та мотиваційні фактори проведення державної інноваційної політики	243
2.4.5. Висновок	250

Розділ III

СОЦІАЛЬНО-ЕТИЧНА КУЛЬТУРА ДЕРЖАВНОГО СЛУЖБОВЦЯ (МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ)	251
3.1. Професійна етика державного службовця: специфіка, проблематика, місце в системі етичного знання	252
3.1.1. Етика як практична філософія	252
3.1.2. Професійна етика та професійна мораль у сфері державної служби	253
3.1.3. Професійна мораль державних службовців та загальнолюдська мораль	256
3.2. Методологічні підходи до професійної етики: етика державного службовця в контексті психосистемного аналізу	259

3.3. Специфіка моральних відносин у сфері державної служби	268
3.3.1. Моральна та правова регуляція діяльності державних службовців	268
3.3.2. Етичний кодекс державних службовців	271
3.3.3. Довіра населення до влади	273
3.3.4. Служіння народу як базова цінність державно-управлінської діяльності	275
3.3.5. Принцип політичної неупередженості	278
3.3.6. Моральність як вимір професіоналізму державних службовців	279
3.3.7. Моральна відповідальність державних службовців	281
3.3.8. Професійна честь і професійна гідність державних службовців	284
3.3.9. Принцип справедливості як один із основних принципів державної служби	285
3.4. Сучасні тенденції удосконалення державної служби	288
3.4.1. Формування етичної управлінської самосвідомості та проблеми самовдосконалення	288
3.4.2. Моральність як характеристика державно-управлінської еліти	293
3.4.3. Ефективність - це сумірність із моральним	295
3.4.4. Моральні аспекти впливу державної служби на розвиток економіки	299
<i>Список використаних джерел</i>	304